

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

Nurmatov N.J., Ro'ziyev O.A., Gulmatov J.Q., Berdiyev S.R.

QISHLOQ XO'JALIGI IQTISODIYOTI

«TAFAKKUR» nashriyoti
Toshkent - 2011

Nurmatov N.J., Ro'ziyev O.A., Gulmatov J.Q., Berdiyev S.R. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti – (O'quv qo'llanma), Toshkent, 2011, 304 bet.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan, sanoatning ko'pgina sohalarini esa xomashyo bilan ta'minlovchi muhim tarmoqdir. Shu sababli mustaqillikning ilk davridan boshlab yurtboshimiz rahnamoligida hukumatimiz tomonidan mazkur tarmoqda iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirishga alohida e'tibor berib kelinmoqda.

Qishloq xo'jaligining rivojlanishida malakali iqtisodchi kadrlarning ham o'z o'rni bor. Shu sababli oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishlarida tahsil oluvchi talabalarga Davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'tiluvchi „Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti“ fanini ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida o'tish, talabalarga chuqur ta'lim berish, ularda mazkur fan bo'yicha bilim va ko'nikmalar hosil qilish muhim ahamiyatga ega. Mazkur o'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy dastur asosida va yurtimizdagi yetakchi iqtisodchi olimlar ilmiy ishlaridan foydalangan holda tayyorlandi. Unda qishloq xo'jaligiga oid nazariy bilimlar bilan birga mamlakatimiz qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlar, qabul qilingan me'yoriy hujjatlar, amalga oshirilayotgan dasturlar, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida tarmoqni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlarni yoritishga hamda mavzular bo'yicha statistik ma'lumotlardan keng foydalanishga harakat qilindi.

O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining iqtisodiy ta'lim yo'nalishidagi bakalavrlar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: iqtisod fanlari nomzodi Avliyaqulov A.A.

Taqrizchilar: iqtisod fanlari doktori, professor Salimov B.T.
iqtisod fanlari doktori, professor Abirqulov Q.N.
iqtisod fanlari nomzodi, dotsent Bozorov E.Q

ISBN 978-9943-372-67-2

© *Nurmatov N.J., Ro'ziyev O.A., Gulmatov J.Q., Berdiyev S.R.*

© «TAFAKKUR»

MUNDARIJA:

KIRISH	7
1-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGINING MAMLAKATIMIZ IQTISODIYOTIDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI. FANNING PREDMETI, MAQSADI VA TADQIQOT USULLARI	
1.1. Qishloq xo‘jaligining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o‘rni va ahamiyati.....	9
1.2. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining o‘ziga xos xususiyatlari.....	11
1.3. Fanning predmeti, maqsadi va tadqiqot usullari.....	12
1.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar.....	15
2-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA MULK VA TADBIRKORLIK SHAKLLARI	
2.1. Qishloq xo‘jaligida amalga oshirilayotgan agrar iqtisodiy islohotlarning asosiy yo‘nalishlari.....	19
2.2. Qishloq xo‘jaligida mavjud mulk shakllari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari	23
2.3. Qishloq xo‘jaligida mavjud tadbirkorlik shakllari va ularning paydo bo‘lishi	24
3-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA YER VA SUV RESURLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI	
3.1. Yer va suv resurslarining qishloq xo‘jaligidagi ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari.....	44
3.2. Yer va suvdan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.....	53
3.3. Yer to‘g‘risidagi me‘yoriy hujjatlar. Yer monitoringi va davlat yer kadastri.....	56
3.4. Yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo‘llari.....	73
4-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGINING MODDIY-TEXNIKA RESURLARI, FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI, ILG‘OR TEXNOLOGIYALAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH	
4.1. Qishloq xo‘jaligining moddiy-texnika resurslari va ularning turkumlanishi.....	78
4.2. Qishloq xo‘jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar.....	83

4.3. Fan-texnika taraqqiyoti va ilg'or texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga joriy etish imkoniyatlari.....	85
4.4. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.....	88
5-BOB. QISHLOQ XO'JALIGINING ASOSIY VA AYLANMA FONDLARI HAMDA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH YO'LLARI	
5.1. Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari to'g'risida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlanishi.....	93
5.2. Bozor munosabatlari sharoitida asosiy va aylanma fondlarni shakllantirish manbalari.....	101
5.3. Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.....	103
5.4. Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.....	108
6-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA MEHNAT RESURSLARIDAN FOYDALANISH VA MEHNAT UNUMDORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI	
6.1. Mehnat resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari.....	113
6.2. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.....	117
6.3. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish yo'llari.....	122
7-BOB. QISHLOQ XO'JALIGI INFRATUZILMASINING TURLARI VA AHAMIYATI	
7.1. Infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati.....	131
7.2. Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning turlari va ularning tashkil etilishi.....	134
7.3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda qishloq xo'jaligi infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar.....	147
8-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA INVESTITSIYALAR VA ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI	
8.1. Qishloq xo'jaligida investitsiyaning mohiyati va ahamiyati	167
8.2. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etish yo'llari.....	170
8.3. Investitsiyalardan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.....	173
8.4. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etish ko'lamini va samaradorligini oshirish yo'llari.....	179

9-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGINING YALPI VA TOVAR MAHSULOTI, ULARNI KO‘PAYTIRISH YO‘LLARI

- 9.1. Qishloq xo‘jaligi yalpi va tovar mahsuloti to‘g‘risida tushuncha, ularning ahamiyati.....188
- 9.2. Qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotini sotish va taqsimlash yo‘nalishlari.....199
- 9.3. Yalpi mahsulotni ko‘paytirish va uning tovarlilik darajasini oshirish yo‘llari.....202

10-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA XARAJATLAR VA MAHSULOT TANNARXI, ULARNI PASAYTIRISH IMKONIYATLARI

- 10.1. Qishloq xo‘jaligida qilinadigan xarajatlar va ularning turkumlanishi.....207
- 10.2. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari tannarxi haqida tushuncha, uning turlari va aniqlanish tartibi.....215
- 10.3. Qishloq xo‘jaligida xarajatlarni tejash va mahsulotlar tannarxini pasaytirish yo‘llari.....219

11-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA BAHOLARNING SHAKLLANISHI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

- 11.1. Qishloq xo‘jaligida bahoning iqtisodiy mohiyati, shakllanishi va funksiyalari.....224
- 11.2. Qishloq xo‘jaligida qo‘llaniladigan baholarning turlari.....227
- 11.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo‘jalik mahsulotlari baholarining shakllanishini takomillashtirish yo‘llari.....235

12-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGIDA IQTISODIY SAMARADORLIK VA UNI OSHIRISH YO‘LLARI

- 12.1. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy samaradorlik tushunchasi, uning ahamiyati.....240
- 12.2. Qishloq xo‘jalik korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.....241
- 12.3. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo‘llari.....245

13-BOB. DEHQONCHILIK TARMOQLARI VA ULARNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

- 13.1. Dehqonchilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.....251
- 13.2. Mamlakatimizda dehqonchilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati.....252
- 13.3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar.....265
- 13.4. Dehqonchilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish imkoniyatlari va samaradorligini oshirish yo‘llari.....267

I4-BOB. CHORVACHILIK TARMOQLARI VA ULARNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

14.1. Chorvachilik tarmoqlarining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.....	272
14.2. Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati.....	273
14.3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar.....	282
14.4. Chorvachilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo‘llari.....	285
QISQACHA IZOHLI LUG‘AT.....	290
ADABIYOTLAR.....	297

KIRISH

Mamlakatimiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi tarmog'ining ahamiyati juda katta. Chunki respublikamiz aholisining yarmi qishloq joylarda istiqomat qiladi va ularning turmush farovonligi mazkur tarmoq rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Bundan tashqari mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti va valyuta tushumi tarkibida ham qishloq xo'jaligi tarmog'i sezilarli salmoqqa ega. Qishloq xo'jaligi tarmog'i aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan hamda sanoatning ayrim sohalari xomashyo bilan ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Endilikda aholi soni va ehtiyojlarining o'sishi hamda qayta ishlash sanoati quvvatlarining yuksalishi qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmini yanada ko'paytirishni obyektiv ravishda taqozo etmoqda. Shuning uchun ham mazkur tarmoqni rivojlantirish va samaradorligini oshirish zarur.

Prezidentimiz Islom Karimov mamlakatimizni iqtisodiy jihatdan yuksaltirishda agrar sohadagi yutuqlar nihoyatda muhimligini qayd etib, "Bugun jamiyatimiz shuni anglab oldiki, hayotimizni yaxshilash, aholi turmush darajasini ko'tarish, iqtisodiyotimizning samaradorligini oshirish, xalqimizni boqish, istiqbolimizni rejalash, xullas qanday muammo, qanday masalani ko'rmaylik, ularning aksariyati birinchi navbatda qishloq xo'jaligiga borib taqaladi. Hammamizni boqadigan, ozuqa beradigan soha qishloq xo'jaligi tarmog'idir", - deb ta'kidlagan edi.

Qishloq xo'jaligini bozor iqtisodiyoti qonunlari talablari darajasida rivojlantirish uchun tarmoqda erkin faoliyat ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lgan turli xildagi mulkchilik shakllarining, ularga asoslangan tadbirkorlik turlari hamda ular o'rtasidagi erkin bozor munosabatlarining nazariy, uslubiy asoslarini teranlashtirish, takomillashtirish, investitsiyalarni ko'proq jalb etib, fan-texnika yutuqlarini, yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish, cheklangan yer va suv resurslaridan, kapital hamda mehnat resurslaridan qisqa va uzoq muddatlarda to'liq va samarali foydalanish yo'llarini aniq belgilash, barcha xarajatlarni tejash, mehnat unumdorligini yuksaltirish, ishchi-xizmatchilarni rag'batlantirish tizimini takomillashtirish negizida foyda summasini ko'paytirish yo'llarini asoslangan holda belgilab olish maqsadga muvofiqdir. Bu masalalarning ilmiy hamda amaliy asoslarini yaratishda, rivojlantirishda, ularni ishlab chiqarishga joriy etishda qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

Yuqoridagi masalalarning erkin bozor iqtisodiyoti sharoitidagi qonun-qoidalarini, barcha munosabatlarining mohiyatini, sabab va oqibatlarini, tushunchalarini, ularning qishloq xo'jaligida qay darajada, qanday shaklda amal qilayotganligini, kelajakda takomillashtirish yo'llarini «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani o'rganadi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning yo'nalishlari, ahamiyati hamda mazmunini yoritishda hukumatimiz tomonidan qabul qilingan me'yoriy hujjatlar, Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlariga asoslanish, mamlakatimizda 2008-2012-yillarga mo'ljallab qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturi va "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" Davlat dasturlaridan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari mazkur o'quv qo'llanmada qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlarning mazmun va mohiyatini Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, Iqtisodiyot vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi, fermerlar uyushmasi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi alohida korxonalar ma'lumotlaridan foydalanib, jadvallar, diagrammalar, grafiklar yordamida yoritishga e'tibor berildi. Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi talablari va Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy dastur asosida tayyorlangan mazkur o'quv qo'llanmada o'qitishning zamonaviy, innovatsion texnologik xususiyatlarini hisobga olib, har bir bobning qisqacha mazmuni bayon etilgan, nazorat va muhokama uchun savollar, mavzu bo'yicha tavsiya etiladigan asosiy adabiyotlar ro'yxati hamda har bir bobdan keyin shu mavzudagi ma'ruza darsining texnologik xaritasi keltirilgan.

1-BOB

QISHLOQ XO'JALIGINING MAMLAKATIMIZ IQTISODIYOTIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI. FANNING PREDMETI, MAQSADI VA TADQIQOT USULLARI

- Qishloq xo'jaligining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati.
- Qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari.
- Fanning predmeti, maqsadi va tadqiqot usullari.
- Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar.

1.1. Qishloq xo'jaligining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati.

Mamlakatimiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi tarmog'i muhim ahamiyatga ega. Chunki respublikamiz aholisining 48,4 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi va ularning turmush farovonligi mazkur tarmoq rivoji bilan uzviy bog'liqdir. Bundan tashqari mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti tarkibida ham qishloq xo'jaligi tarmog'i sezilarli salmoqqa ega.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i mamlakatimiz agrosanoat majmuasining muhim bo'g'ini bo'lib, uning quyidagi ahamiyati mavjud:

Birinchidan, u aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlaydi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda mazkur tarmoqning o'rni beqiyosdir, chunki aholi iste'mol qiladigan oziq-ovqat mahsulotlari asosan qishloq xo'jaligi tarmog'ida yetishtiriladi.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi yengil va oziq-ovqat sanoati uchun xom ashyoning asosiy qismini yetkazib beradi. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining rivojlanish darajasi sanoat ushbu sohalarining ishlab chiqarish miqdori va samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mutaxassislarning hisob-kitoblariga ko'ra, to'qimachilik sanoatida barcha moddiy xarajatlarning 40 foizini qishloq xo'jalik xomashyosi tashkil qilsa, ushbu ko'rsatkich qand ishlab chiqarish sanoatida 70 foizni, sut va yog' mahsulotlari ishlab chiqarishda esa 80 foizga yaqinni tashkil qiladi.

Uchinchidan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi mamlakat og'ir sanoatining rivojlanish sur'atiga va darajasiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi tarmog'i yirik miqdorda ishlab chiqarish vositalarini iste'mol

qilgani holda, qishloq xo'jalik texnikalari va melioratsiya mashinalari ishlab chiqaruvchilar hamda qishloq xo'jalik mashinasozligi, kimyo sanoati, ayniqsa mineral o'g'itlar ishlab chiqarishga faol ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishga ketadigan moddiy xarajatlarning asosiy qismini sanoat tarmog'i yetkazib beradigan ishlab chiqarish vositalari tashkil qiladi (YMM, ehtiyot qismlar, mineral o'g'it, omuxta yem va boshqalar).

To'rtinchidan, qishloq xo'jaligi tarmog'i mehnat resurslarini ish bilan ta'minlashda ham katta ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz aholisining 50 foizga yaqini qishloq joylarda istiqomat qiladi. Aholini ish bilan ta'minlash, ularning turmush farovonligini oshirish ko'p jihatdan mazkur tarmoqda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning natijalariga bevosita bog'liqdir. Bu tarmoqda 2000-yilda 3,7 mln. kishi band bo'lgan bo'lib, u iqtisodiy faol aholining 38 foizini tashkil etgan. Keyingi yillarda qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning jami mehnat resurslaridagi salmog'i pasaygan bo'lsada, ushbu tarmoq qishloq aholisini ish bilan ta'minlash va ularning turmush farovonligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Beshinchidan, qishloq xo'jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi roli yana shu bilan aniqlanadiki, u mamlakatning iqtisodiy salohiyatini belgilab beruvchi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda ham sezilarli salmoqqa ega. Bu tarmoqda mamlakat yalpi ichki mahsulotining salmoqli qismi yaratiladi. 2010-yilda mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotining 17,5 foizi qishloq xo'jaligi tarmog'ida yaratilgan. Kelajakda boshqa tarmoqlar izchil rivojlanishi natijasida qishloq xo'jaligining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi kamayishi mumkin. Lekin mamlakatimiz iqtisodiyotida mazkur tarmoqning o'rni va ahamiyati sezilarli darajada qolaveradi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari va ularni qayta ishlash hisobiga olingan mahsulotlar mamlakatimiz jami eksporti tarkibida sezilarli salmoqni egallaydi. Masalan, 2009-yilda mamlakatimiz eksportining 8,6 foizi faqatgina paxta tolasi hissasiga to'g'ri kelgan.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida bozor iqtisodiyoti talablariga mos iqtisodiy munosabatlarni shakllantiradigan, huquqiy, tashkiliy, iqtisodiy hamda ijtimoiy islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilishini ta'minlash imkoniyatini beradigan tadbirlar ishlab chiqilib, izchil amalga oshirilmoqda. Bunda sohaga oid turli dasturlarning qabul qilinib, hayotga tatbiq etilishi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Natijada qishloq xo'jaligining yuqori sur'atlarda rivojlanishini ta'minlash va shu orqali respublika iqtisodiyotini yuksaltirishga erishilmoqda.

1.2. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanini o'rganishda qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlarini ham e'tiborga olish lozim. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

a) qishloq xo'jaligida tabiiy omillarning ta'siri kuchli. Tarmoqda ishlab chiqarish jarayoniga harorat, yog'ingarchilik, shamol va boshqa tabiiy omillar o'z ta'sirini o'tkazadi;

b) qishloq xo'jaligida yer asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. Boshqa tarmoqlarga nisbatan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida yerning ahamiyati juda katta, chunki mazkur tarmoqda ishlab chiqarish jarayoni bevosita yerda amalga oshadi. Yerga urug' sepiladi va yerda mahsulot yetishtiriladi. Yerdan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud, ularni inkor etish yoki yetarlicha e'tibor bermaslik salbiy oqibatlariga olib keladi;

d) qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish juda keng maydonlarda amalga oshiriladi. Bu esa o'z navbatida ishlab chiqarishni tashkil etishda ma'lum talablarni keltirib chiqaradi;

e) qishloq xo'jaligi tarmog'ida ishlab chiqarish mavsumiy xususiyatga ega. Mahsulot yetishtirishda o'simliklar va chorva mollari ma'lum vegetatsion davrning o'tishini taqozo etadi. Bu holat tarmoqda xarajatlar va faoliyat natijasida olinadigan daromadlar muddati o'rtasidagi farqning katta bo'lishiga olib keladi. Masalan, paxta yetishtirishda ishlab chiqarish jarayoni erta bahorda boshlanib, kuzda nihoyasiga yetadi. Bundan tashqari ishlab chiqarishning mavsumiyligi tarmoqda mavjud resurslardan yil davomida samarali foydalanishni tashkil etishni taqozo etadi. Qish oylarida mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash uchun tarmoqda tadbirkorlikning boshqa shakllarini ham rivojlantirish talab etiladi;

f) ishlab chiqarish jarayonida tirik organizmlar ham mehnat vositalari sifatida qatnashadi. Qishloq xo'jaligi tarmog'ida mehnat qilayotgan mutaxassislar o'simlik va hayvonlarning biologik hamda zoologik xususiyatlarini ham bilishi, ishlab chiqarish jarayonida ularni hisobga olishi talab qilinadi. Qishloq xo'jaligida sarflanayotgan mehnatning samarasi ko'p jihatdan o'simlik va chorva mollarining biologik imkoniyatlariga bog'liq;

g) qishloq xo'jaligida yetishtirilgan mahsulotning bir qismi tarmoqning o'zida urug'lik, yem-xashak, oziq-ovqat va boshqa maqsadlarda ishlatiladi;

h) qishloq xo'jalik mahsulotlarining ayrim turlarini uzoq muddat saqlash imkoniyatlari cheklangan va tashish uchun noqulaydir. Bu muammo qishloq xo'jalik mahsulotlarining deyarli bir vaqtda pishib yetilishi oqibatida yanada chuqurlashadi. Bu o'z navbatida yetishtirilgan mahsulotni nobud qilmaslik uchun tayyorlovchi, saqlovchi va qayta ishlovchilarning bir me'yorda

ishlashini, ma'lum davrda katta quvvatlarning bo'lishini talab qiladi. Yilning qolgan davrlarida esa bu quvvatlarning nisbatan bo'sh qolishi kuzatiladi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ida turli xildagi mahsulotlar yetishtiriladi, ishlar, xizmatlar bajariladi va ular ehtiyojlarni qondirish maqsadida taqsimlanadi, sotiladi. Mamlakatimiz miqyosida kechayotgan bu jarayonlar erkin bozor munosabatlari asosida amalga oshirilmoqda. Ularni nazariy va amaliy jihatdan talab darajasida hal etish uchun respublikamizda tub islohotlar amalga oshirilmoqda.

Tovar-pul munosabatlariga asoslangan erkin bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish sharoitida davlatning ko'magida qishloq xo'jaligida talabga javob beradigan, samarali huquqiy, tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimi yaratilmoqda, ya'ni mulkchilikning turli shakllari barpo etilmoqda. Natijada erkin mulkiy munosabat vujudga kelmoqda, tadbirkorlikning turli shakllariga keng yo'l ochib berish va ularni rivojlantirish yo'ldan borilmoqda. Bundan tashqari yer-suv islohotlari amalga oshirilmoqda, tarmoqning cheklangan ishlab chiqarish resurslari (moddiy, kapital va mehnat)dan samarali foydalanish, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish jarayonini takomillashtirish, foyda hajmini oshirish, investitsiyalarni keng jalb etish, ulardan samarali foydalanish, tarmoq ishlab chiqarishini maqsadga muvofiq joylashtirish, ixtisoslashtirish hamda agrosanoat integratsiyasini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy munosabatlar tizimi yaratilib, ular takomillashtirilmoqda va rivojlantirilmoqda. Yuqorida ta'kidlangan iqtisodiy munosabatlar tizimini yaratishda xalqimiz hamda qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olgan holda tabiiy va iqtisodiy qonunlar, iqtisodiy kategoriyalar talablaridan oqilona foydalanish taqozo etiladi.

1.3. Fanning predmeti, maqsadi va tadqiqot usullari.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining predmeti – qishloq xo'jaligida obyektiv iqtisodiy qonunlarning amal qilish xususiyatlari, tarmoqda iqtisodiy munosabatlarni ishlab chiqarish kuchlari bilan bog'lagan holda o'rganishdir. Qishloq xo'jaligining barqaror iqtisodiy asosini, takror ishlab chiqarish jarayoni rivojlantirilishini ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimini yaratish va ularni hayotga joriy etish masalalarini, tarmoqda mavjud resurslardan oqilona foydalanish, xarajatlarni tejash hamda samaradorlikni oshirish yo'llarini o'rgatish «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsadi hisoblanadi. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani o'z oldiga qo'ygan maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi asosiy vazifalar yechimining nazariy va uslubiy asoslarini o'rgatishi lozim:

- qishloq xo'jaligining respublika iqtisodiyotidagi o'rnini, ahamiyati, uning bosqichma-bosqich rivojlanish qonuniyatlarini;

- tarmoqqa davlat rahbarligini, unda amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar mazmuni va mohiyatining holatini, ularni rivojlantirish yo‘llarini;

- qishloq xo‘jaligida faoliyat ko‘rsatayotgan tadbirkorlik turlari, ularning faoliyatiga baho berish va takomillashtirish yo‘llari;

- tarmoqning cheklangan yer-suv, mehnat resurslari, investitsiyalar va ulardan tadbirkorlik bilan samarali foydalanish darajasiga iqtisodiy baho berish tartibini o‘rganish, ularni takomillashtirish va rivojlantirish yo‘llarini asoslab berish;

- qishloq xo‘jaligida qilinadigan doimiy va o‘zgaruvchan, o‘rtacha xarajatlarni, ularning tarkibi va kamaytirish yo‘llarini, yetishtirilgan mahsulotning hajmini, sifatini, samarali taqsimlanishini hamda pul oqimlarini o‘rgatish;

- tarmoqda iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirishda foydalanilayotgan baholar tizimini, daromad va foydani aniqlash, ularni oqilona taqsimlash yo‘llarini ko‘rsatish;

- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining qay darajada ixtisoslashganligini, joylashganligini hamda ichki va tashqi integratsiyalashganligini va boshqa masalalarini o‘rganish.

«Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti» fani o‘z predmetini o‘rganishda quyidagi usullardan foydalanadi:

a) dialektika usuli. «Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti» fani o‘zining maqsad va asosiy vazifalarini hal etishda barcha iqtisodiy munosabatlarni dialektika qonuniga asoslangan holda tadqiq etadi. Bunda barcha iqtisodiy jarayonlar o‘zaro bog‘liqlikda va doimiy rivojlanishda deb qaraladi.

b) deduksiya usuli. Iqtisodiy jarayonlar to‘g‘risidagi nazariy g‘oyalarga asoslangan holda ularni amaliyotga tatbiq qilish mexanizmini o‘rganish deduksiya usulining mohiyatidir.

d) induksiya usuli. Iqtisodiy jarayonlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni o‘rganib, shular asosida nazariy g‘oyalarni yaratish jarayoni induksiya usulining mohiyatidir.

Demak, qishloq xo‘jaligida har qanday iqtisodiy muammoni avval uning nazariyasidan, ya‘ni g‘oyasidan amal qilishiga qarab o‘rganish yoki bu muammoning amaliyotga joriy etilishidan, ya‘ni amaliyotdagi holatiga asoslangan holda g‘oya yoki nazariyasini yaratishga qarab tadqiqot olib borish mumkin. Ikkala holatda ham iqtisodiy muammolarning yechimi samarali aniqlanishi kerak. Yuqorida ta‘kidlangan tadqiq qilish, o‘rganish usullari qo‘llangan holda muammoni hal etishning iqtisodiy strategiyasi belgilanadi. Tanlab olingan tadqiqot strategiyasini joriy etish mexanizmlari va ularni amalga oshirish usullarini iqtisodchilar mukammal o‘rganishlari lozim. Masalan, respublika qishloq xo‘jaligida mulkning turli shakllarini barpo etish

g'oyasi bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlardagi nazariy g'oyalarga va ularning amaliyotda hal etilishiga asoslangan. Muammoni tarmoqda hal etishda respublika qishloq xo'jaligi amaliyotidagi holat, ma'lumotlar asos qilib olinib, bu jarayon tobora rivojlantirilmoqda.

e) analiz usuli. Ko'zlangan maqsadga erishish maqsadida biror iqtisodiy jarayon to'g'risidagi ma'lumotni qismlarga ajratib o'rganish usulidir.

f) sintez usuli. Iqtisodiy jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlarni umumlashtirib, tegishli xulosalar chiqarish usulidir.

g) iqtisodiy-statistik usul. Ushbu usul qishloq xo'jaligidagi keng ko'lami iqtisodiy jarayonlarni o'rganishda qo'llaniladi. Iqtisodiy-statistik usul tegishli xulosalar chiqarish maqsadida ma'lum yo'nalishdagi ma'lumotlarni to'plash, guruhlash, tahlil qilish va ulardan foydalanishni anglatadi.

h) monografik usul. O'rganilayotgan mavzu bo'yicha umumiy xulosalar chiqarish maqsadida mazkur yo'nalishdagi ilg'or mintaqalar va xo'jaliklar faoliyatini chuqur o'rganish va taqqoslash mazkur usulning mohiyatidir.

i) iqtisodiy-matematik usul. Mazkur usul bir qancha omillar ta'sir etuvchi murakkab iqtisodiy jarayonlarni o'rganishda qo'llaniladi. Ma'lum ishlab chiqarish omillari mavjud bo'lganda biror natijaga erishish uchun turli muqobil variantlarni o'zaro taqqoslab, ular orasidan eng ma'qulini tanlab olishda iqtisodiy-matematik usullarning ahamiyati kattadir. Bunda kompyuter texnologiyalaridan ham keng foydalaniladi.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fani tarmoqda amalga oshirilayotgan tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy munosabatlar majmuasining nazariy asoslarini, yo'nalishlarini, samaradorligini mavjud tadqiqot usullari yordamida o'rgatish orqali talabalarda tarmoq iqtisodiyoti bo'yicha iqtisodiy mushohada qilish, uni rivojlantirishga oid muammolarni qo'yish va uni hal etish, samaradorligini oshirish yo'nalishlarini belgilab berish qobiliyatini shakllantirib, bozor iqtisodiyoti talablariga javob bera oladigan mutaxassislar tayyorlashga ko'maklashadi.

«Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanini o'rganishda barcha iqtisodiy fanlar, shu jumladan «Iqtisodiyot nazariyasi», «Makroiqtisodiyot», «Mikroiqtisodiyot», «Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi», «Statistika», «Marketing», «Menejment», «Iqtisodiy tahlil» kabi fanlardan olingan nazariy va amaliy bilimlarga asoslanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, «Iqtisodiyot nazariyasi» fanini o'rganmasdan qishloq xo'jaligi iqtisodiyotini, unda amalga oshirilayotgan iqtisodiy o'zgarishlar, ularning ahamiyatini baholab bo'lmaydi. Iqtisodiy qonunlar, kategoriyalar, ularning har birining mazmunini, amal qilish mexanizmini o'zlashtirmasdan qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlar tizimini to'g'ri va samarali amalga oshirish, mehnatni tejash va uning unumdorligi rivojlantirilishini belgilash qiyin. «Mikroiqtisodiyot» fanidan talab

va taklif kabi iqtisodiy qonunlarning korxonalarda amal qilishini o'rganmasdan qishloq xo'jaligida qanday mahsulotni, qayerda, qancha miqdorda yetishtirish zarurligini to'g'ri belgilab bo'lmaydi.

1.4. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar.

Hozirgi vaqtda barchaning diqqat-e'tiborida turgan masala – jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi va uning mamlakatimizga ta'siri, uni bartaraf etish yo'llaridir. Amerika Qo'shma Shtatlarining ipoteka bozorida yuzaga kelgan tanglik holatidan boshlangan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi mamlakatimiz iqtisodiyotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi, albatta. Prezidentimiz Islom Karimov o'zining “Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari” nomli asarida “...tobora chuqurlashib borayotgan jahon moliyaviy inqirozi mamlakatimizga ta'sir ko'rsatmaydi, bizni chetlab o'tadi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Masalani bunday tushunish o'ta soddalik, aytish mumkinki, kechirib bo'lmas xato bo'lur edi”¹ – deb ta'kidlab o'tgan.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi dunyoning ko'plab mamlakatlariga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Lekin, mamlakatimizga ushbu moliyaviy-iqtisodiy inqirozning ta'sirini yumshatishga asos bo'lgan ayrim sabablar mavjud. Jumladan, oqilona moliya-kredit siyosati yuritilganligi, xalqaro kreditlarni jalb etishda uzoqni ko'zlab ish ko'rilganligi, iqtisodiyotning real sektorini rivojlantirishga e'tibor qaratilganligi va eng asosiysi, mustaqillikning ilk davrlarida yurtboshimiz tomonidan ishlab chiqilgan va bozor munosabatlariga o'tishning “o'zbek modeli” deb tan olingan iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish beshta tamoyilining hayotga tatbiq etilishidir.

Mamlakatimiz hukumati tomonidan qishloq xo'jaligi tarmog'ini rivojlantirishga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida ushbu tarmoqni barqaror rivojlantirishga e'tibor yanada ortmoqda. Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan 2009-yilning «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» deb e'lon qilinganligi va maxsus davlat Dasturi ishlab chiqilishi ushbu fikrimizning yaqqol isbotidir.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishga qaratilgan «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» davlat Dasturi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi 1046-sonli qarori, «Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi

¹ Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. –T.: “O'zbekiston”, 2009

Prezidentning 2009-yil 26-yanvardagi 1047-sonli qarori, «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta‘minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi 4058-sonli Farmoni, «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko‘paytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 20-oktabrdagi 4041-sonli Farmoni, «Fermer xo‘jaliklari faoliyatini yuritishda yer uchastkalari miqdorini maqbullashtirish choralari ko‘rish yuzasidan takliflar ishlab chiqish bo‘yicha maxsus komissiya tashkil etish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 6-oktabrdagi 3077-sonli Farmoyishi va boshqa bir qator me‘yoriy hujjatlar ham jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mazkur tarmoqni yanada rivojlantirishga qaratilgandir.

Qisqacha xulosalar

O‘zbekiston iqtisodiyotida qishloq xo‘jaligi tarmog‘i muhim ahamiyatga ega. U aholini oziq-ovqat mahsulotlari, qayta ishlash sanoatini esa xomashyo bilan ta‘minlaydi. Kelajakda mamlakat iqtisodiyotini yuksaltirish uchun qishloq xo‘jaligini rivojlantirish obyektiv zaruriyat hisoblanadi. Bu masalani samarali hal etish mexanizmlarini, yo‘llarini aniqlash «Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti» fanida o‘rganiladi. Chunki bu fan tarmoqning barqaror iqtisodiy negizini yaratish asosida uni rivojlantirishni ta‘minlay olish qobiliyatiga ega bo‘lgan iqtisodiy munosabatlar tizimini ilmiy asoslangan holda yaratish va ularni izchillik bilan bosqichma-bosqich hayotga joriy etish usullarini, yo‘llarini o‘rgatadi.

Iqtisodiy munosabatlar tizimini mukammal o‘zlashtirish uchun nazariy hamda amaliy jihatdan asoslangan tadqiqot usullaridan oqilona foydalanish maqsadga muvofiqdir. Qishloq xo‘jaligi rivojlanishini hamda samaradorligi yuksalishini ta‘minlovchi iqtisodiy munosabatlarni amaliyotga tatbiq etish uchun iqtisodiy, tabiiy hamda ayrim texnologik fanlarni bilish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘i mamlakatimiz iqtisodiyotida qanday o‘rin tutadi?
2. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining qanday o‘ziga xos xususiyatlari mavjud?
3. «Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti» fanining predmeti nimadan iborat?
4. «Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti» fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
5. «Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti» fani o‘z predmetini o‘rganishda qanday usullardan foydalanadi?

6. «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog'liqligini bayon eting.
7. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining mamlakatimizga ta'sirini yumshatishga asos bo'lgan sabablar qaysilar?
8. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimiz hukumati tomonidan qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish borasida qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009
2. Karimov I.A. Dehqonchilik taraqqiyoti - farovonlik manbai. -T.: «O'zbekiston», 1993
3. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
4. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
5. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
6. Toshboyev A.J. Tarmoq iqtisodi va menejmenti. Uslubiy qo'llanma. -T.: TIQXMII, 2000
7. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008
8. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

**«Qishloq xo'jaligining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati.
Fanning predmeti, maqsadi va tadqiqot usullari» mavzusidagi
ma'ruza darsi uchun**

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati. Fanning predmeti, maqsadi va tadqiqot usullari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga «Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti» fanining predmeti, maqsadi va tadqiqot usullari to'g'risida bilim berish, mamlakatimiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligining ahamiyatini ochib berish hamda qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirish. Mustaqillikka erishilgandan so'ng mazkur tarmoqda amalga oshirilgan islohotlar, qabul qilingan me'yoriy hujjatlar, hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sharoitida qishloq xo'jaligini rivojlantirish borasida hukumatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan tadbirlar to'g'risida talabalarga ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati. Fanning predmeti, maqsadi va tadqiqot usullari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Aqliy hujum» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	Baholash: faol talabalarga tegishli ballar qo'yish	
	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligi tarmog'i va uning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida, tarmoqning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni haqida tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

- Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan agrar iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlari.
- Qishloq xo'jaligida mavjud mulk shakllari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.
- Qishloq xo'jaligida mavjud tadbirkorlik shakllari va ularning paydo bo'lishi.

2.1. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlari.

Mustaqillik sharofati bilan O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lgan agrar sohani rivojlantirishda qator iqtisodiy islohotlar amalga oshirildi. Qishloq xo'jaligida turli mulkchilikka asoslangan erkin tovar ishlab chiqaruvchi subyektlar shakllandi. Dehqonlarning mulkka egalik hissining ortishini, erkin iqtisodiy faoliyat yuritishini, daromadlarini o'z xohishiga ko'ra mustaqil taqsimlash hamda tasarruf etish imkoniyatini beradigan xo'jalik yuritish shakllarini mazkur tarmoqqa joriy etishga alohida e'tibor qaratildi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I.A.Karimov «Agrar sektorni tubdan isloh qilish va jadal rivojlantirish muammolari islohotlarning dastlabki bosqichida hamda O'zbekistonning bozorga o'tish strategiyasida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Biz qishloqning ustun darajada rivojlanishini ta'minlashni, qishloq xo'jaligini sifat jihatidan yangi asoslarda qayta tiklashni o'z oldimizga vazifa qilib qo'ydik»², - deb ta'kidlagan edi. Davlatning bosh islohotchiligida qishloq xo'jaligida bozor iqtisodiyoti munosabatlarini barpo etish maqsadida islohotlarning huquqiy asoslari yaratildi va amalga oshiriladigan tadbirlar majmuasi ishlab chiqildi.

Mamlakatimizda davlat rahbarligida qishloq xo'jaligini moliyalashtirish, kreditlash hamda soliqlar tizimlari ishlab chiqilib, ular hayotga bosqichma-bosqich tatbiq qilinmoqda. Davlat, shuningdek, fan, texnika, ilg'or va samarali texnologiyalar tizimlarini tarmoq miqyosida ishlab

² Karimov I.A. «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida», T.: «O'zbekiston», 1995, 59-60 betlar.

chiqishga ham, qishloq aholisini ijtimoiy-iqtisodiy himoya qilishga ham rahbarlikni amalga oshirmoqda.

Qishloq xo'jaligida mustaqillikning dastlabki yillarida davlatning bevosita rahbarligida agrar islohotlarning negizi hisoblangan yer va mulk islohotlari, mazmunan yangi fermer, dehqon xo'jaliklari va qo'shma korxonalar tashkil etildi va bu jarayon takomillashtirib borilmoqda.

Davlat qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan tarmoqlarni ham (xizmat ko'rsatuvchi, qayta ishlovchi, sotuvchi) isloh qilishga alohida e'tibor bermoqda. Natijada bu tarmoqlardagi davlat korxonalari davlat aksiyadorlik korxonalariga, tashkilotlariga aylantirildi. Masalan, paxta zavodlari, un, non, yog'-moy, go'sht kombinatlari, konserva zavodlari hissadorlik jamiyatlariga aylantirildi. Natijada shu tarmoqlarda bozor munosabatlarini erkin amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'lgan turli shakldagi mustaqil korxonalar, birlashmalar, uyushmalar tashkil etildi. Ularning serqirra faoliyatlarini samarali boshqarishni ta'minlash qobiliyatiga ega bo'lgan tarmoq tashkilotlari ham davlatning bevosita rahbarligida tashkil etilib, takomillashtirilmoqda.

Shu bilan birgalikda «O'zpxtasanootsotish» uyushmasi, «O'zdonmahsulot» davlat-aksiyadorlik korporatsiyasi, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri qo'mitasi, «O'zqishloqxo'jalikta'minottuzatish» davlat kooperativ kompaniyasi, «O'zqishloqxo'jalikkimyo» davlat aksiyadorlik jamiyati, «O'zagromashservis» uyushmasi, «O'zagrosug'urta» davlat aksiyadorlik kompaniyasi, «O'zqishloqxo'jalikmashlizing» aksiyadorlik kompaniyasi, O'zbekiston fermer xo'jaliklari uyushmasi va boshqalar tashkil etildi. Islohotlar faqat tarmoqlarda yangi vazirliklar, konsermlar, kompaniyalar tashkil etishgagina emas, balki qishloq xo'jaligi va u bilan bog'liq bo'lgan xo'jaliklar va tarmoqlarning boshqaruv tizimini bozor iqtisodi talablariga moslashtirishga qaratilmoqda. Davlat rahbarligida amalga oshirilayotgan islohotlar tarmoqqa ichki hamda chet el investitsiyalarini jalb etish uchun qulay sharoitlar yaratilmoqda. Bular pirovard natijada qishloq xo'jaligining yanada rivojlanishini, samaradorligi oshirishini ta'minlaydi.

Respublikamiz qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan islohotlardan yana biri – tarmoqda yer va suv resurslaridan unumli foydalanish mexanizmlari ishlab chiqildi va hayotga tatbiq etildi. Chunonchi, yer va suv resurslaridan foydalanishni tartibga soluvchi me'yoriy hujjatlar qabul qilindi. Ularda respublikamizda yer va suvga egalik qilish, ulardan maqsadga muvofiq hamda samarali foydalanish borasidagi munosabatlar tizimi va ularni amalga oshirish tartibi ko'rsatilgan. Yer-suv resurslariga egalik qilishning huquqiy asosi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy

zahiralari umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir»³ - deb belgilab qo'yilgan.

Respublikamiz jami yer maydoniga umummilliy boylik, davlat mulki sifatida egalik qilish huquqi O'zbekiston Oliy Majlisi zimmasiga yuklatilgan. Oliy Majlis o'z vakolatidagi yer munosabatlarining ayrim masalalarini xalq deputatlari qishloq, shahar, tuman hamda viloyat kengashlari va ularning ijroiya qo'mitalari zimmasiga yuklagan. Ular yuqorida keltirilgan me'yoriy hujjatlar talablaridan kelib chiqqan holda yerlarni ulardan oqilona, samarali foydalanish maqsadida foydalanuvchilarga ma'lum muddatga haq to'lash evaziga foydalanish uchun bermoqdalar. Demak, ular yer islohotini amalga oshirishga mas'uldirlar. Chunki ular yerlarni samarali foydalanish uchun haqiqiy egasiga berish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etadilar.

Shu bilan birgalikda respublika fuqarolariga shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini yuritish hamda yakka tartibdagi uy-joy qurilishi va uni obodonlashtirish uchun meros qilib qoldirish sharti va umrbod egalik qilish huquqi bilan belgilangan miqdorda yer berilmoqda. Demak, shu qoidaga muvofiq yerni avloddan-avlodga meros qilib qoldirish ta'minlangan, ya'ni shu yerlarga egalik qilish hamda ulardan foydalanish huquqi fuqarolarga umrbod berilgan. Bu respublikamiz yer islohotidagi eng muhim yutuq hisoblanadi. Lekin fuqarolar qonunlarda ko'rsatilgan shartlarni buzsalar, ularning yerga merosxo'r sifatida egalik qilish huquqi yuqoridagi tashkilotlar tomonidan bekor etilishi ham ko'rsatilgan. Islohot natijasida respublika qishloq hududlarida yashayotgan fuqarolarga umrbod foydalanish uchun 1990-2002-yillar davomida 600 ming gektarga yaqin qishloq xo'jalik yerlari berildi. Bu maydon Andijon viloyatining qishloq xo'jalik yerlariga nisbatan 2,2 marta, Farg'ona viloyatinikiga nisbatan 1,8 barobar ko'pdir. Yerlarni berish natijasida 3,2 mln. dan ortiq oilaning yer bilan ta'minlanganlik darajasi hozirgi davrda qondirilgan. 2001-yilning boshiga kelib mamlakat aholisi ixtiyorida 625,8 ming gektar tomorqa yerlari bor edi. Aholi o'zlariga berilgan yerga qonun doirasida egalik qilish hamda undan samarali foydalanish natijasida yurtdoshlarimizni qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashga ulkan hissa qo'shmoqda.

Aholiga yer maydonlarining berilishi ularning uy-joyga bo'lgan talabini qondirish, mahsulotlar yetishtirish orqali o'z daromadlarini ko'paytirish va eng asosiysi, ularning ish bilan bandligini ta'minlashga, turmush farovonligini oshirishga juda katta hissa qo'shdi. Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan mazkur islohotning amalga oshirilishi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga egadir.

Bozor iqtisodiga o'tish sharoitida mulkchilikning turli shakllari va erkin mulk munosabatlari mavjud bo'lishi, bunda xususiy mulkchilikni

³ O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, -T.: «O'zbekiston», 2008

rivojlantirishga alohida e'tibor berilishi lozimligini inobatga olib, hukumatimiz tomonidan ularning huquqiy asoslari yaratildi: «Mulk to'g'risida», «Ijara to'g'risida», «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida»gi qonunlar va ko'pgina qarorlar, farmonlar qabul qilindi. Shularga asoslangan holda tarmoqda bosqichma-bosqich mulkchilikning turli shakllari tashkil etildi. Masalan, Vazirlar Mahkamasining qaroriga muvofiq 1992-yilda 224 ta davlat xo'jaligi iqtisodiy ahvoli nochor bo'lganligi uchun jamoa xo'jaliklariga, ularning mulki esa jamoa mulkiga aylantirildi. Qishloq xo'jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayoniga alohida e'tibor qaratildi. Xususiylashtirishni rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. Chunki haqiqiy mulk egasiga aylangan qishloq ahli undan oqilona hamda samarali foydalanishi tabiiy.

Qishloq xo'jaligida erkin bozor munosabatlarini shakllantirish maqsadida moliya, soliq, kredit hamda baholar tizimini isloh etishga ham e'tibor berildi. Chunki davlat mulkchiligiga asoslangan korxonalarining faoliyati davlat tomonidan moliyalashtirilgan, yetishtirilayotgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining xarid baholari davlat tomonidan rejali tarzda belgilanar edi. Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida esa korxonalar ishlab chiqarishi uchun zarur bo'lgan mablag'larni o'zlari ishlab topishlari kerak. Mablag' yetishmagan hollarda uni chetdan o'zaro manfaatli tarzda qarzga olishi, ishlab chiqargan mahsulotlarini esa bozor talablari asosida sotishga harakat qilishlari lozim.

Bu o'rinda ta'kidlash kerakki, qishloq xo'jalik yerlariga, yirik irrigatsiya-melioratsiya inshootlariga nisbatan davlat mulkchiligi saqlanib qolishi maqsadga muvofiq. Yangi yerlarni kompleks o'zlashtirish, foydalanilayotgan yerlarning unumdorligini oshirish maqsadida amalga oshirilayotgan irrigatsiya va melioratsiya tadbirlari, yirik irrigatsiya-melioratsiya inshootlarini qurish, ta'mirlash va ulardan foydalanish uchun davlat byudjetidan mablag' ajratilmoqda. Qishloq hududlarida ekologik muhitni sog'lomlashtirish bilan bog'liq bo'lgan tadbirlarga, qishloq xo'jaligidagi urug'chilik, seleksiya, naslchilik, veterinariya sohalariga ham davlatning ko'magi zarur hisoblanadi.

O'tish davrining dastlabki bosqichida davlat ehtiyojlari uchun talab etiladigan paxta, g'alla, sholi yetishtirishni moliyalashtirish davlat byudjetidan maxsus tranch mablag'lari orqali amalga oshiriladi. Lekin bu mablag'lardan yanada unumli foydalanishni ta'minlash maqsadida qishloq xo'jalik ishlab chiqaruvchilariga imtiyozli kreditlar berish tizimi yo'lga qo'yildi va u o'zini oqlamoqda.

Qishloq xo'jaligida soliqlar tizimi ham takomillashtirib borilmoqda. 1999-yilgacha qishloq xo'jalik korxonalari daromad, yer, suv, mulk va boshqa turdagi soliq va to'lovlarni to'lar edilar. 1999-yilning 1-yanvaridan boshlab

qishloq xo'jalik korxonalari yagona yer solig'ini to'lamoqdalar. 2011-yil holatiga yagona yer solig'i stavkasi yerning me'yoriy qiymatining 6 foizi miqdorida belgilangan. Yagona yer solig'ining joriy etilishi xo'jaliklar uchun ancha qulaylik yaratmoqda. Chunki mazkur holat soliq miqdorini yerlarning holati, unumdorligi va ekilgan ekin turiga qarab hisoblashga imkon yaratdi hamda soliqlarni hisoblash va to'lash jarayonlarini ancha soddalashtirdi.

Keyingi yillarda hukumatimiz tomonidan sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha ham ko'pgina islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu sohaga taalluqli 2008-2012-yillarga mo'ljallangan Davlat dasturi qabul qilindi, maxsus jamg'arma va ixtisoslashgan lizing kompaniyasi tashkil etildi hamda ko'plab me'yoriy hujjatlar qabul qilindi.

Prezidentimiz tomonidan 2009-yil "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" deb e'lon qilindi va maxsus Davlat dasturi ishlab chiqilib, hayotga tatbiq etilmoqda. Ushbu dasturda qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish bilan bir qatorda qishloqlarda hayot darajasini oshirish, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, qishloqlarimizning qiyofasini zamonaviylashtirish, qishloq aholisi uchun munosib turmush sharoitlarini yaratib berishga alohida e'tibor qaratilgan.

2.2. Qishloq xo'jaligida mavjud mulk shakllari va ularning o'ziga xos xususiyatlari.

Barcha sohada bo'lgani singari, bozor munosabatlari sharoitida qishloq xo'jaligida ham tadbirkorlik faoliyatiga e'tibor berish va unga keng imkoniyatlar yaratib berish taqozo etiladi. Qishloq xo'jaligida tadbirkorlik – foyda olish maqsadida tavakkalchilikka asoslangan holda mavjud me'yoriy hujjatlar asosida mulkchilik subyektlarining qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, ularni qayta ishlash va sotish hamda xizmatlar ko'rsatish sohalarida faoliyat ko'rsatishidir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik qishloq xo'jaligida yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Bu jarayonda ular O'zbekiston Respublikasining «Mulk to'g'risida»gi, «Korxonalar to'g'risida»gi hamda «Tadbirkorlik to'g'risida»gi qonunlari talablariga qat'iy rioya etishlari zarur. Ular faoliyatlarini samarali amalga oshirishlari uchun mustahkam iqtisodiy negizga ega bo'lishlari kerak. Ularning iqtisodiy negizini esa mulk tashkil etadi. O'zbekiston Respublikasida mavjud me'yoriy hujjatlarga binoan qishloq xo'jaligida mulkning quyidagi shakllari mavjud:

1. *Xususiy mulk.* Bu shakldagi mulk egasi o'z mol-mulkiga xususiy tarzda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlariga ega. Xususiy mulk mulkdorning ishlab chiqarish jarayonida o'z mehnati va yollanma mehnatni qo'llashi orqali shakllanadi.

2. *Jamoa mulki.* Bu mulk tarkibiga qishloq xo'jaligidagi jamoa korxonalarining, shirkat (kooperativ) xo'jaliklarining, hissadorlik jamiyatlarining, agrofirmalarning va boshqa shu kabilarning mulklari kiradi.

3. *Aralash mulk.* Bu mulk ikki yoki undan ortiq turdagi mulkchilik shakllarining o'zaro manfaatli uyg'unlashishi natijasida shakllanadi. Jumladan, davlat va jamoa mulkining o'zaro birikishi natijasida aralash mulk tashkil bo'ladi.

4. *Davlat mulki.* Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan shug'ullanadigan davlat korxonalarining mulki. Bunday mulk shakli ilmiy tadqiqot institutlariga qarashli tajriba xo'jaliklarida saqlanib qolgan. Bundan tashqari, davlat mulki urug'chilik va naslchilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarda ham saqlanib qolgan. Ushbu sohalar qishloq xo'jaligining rivojlanishi uchun muhim hisoblanganligi sababli ular davlat tasarrufida bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

2.3. Qishloq xo'jaligida mavjud tadbirkorlik shakllari va ularning paydo bo'lishi.

Respublikamiz qishloq xo'jaligida 1991-yildan boshlab siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan tub agrar-iqtisodiy islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmogda. Davlat bosh islohotchi bo'lgan bu jarayonda tarmoqdagi davlat mulkini uning tasarrufidan chiqarishga, negizida xususiy mulkchilikni va shunga asoslangan tadbirkorlik shakllarini tashkil etishga asosiy e'tibor qaratilmogda. Bunda yerga umummilliy bo'yluk sifatidagi davlat unumxalq mulkchiligi saqlab qolinmogda. Boshqa mulklar esa davlat tasarrufidan bosqichma-bosqich chiqarilib, xususiylashtirilmogda. 1990-yilda davlat mulkchiligiga asoslangan xo'jaliklar, ya'ni davlat xo'jaliklari 1038 ta edi. Ular O'zbekistonda XX asrning 30-yillarida tashkil etila boshlangan. Respublikaning Qarshi va Mirzacho'l, Surxon-Sherobod, Markaziy Farg'ona hududlarida yangi yerlarni o'zlashtirish natijasida keng miqyosda davlat xo'jaliklari tashkil etildi. Davlat xo'jaliklarining tashkil etilishida davlat byudjetidan ajratilgan mablag' evaziga ishlab chiqarishni tashkil etish hamda yuritish uchun zarur bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalarini davlat tomonidan o'rnatilgan baholarda sotib olinar edi. Ulardan foydalangan holda faoliyat yuritib, ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarini davlat tomonidan belgilangan xarid narxlarida davlatga qarashli tayyorlov tashkilotlariga sotar edilar va olingan daromad davlat moliya organlari tomonidan o'rnatilgan tartibda taqsimlanar edi. Bunda asosiy e'tibor davlat manfaatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, davlat xo'jaliklariga iqtisodiy erkinlik berilmagan edi. Shuning uchun ular yuqori tashkilotlar tomonidan belgilangan

qonun-qoidalarga bo'ysungan holda qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish bilan shug'ullanar edilar. Ular asosan paxtachilik, g'allachilik, bog'dorchilik, chorvachilikka ixtisoslashgan bo'lib, respublikada yetishtirilayotgan mahsulotlarning sezilarli qismini ishlab chiqarardilar. Bu xo'jaliklarning respublikada yetishtirilgan yalpi qishloq xo'jalik mahsulotidagi ulushi 1990-yilda 37,5 foizni tashkil etgan. Lekin ular iqtisodiy negizi, faoliyat yuritish mazmuni bo'yicha erkin bozor iqtisodiyoti talablariga javob bermas edi. Shuning uchun ham davlat mulkchiligiga asoslangan xo'jaliklar negizida tashkiliy, iqtisodiy islohotlar amalga oshirilishi zarur bo'ldi. Islohotlar jarayonida ularning negizida dastavval jamoa xo'jaliklari, keyinchalik shirkatlar hamda hozirgi vaqtda mustaqil fermer xo'jaliklari tashkil etildi.

Respublika hukumati qishloq xo'jaligi oldidagi muhim vazifalarni e'tiborga olgan holda bir qancha muammolarni o'z zimmasiga olgan. Bunda davlat bosh islohotchi vazifasini bajarmoqda. Hozirgi davrda respublikamiz hukumati agrar siyosatning strategik yo'nalishlarini belgilab, uni ta'minlash bilan bog'liq tadbirlarni amalga oshirish choralari ko'rmoqda. Hukumatning asosiy e'tibori qishloq xo'jaligining barcha sohalari yagona fan-texnika siyosatiga asoslangan holda rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan. Bu nihoyatda muhim masala hisoblanadi. Chunki faqat ilm-fan, yangi, samarali texnika hamda ilg'or texnologiya barcha yutuqlarning asosiy negizidir. Bu masalani hal etish maqsadida qishloq xo'jaligida davlat xo'jaliklari qisman saqlab qolingan. Ular asosan qishloq xo'jaligida davlat ilmiy-ishlab chiqarish birlashmasining tajriba xo'jaliklari, urug'chilik va naslchilik xo'jaliklari ko'rinishida saqlanib qolgan. Hozirgi vaqtda markaz tarkibida 100 taga yaqin tajriba xo'jaliklari faoliyatini davom ettirib kelmoqda. Ular asosan davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag'lar evaziga qishloq xo'jaligining rivojlanishini ta'minlaydigan ilmiy g'oyalarni yaratish, sinash asosida qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish bilan shug'ullanmoqdalar. Ular faoliyatining asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- urug'chilik, naslchilik va ko'chatchilikni rivojlantirish, yangi, serhosil, tezpishar navlar hamda mahsuldor zotlarni yaratish;
- qishloq xo'jaligiga fan yutuqlarini joriy etishni tashkillashtirish;
- iqtisodiyotda erkin bozor iqtisodiyoti munosabatlarini yaratish va ularni chuqurlashtirish;
- yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni yaratish, agrotexnika tadbirlarini takomillashtirish va boshqalar.

Markaz tarkibidagi ilmiy-tadqiqot institutlarida yaratilayotgan yangiliklar eng avvalo tajriba xo'jaliklarida sinalib, so'ngra amaliyotga tatbiq etish uchun tavsiya qilinadi. Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilayotgan yalpi mahsulotning 1 foizini mazkur tajriba xo'jaliklari bermoqda. Fan yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etishdagi o'rni e'tiborga

olgan holda ularni saqlab qolish va faoliyatini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida o'tgan asrning 80-yillari oxiri va 90-yillari boshida 887 ta jamoa xo'jaligi faoliyat ko'rsatib, respublikada yetishtirilayotgan yalpi qishloq xo'jalik mahsulotining 35 foizini berar edi. Ularning iqtisodiy negizini jamoa mulki tashkil etgan. Lekin mulkchilikning bu shakli uning haqiqiy mazmuni, mohiyatiga mos emas edi, chunki amalda ular davlat tasarrufida edi. Bunday hol bozor iqtisodiyoti talablariga to'g'ri kelmaydi. Shu bois bozor iqtisodiyotiga o'tish munosabati bilan tarmoqdagi davlat xo'jaliklari negizida jamoa xo'jaliklari bosqichma-bosqich yangicha ko'rinishda tashkil etila boshlandi.

Bu o'rinda eslatib o'tish kerakki, jamoa xo'jaliklari 1990-yillargacha qishloq xo'jaligini rivojlantirishga ma'lum darajada o'z hissalarini qo'shganlar. Ular o'sha yillarda tarmoqda yetishtirilayotgan paxtaning 41 foizini, g'allaning 37 foizini, sutning 36 foizini berar edi. Lekin ularning faoliyatlari ham davlat xo'jaliklari kabi to'liq davlat tomonidan boshqarilardi, ya'ni ularda mahsulotlar yetishtirish jarayoni davlat mablag'lari hisobidan moliyalashtirilib, yetishtirilgan mahsulotlarni davlat o'z tashkilotlari yordamida hukumat tomonidan belgilangan xarid baholarida sotib olar edi. Olingan daromad esa hukumat tomonidan belgilangan tartibda taqsimlanar edi. Bunda jamoaning erki, huquqi to'liq e'tiborga olinmas edi. Demak, u xo'jaliklarda amalga oshirilgan iqtisodiy munosabatlar bozor iqtisodiyoti munosabatlari talablariga mos emas edi. Bunday hollarni bartaraf etish maqsadida avvalo jamoa mulkchiligiga asoslangan jamoa xo'jaliklarida haqiqiy bozor iqtisodiyoti munosabatlarini barpo etishga alohida e'tibor berildi. Bunda respublikada amalga oshirilayotgan yer islohotiga asoslangan holda mavjud jamoa xo'jaliklariga davlat mulki hisoblangan yer foydalanish uchun ijaraga berildi. Ular yerdan foydalanganlik uchun belgilangan muddatda ijara haqi to'laydigan bo'lishdi. Ijara haqi 1999-yildan boshlab yagona yer solig'i shaklida to'lanadigan bo'ldi. Shu bilan birga «Mulki to'g'risida»gi qonun talabiga muvofiq u xo'jaliklarda haqiqiy jamoa mulkchiligi tashkil etishga e'tibor berildi. Mulki chilikning bu shakli jamoa xo'jaliklari negizida shirkat xo'jaliklari tashkil etish orqali shakllantirildi. Uning huquqiy asoslari yaratildi. Oliy Majlis tomonidan 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkatlar) to'g'risida»gi Qonun, uning hayotga tatbiq etilishini ta'minlash maqsadida Respublika Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 15-iyuldagi 229-sonli qarori qabul qilingan edi.

Shirkat xo'jaligi - qishloq xo'jalik tovar mahsulotlari ishlab chiqarish va xizmatlarni bajarish maqsadida fuqarolarning paychilikka asoslangan oilaviy pudrat asosida uyushib, erkin, mustaqil faoliyat ko'rsatadigan, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan xo'jalik yuritish subyektidir. Ular o'tish davrida qishloq

xo'jaligida tadbirkorlikning yirik tovar ishlab chiqaruvchi shakli sifatida namoyon bo'ldi. Ularning ixtiyoriga qishloq xo'jalik yerlarining asosiy qismi uzoq muddatga ijaraga foydalanishga berildi. Shirkat xo'jaliklarining iqtisodiy negizini, ya'ni mulkini pay (ulush) asosida tashkil etilgan paychilarning jamoaviy mulki tashkil etar edi. Shirkat xo'jaliklarining barcha mulki (yerlarning qiymatini ham qo'shib) a'zolariga pay shaklida bo'lib berildi. Shuning natijasida shirkat a'zolari mulk egasi bo'ldilar. Bu hol ularga barcha mulkka birgalikda egalik qilish, foydalanish imkoniyatini berdi.

Shirkat xo'jaliklarini faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaliklari zaminida qayta tashkil etish nazarda tutilgan edi. Faoliyat ko'rsatib turgan jamoa xo'jaligini shirkat xo'jaligiga aylantirish xo'jalik a'zolarining umumiy majlisi qaroriga asosan amalga oshirilgan. Ushbu qaror o'zgartirilayotgan xo'jalikning kreditorlariga ham yozma ravishda yetkazilishi nazarda tutilgan. Shu qarorga asosan shirkat xo'jaligiga aylantirilayotgan xo'jalik rahbarlari, mutaxassislari va a'zolaridan iborat komissiya tuziladi. Tuman hokimining qarori bilan komissiya ishida tuman hokimligi, moliya va soliq idoralari, banklar, kasaba uyushmasi vakillari ishtirok etadilar. Komissiya zimmasiga nihoyatda muhim masalalar yuklatilgan edi. Shu jumladan mazkur komissiya yangi tashkil etilayotgan shirkat xo'jaligining Nizomi loyihasini ham tayyorlagan.

Mamlakatimizda tashkil etilgan shirkat xo'jaliklari dehqonlarning moddiy manfaatdorligini oshirgan bo'lsada, bozor munosabatlari talablariga to'liq javob bera olmadi. Ayrim holatlarda esa shirkat xo'jaliklarini tashkil etishda tashkiliy-iqtisodiy tomondan ma'lum kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Shu sababli mamlakatimiz hukumati tomonidan qishloq xo'jaligiga samarali, dehqonlarda haqiqiy mulkdorlik hissini uyg'otadigan, ularning iqtisodiy erkinligini ta'minlaydigan xo'jalik yuritish shakllarini joriy etishga e'tibor qaratildi. Avvalo, dehqonning ishlab chiqarishga va mulkka egalik hissining ortishi, erkin iqtisodiy faoliyat yuritishi, daromad olishi, uni o'z xohishiga ko'ra mustaqil taqsimlash hamda tasarruf etish imkoniyati yaratildi. Respublika agrar sohasida faoliyat yuritayotgan fermer xo'jaliklari boshqa subyektlarga nisbatan amaliyotda o'zining bir qancha ijobiy ustunliklarini ko'rsatdi va shu sababli fermer xo'jaliklariga istiqbolli xo'jalik yuritish shakli sifatida juda katta e'tibor qaratildi. 1998-yil 30-aprelda O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni qabul qilingan bo'lib, u 36 moddadan iborat. Ushbu qonunning yangi tahriri 2004-yil 26-avgustda qabul qilindi. «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonunning 3-moddasida fermer xo'jaligiga quyidagicha ta'rif berilgan: fermer xo'jaligi - ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi, mustaqil xo'jalik yurituvchi subyektdir.

Amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida fermer xo'jaliklari faoliyatining rivojlanishi hamda samaradorligining oshishi ta'minlanmoqda. Chunonchi, respublikamizda 2008-yil 1-yanvar holatiga 217,1 mingta fermer xo'jaliklari faoliyat yuritgan bo'lib, ularda 1621,4 ming kishi band edi. Fermer xo'jaliklariga 5787,8 ming gektar yer uzoq muddatga ijaraga berilgan bo'lib, bir fermer xo'jaligiga o'rtacha 26,7 gektar yer to'g'ri kelar edi.

Mamlakatimizda fermer xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari 2.1-jadvalda keltirilgan.

2.1-jadval

Fermer xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Qishloq xo'jalik yalpi mahsuloti tarkibida fermer xo'jaliklarining ulushi	%	18,6	24,3	31,4	33,4	32,5	34,5
Sh.j. o'simlikchilikda	%	17,3	20,6	31,1	60,3	57,6	32,9
chorvachilikda	%	1,3	3,7	1,2	3,2	3,6	1,6
Fermer xo'jaliklari soni	dona	103921	125668	189235	217095	105033	103081
Fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan ekin maydoni	ming ga	1762,6	2140,7	2710,6	3001,6	3045,2	3052,9
Jami ekin maydonida fermer xo'jaliklarining ulushi	%	47,7	58,7	74,7	84,3	84,4	84,6
Fermer xo'jaligida band bo'lganlar soni	ming kishi	765,3	954,2	1381,1	1621,4	1710,2	1521,6
shulardan: yollanma ishchilar	ming kishi	95,2	280,8	382,5	456,1	455,7	465,8
Bir fermer xo'jaligiga o'rtacha to'g'ri keladi:							
- band bo'lganlar	kishi	7	8	7	7	16	15
- ekin maydoni	ga	28,2	30,0	26,2	26,7	29,0	29,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotidagi ulushi keyingi yillarda ortib bormoqda.

Fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish va uning samaradorligini oshirishdagi afzalliklari bilan bugungi bozor munosabatlari sharoitiga mos kelishini inobatga olib, fermer xo'jaliklarini tashkil etish va ularni rivojlantirishning huquqiy asoslari yaratildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 5-yanvardagi 8-sonli «Qishloq xo'jalik korxonalarini fermer xo'jaliklariga aylantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul qilinib, unda zarur ko'rib ishlayotgan

shirkat xo'jaliklari negizida fermer xo'jaliklarini tashkil etish ko'zda tutilgan edi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-martdagi «Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi PF-3226-sonli Farmonida fermer xo'jaliklarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish qilib belgilandi. Farnonni amaliyotga tatbiq qilish bo'yicha fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqish ko'zda tutildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 27-oktabrdagi PF-3342-sonli «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida»gi Farmoniga asosan, Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 30-oktabrdagi 476-sonli «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi va 2004-yil 24-dekabrda 607-sonli «2005-2007-yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarorlari qabul qilindi. Ushbu qarorlar bilan qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarning asosiy shakli sifatida fermer xo'jaliklarini tashkil etish va ularning faoliyati uchun qulay shart-sharoitlar yaratish asosiy masala qilib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 6-oktabrdagi «Fermer xo'jaliklari faoliyatini yuritishda yer uchastkalari miqdorini maqbullashtirish choralari ko'rish yuzasidan takliflar ishlab chiqish bo'yicha maxsus komissiya tashkil etish to'g'risida»gi 3077-sonli Farmoyishiga muvofiq fermer xo'jaliklari uchun ajratiladigan yer maydonlari hajmi qayta ko'rib chiqildi. Ushbu tadbirdan so'ng mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan fermer xo'jaliklari soni 2009-yil holatiga 103081 tani tashkil etmoqda, ularga 3052,9 ming gektar ekin maydoni ajratib berilgan bo'lib, bu jami ekin maydoninig 84,6 foizini tashkil etadi. 2009-yil holatiga ko'ra fermer xo'jaliklarida 1521,6 ming kishi ish bilan band bo'lib, bitta fermer xo'jaligiga o'rtacha 15 kishidan to'g'ri keladi.

2009-yilda fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik yalpi mahsulotidagi ulushi 34,5 foizni tashkil etgan. Bu ma'lumotlar fermer xo'jaliklarining O'zbekiston iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyatining ulkan ekanligidan dalolat bermoqda. Shuning uchun ham Respublikamiz Prezidenti I.A.Karimov Oliy Majlis qonunchilik palatasi va Senatining qo'shma majlisida qilgan ma'ruzasida "...fermerlik qishloqda xo'jalik yuritishning eng istiqbolli va samarali shakli sifatida yetakchi o'rnini egallamoqda", - deb nihoyatda istiqbolli xulosa qilgan edi.

Yurtboshimiz joylarda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning borishi, amalga oshirilayotgan bunyodkorlik va obodonlashtirish ishlari bilan tanishish maqsadida 2009-yil 25-avgustdagi Surxondaryo viloyatiga tashrifi chog'ida ham mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishda fermerlik harakatining ahamiyatiga to'xtalib, fermerlar mamlakat ravnaqi, xususan qishloq taraqqiyoti va farovonligini ta'minlashda hal qiluvchi kuchga aylanganini ta'kidlab o'tdi.

„Fermer nafaqat dehqon, balki iqtisodchi, menejer, agronom, sanoatchi bo‘lishi lozim. Bugunning talabi – shu. Fermer o‘zi yetishtirgan mahsulotni o‘zi qayta ishlashi, shu orqali qishloqqa sanoatni olib kirishi va aholi farovonligini oshirishga, yoshlarni ish bilan ta‘minlashga o‘zining faol hissasini qo‘shishi lozim“, - deb ta‘kidlagan edi.

Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, agrar sektorni rivojlantirish maqsadida aniq va uzoqni ko‘zlab ishlab chiqilgan chora-tadbirlar natijasida fermerlar ushbu sohada haqli ravishda yetakchi kuchga aylanib borayapti. Bevosita davlatimiz rahbari tomonidan ko‘rsatilayotgan g‘amxo‘rlik, yaratilayotgan imkoniyatlar ularni ana shunday ishlashga undayapti, yangi-yangi marralar sari yetaklamoqda.

Hozirgi davrda fermer xo‘jaligi o‘ziga uzoq muddatga ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda tovar qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan shug‘ullanuvchi fermer xo‘jaligi a‘zolarining birgalikdagi faoliyatiga asoslangan, yuridik shaxs huquqlariga ega mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektdir. Fermer xo‘jaliklari tanlov asosida zahira va maxsus respublika fondi hisoblangan hamda mehnat resurslari ortiqchaligi sezilmagan yerlarda va hududlarda tashkil etiladi.

Fermer xo‘jaligini shu xo‘jalikning o‘n sakkiz yoshga to‘lgan, qishloq xo‘jaligida tegishli bilim, malaka va ish tajribasiga, yaxshi muomala qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan barkamol a‘zolaridan biri boshqarishi mumkin. Fermer xo‘jaligining Nizom fondida ko‘rsatilgan quyidagi vositalar, mablag‘lar uning mulki hisoblanadi:

- uy-joylar, xo‘jalik inshootlari, qishloq xo‘jalik ekinlari va ko‘chatzorlari, ko‘p yillik daraxtlar, mahsuldor chorva mollari, parrandalar, qishloq xo‘jalik texnikasi, asbob-uskuna, transport vositalari, pul mablag‘lari, intellektual mulk obyektlari;

- ishlab chiqarish faoliyati natijasida yetishtirilgan mahsulotlar;

- ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotishdan, ish va xizmatlar ko‘rsatishdan tushgan pul mablag‘lari, olingan foyda;

- olingan kredit mablag‘lari;

- a‘zolarining qimmatli qog‘ozlari, ular evaziga olingan dividendlar;

- yuridik va jismoniy shaxslarning beg‘araz xayriya, homiylik mablag‘lari va boshqalar.

Shu mulklardan samarali foydalanish natijasida xo‘jalikni rivojlantirish uning a‘zolari shaxsiy mehnatiga bog‘liq. Bu shakldagi xo‘jalik faoliyat ko‘rsatish jarayonidagi ishlarga ayrim hollarda, ya‘ni a‘zolarining quvvati yetmaganda mehnat shartnomasiga asoslangan holda ishchi-xizmatchilarni yollashi mumkin.

Fermer xo‘jaligi o‘z mulkidan, mehnat resurslaridan oqilona foydalangan holda ixtisoslashishi bo‘yicha shartnomalar asosida qishloq

xo'jalik mahsulotlari yetishtirish, ularni qayta ishlash, xizmatlar ko'rsatish, mahsulotlarni sotish, shuning natijasida olgan pul daromadlarini taqsimlash, ishchi-xizmatchilarini rag'batlantirish hamda ijtimoiy himoyalash, faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlarni ko'rsatadi. Uning iqtisodiy negizini oila a'zolarining mol-mulki, mahsulotlari tashkil etadi va xo'jalik faoliyatini «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi qonun asosida yuritadi. Fermer xo'jaligi o'z mulki, ijaraga olgan yer maydoni, texnika vositalaridan samarali foydalangan holda qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, ularni qayta ishlash hamda sotish bilan shug'ullanadi. Tadbirkorlikning bu shakli iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlarda salmoqli o'rinni egallaydi. AQSh, Fransiya, Gollandiya kabi davlatlarda mazkur xo'jalik yuritish shakli juda keng tarqalgan.

Mamlakatimizda fermer xo'jaliklari tomonidan asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlarining ishlab chiqarish hajmi va salmog'i 2.2-jadvalda keltirilgan.

2.2-jadval

Mamlakatimizda fermer xo'jaliklari tomonidan asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlarining ishlab chiqarish hajmi va salmog'i

Mahsulotlar	2007-yil		2008-yil		2008-yilda 2007-yilga nisbatan
	Ming tonna	Salmog'i, %	Ming tonna	Salmog'i, %	
G'alla	5404,2	79,8	5327,6	79,2	98,6
Paxta xomashyosi	3655,7	98,4	3371,0	99,1	92,5
Kartoshka	178,2	15,0	226,6	16,2	127,2
Sabzavot	1552,1	33,2	1717,8	32,9	110,7
Poliz mahsulotlari	415,4	49,5	461,9	47,1	111,2
Mevalar	580,0	45,7	649,6	46,3	112,0
Uzum	480,0	54,5	407,5	51,5	84,9
Go'sht	30,0	2,5	32,4	2,5	107,8
Sut	125,4	2,5	151,5	2,8	120,8
Tuxum, mln. dona	88,4	4,0	155,2	6,4	175,4
Jun, tonna	1146,0	4,9	1274,0	5,4	111,2
Qorako'l terisi, ming dona	36,5	4,7	38,3	4,3	104,9
Pilla, tonna	18100	84,2	22284	95,0	122,9

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2008-yilda mamlakatimiz bo'yicha tayyorlangan yalpi paxta hosilining 99,1 foizi, g'allaning 79,2 foizi, uzumning 51,5 foizi, poliz mahsulotlarining 47,1 foizi va mevalarning 46,3 foizi fermer xo'jaliklari tomonidan yetishtirilgan. Chorvachilik mahsulotlari yetishtirishda esa fermer xo'jaliklarining ulushi ancha past darajada saqlanib qolmoqda. Masalan, go'sht ishlab chiqarishda fermer xo'jaliklarining ulushi 2,5 foiz, sut ishlab chiqarishda esa 2,8 foizni tashkil etgan. Kelajakda fermer xo'jaliklarida chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni yanada ko'paytirish lozim.

2008-yilda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida nodavlat sektorning ulushi 99,9 foizni tashkil etgan bo'lib, fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik yalpi mahsulotidagi ulushi 34,5 foizni, dehqon xo'jaliklarining ulushi 63,3 foizni, qishloq xo'jalik korxonalarining ulushi esa 2,2 foizni tashkil etgan.

Fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, qishloq aholisini ish bilan ta'minlashda ham o'rni beqiyosdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 20-oktabrdagi «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 4041-sonli Farmoni fermer xo'jaliklarining faoliyatini har tomonlama kengaytirishda yangi bosqichni boshlab berdi. Mamlakatimiz aholisi uchun kerak bo'ladigan oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishni yanada rivojlantirishda fermer xo'jaliklari ham munosib hissa qo'shib kelmoqdalar. Hozirgi vaqtda mamlakatimizdagi fermer xo'jaliklarining 47 mingdan ortig'i paxta va g'allachilikka, 35 mingdan ko'prog'i bog'dorchilikka, 5 mingdan ziyodi sabzavot va polizchilikka, qariyb 5,5 mingtasi chorvachilikka, 9 mingdan ortig'i esa boshqa sohalarga ixtisoslashgan.

Fermer xo'jaliklarining rivojlanishida hukumatimiz tomonidan ularga yaratib berilgan sharoit va turli imtiyozlarning ham ahamiyati katta. Fermerlarga quyidagi imtiyozlar belgilangan:

- fermer xo'jaligi tashkil etilgan kundan boshlab ikki yilgacha yagona yer solig'idan ozod qilinadi;
- tugatilayotgan shirkatlar o'rnida tashkil etilgan bog'dorchilik va uzumchilikka ixtisoslashtirilgan fermer xo'jaliklari 5 yil davomida yagona yer solig'ini to'lashdan ozod etiladi;
- fermer xo'jaligi faoliyatini Respublika muvofiqlashtirish Kengashining ruxsatisiz tekshirish ta'qiqlanadi;
- fermer xo'jaliklari faoliyatini tekshirish muvofiqlashtirish Kengashining ruxsati bilan 4 yilda bir marta o'tkaziladi;
- yangi faoliyat boshlagan fermer xo'jaliklariga boshlang'ich sarmoya uchun eng kam ish haqining 300 barobari miqdorida imtiyozli kredit beriladi;

- xorijiy texnologiyalarni respublikaga olib kirgan fermer xo'jaliklari bojxona to'lovlaridan ozod qilinadi;

- fermer xo'jaligi tegishli loyihada nazarda tutilgan yerni o'z hisobidan o'zlashtirayotgan davrda va yer o'zlashtirib bo'lingandan keyin 5 yil davomida yerning mazkur o'zlashtirilgan qismi uchun yagona yer solig'i to'lashdan ozod qilinadi.

Mamlakatimizda dehqon va fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi faoliyat yuritmoqda. Mazkur jamg'arma Fermer xo'jaliklari uyushmasiga a'zo bo'lgan fermerlarga to'g'ridan-to'g'ri emas, balki ba'zi yirik tijorat banklari orqali 3 yilgacha bo'lgan muddatga imtiyozli kredit beradi. Fermer xo'jaligi tashkil etilib, davlat ro'yxatidan o'tgandan so'ng 6 oy ichida tegishli buyurtmanomalar bilan o'zlariga xizmat qiluvchi banklarga murojaat qilishi mumkin. Dastlabki sarmoya uchun beriladigan kreditlarning yillik ustama foizi imtiyozli bo'lib, Markaziy bank qayta moliyalash stavkasining oltidan bir qismi miqdorida belgilangan. Dastlabki sarmoya uchun kredit fermer xo'jaliklariga 3 yilgacha bo'lgan muddatga, eng kam oylik ish haqining 300 baravari miqdorigacha, foizlar to'lashni 12 oya kechiktirish va asosiy qarzni kredit olingandan so'ng 18-24 oy o'tgach qaytarishni boshlash shartlarida beriladi.

Mahsulotlarni sotish jarayonini yanada takomillashtirish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashni tashkil etish uchun fermer xo'jaliklari birikib, agrofimlar tashkil etishi va marketing tizimini yo'lga qo'yishlari maqsadga muvofiqdir. Bozor talabini chuqur o'rgangan holda mahsulot yetishtirishni tashkil etishlari lozim. Shunda hamma fermer xo'jaligi bir xil mahsulotni yetishtirmaydi va mahsulot taklifi kopayishi natijasida narxlarning keskin tushib ketishi oldi olinadi. Bundan tashqari fermer xo'jaliklari zamonaviy mini texnologiyalarni o'z faoliyatiga joriy etishlari lozim va mevasabzavotlarning ehtiyojdan ortiqchasi murabbo, konserva yoki boshqa mahsulotlar ko'rinishida qayta ishlansa, qishloq xo'jalik mahsulotlari nobudgarchiligining oldi olinadi, fermerlarning daromadi yanada ortadi, qishloq joylarda yangi ish o'rinlari barpo etiladi.

Surxondaryo viloyatida 2008-yil holatiga yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlari tarkibida fermer xo'jaliklarining ulushi 34,8 foizni, dehqon xo'jaliklarining ulushi 64,0 foizni va qishloq xo'jalik korxonalarining ulushi esa 1,2 foizni tashkil etgan.

2009-yilning 1-yanvar holatiga Surxondaryo viloyatida fermer xo'jaliklari soni 15103 ta bo'lib, ularga birlashtirilgan umumiy qishloq xo'jaligi yer maydoni 696908 gektarni tashkil etgan, ularda band bo'lganlar soni 162863 kishini, shundan yollanma ishchilar soni 44639 kishini tashkil etgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 6-oktabrdagi «Fermer xo'jaliklari faoliyatini yuritishda yer uchastkalari miqdorini maqbullashtirish

choralarini ko'rish yuzasidan takliflar ishlab chiqish bo'yicha maxsus komissiya tashkil etish to'g'risida»gi Farmoyishiga muvofiq viloyatdagi fermer xo'jaliklari uchun ajratiladigan yer maydonlari hajmi qayta ko'rib chiqildi va ushbu tadbirdan so'ng viloyatda faoliyat yuritayotgan fermer xo'jaliklari soni 7458 tani tashkil etgan.

Surxondaryo viloyatidagi fermer xo'jaliklari tomonidan asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlar 2.3-jadvalda keltirilgan.

2.3-jadval

2007-2008-yillarda Surxondaryo viloyatidagi fermer xo'jaliklarida asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlarining ishlab chiqarilishi

Mahsulotlar	2007-yil		2008-yil		2008-yilda 2007-yilga nisbatan, foiz hisobida
	Tonna	Ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, foiz	Tonna	Ishlab chiqarish umumiy hajmidagi ulushi, foiz	
Boshqoqli don	473738	81,4	469712	80,2	99,2
shu jumladan bug'doy	469863	81,6	465111	80,4	99,0
Kartoshka	2246	2,3	2456	2,3	109,3
Sabzavot	85578	24,5	89114	24,1	104,1
Poliz	17148	20,5	21053	22,6	122,8
Meva va rezavorlar	43232	56,5	42605	55,0	98,5
Uzum	75131	79,6	28108	61,1	37,4
Go'sht, tirik vaznda	5131	5,3	5564	5,6	108,4
Sut	10073	2,3	10206	2,2	101,3
Tuxum, mln. dona	2,0	1,6	2,3	1,8	115,3
Jun	146,8	8,7	187,9	10,6	128,0
Pilla	1156,3	96,4	1364,2	96,9	118,0

Manba: Viloyat statistika boshqarmasi ma'lumotlari.

2009-yil 1-yanvar holatiga viloyatdagi fermer xo'jaliklarida 49243 bosh yirik shoxli qoramol, shu jumladan 19297 bosh sigir, 251036 bosh qo'y va echkilar va 195,9 ming bosh parrandalar mavjud bo'lib, 2008-yilning 1-yanvar holatiga nisbatan yirik shoxli qoramollar bosh soni 7,0 foizga, shu jumladan sigirlar 6,2 foizga, qo'y va echkilar 18,9 foizga, parrandalar 2,6 baravarga ko'paygan.

Surxondaryo viloyatida 2008-yilda jami yetishtirilgan boshqoqli donning 80,2 foizi, pillaning 96,9 foizi, uzumning 61,1 foizi fermer xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi. Viloyatda ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlari, jumladan, tuxum, sut, kartoshka, go'sht kabi mahsulotlarni yetishtirishda fermer xo'jaliklarining ulushi ancha past darajani tashkil etgan.

Surxondaryo viloyatida fermerchilik harakatiga qaratilgan yuksak e'tibor o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Jumladan, yurtboshimiz

tomonidan tadbirkor va hunarmandlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etilgan hamda har yili an'anaviy tarzda o'tkazilib kelinayotgan "Tashabbus" ko'rik-tanlovining "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" deb nom berilgan 2009-yildagi "Tashabbus-2009" ko'rik tanlovining respublika bosqichida "Eng yaxshi fermer" nominatsiyasida Surxondaryo viloyati Qumqo'rg'on tumanidagi "Chorvador" fermer xo'jaligi rahbari Rahmiddin Siddiqovich Sharopov g'olib chiqdi. Mazkur fermer xo'jaligining 356 gektar sug'oriladigan yer maydoni bo'lib, unda 94 nafar xodimlar mehnat qiladi. Fermer xo'jaligida moddiy-texnika bazani yaxshilashga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, bunda lizing imkoniyatlaridan ham keng foydalanilmoqda. Hozirgi vaqtda xo'jalikda 16 ta haydov traktorlari va 19 ta avtoulavlar mavjud bo'lib, ular yuqori mehnat unumdorligini ta'minlashga zamin yaratmoqda. "Chorvador" fermer xo'jaligida 443 bosh yirik shoxli qoramollar mavjud bo'lib, fermer xo'jaligining o'z mablag'lari hisobiga Isroildan olib kelingan minitexnologiya xo'jalikda yetishtirilgan sutni qayta ishlab, tayyor mahsulot sifatida xalqimiz dasturxoniga yetkazib bermoqda. Fermer xo'jaligiga kredit evaziga 2006-yilda Polshadan 30 bosh naslli qoramol keltirilgan va hozirgi kunda ularning soni 127 ga yetdi. Mazkur fermer xo'jaligida dehqonchilik sohasida ham yuqori natijalarga erishilmoqda. Fermer xo'jaligi 2009-yilda 146 gektar yerga g'o'za ekib, har gektaridan 45,0 sentnerdan paxta xomashyosi hamda 157 gektar yerga bug'doy ekib, har gektaridan 48,0 sentnerdan don olishga erishdi. Shu kabi ilg'or tajribalarni barcha fermer xo'jaliklarida keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida agrofimlarning ham alohida o'rni bor. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz bo'yicha 200 dan ortiq agrofimlar faoliyat yuritmoqda. 2008-yil 1-yanvar holatiga Surxondaryo viloyatida 21 ta agrofirma tashkil etilgan bo'lib, ularning 9 tasida qayta ishlash sexlari mavjud. Shu kunga qadar agrofimlar tomonidan 13661 tonna meva-sabzavot mahsulotlarini eksport qilish uchun shartnomalar imzolandi va 2008-yil 1-yanvar holatiga 124 tonna yoki 33,9 mln. so'mlik mahsulot chetga eksport qilindi. Toshkent shahrida an'anaviy tarzda o'tkazib kelinayotgan «Agro Minitex Ekspo» savdo ko'rgazmasida Surxondaryo viloyatidan 2008-yilgacha 8 ta agrofimlar minitexnologiyalar va ixcham uskunalar olib kelish bo'yicha shartnoma imzolagan. Bu esa meva-sabzavotlarni qayta ishlash, tayyor, yuqori sifatli mahsulotlarni eksport qilish imkonini beradi va o'z navbatida yangi ish o'rinlari tashkil etish, fermerlar va agrofimlar daromadlarining oshishiga olib keladi.

Fermer xo'jaliklari bilan birgalikda dehqon xo'jaliklari ham qishloq xo'jaligida tadbirkorlik bilan shug'ullanmoqdalar. Dehqon xo'jaliklari shaxsiy yordamchi xo'jaliklari zaminida vujudga kelgan xo'jalik yuritish shaklidir.

Dehqon xo'jaliklari – shaxsiy yordamchi xo'jaliklari zaminida vujudga kelgan xo'jalik yuritish shaklidir. Qishloq xo'jaligida xo'jalik yuritish

shakllaridan biri bo'lgan aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari XX asrning 30-yillaridan boshlab vujudga kela boshlagan. O'sha davrda qishloq xo'jaligining asosini tashkil etgan jamoa xo'jaliklari va davlat xo'jaliklari qishloq aholisining oziq-ovqatga bo'lgan talabini to'liq qondira olmas edi. Shuni e'tiborga olib, qishloq aholisi uchun cheklangan miqdordagi tomorqa uchastkasi va chorva hayvonlariga ega bo'lgan shaxsiy yordamchi xo'jalik yuritishga imkon berildi. Garchi aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari mamlakat aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash va ularda o'ziga xos bo'lgan turmush tarzini shakllantirishga muhim hissa qo'shgan bo'lishiga qaramay, sobiq sho'ro tizimida ularning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatiga yetarli e'tibor berilmay, jamoa va davlat xo'jaliklarini rivojlantirish ustuvor yo'nalish sifatida qarab kelindi.

O'zbekistonda aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini rivojlantirish tomon dastlabki tadbirlar o'tgan asrning 80-yillari oxirlaridan boshlab amalga oshirildi. O'zbekiston respublikasi Ministrlar Kengashining 1989-yil 15-avgustdagi "Ishchilarning shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini va yakka tartibda uy-joy qurishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi qarori va O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1990-yil 17-maydagi "Jumhuriyat aholisining shaxsiy yordamchi xo'jaliklaridagi mol va parrandalarni yem-xashak bilan ta'minlash hamda ularda chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish to'g'risida"gi farmoni respublikamizda shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qildi. Buning natijasida aholining tomorqa yer maydonlarini sezilarli darajada kengaytirish, yakka tartibda uy-joy qurishga bo'lgan ehtiyojni qondirish va ko'pgina qishloqda yashayotgan oilalar chorva mollarini sotib olish hamda yem-xashak yetishtirish imkoniyatlarini oshirishga erishildi. Xususan, 1989-1990-yillar davomida 1,5 milliondan ziyod oilalarning tomorqa uchastkalari hajmi kengaytirildi, ilgari tomorqa uchastkasiga ega bo'lmagan 580 ming oila esa yer uchastkasi bilan ta'minlandi. Aholiga 183 ming gektardan ko'proq sug'oriladigan yer maydonlari ajratib berildi. Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan o'sha paytda yuritilgan oqilona siyosat natijasida nafaqat qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi oshirish va qishloq aholisining daromadlarini oshirish, balki ularning uy-joyga bo'lgan ehtiyojini qondirish va ish bilan bandligini ta'minlash kabi muhim ijtimoiy masalalarning ham hal etilishiga sharoit yaratildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil yanvar oyida e'lon qilingan "Ishchilar va qishloq joylarda yashovchi boshqa fuqarolarning shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi va "Shaxsiy tomorqa xo'jaliklarining egalari bo'lmish dehqonlarga moliyaviy yordam berish va ular uyushmasi moddiy-texnika negizini mustahkamlash to'g'risida"gi farmonlariga asosan o'sha yili shaxsiy

yordamchi xo'jaliklari uchun yana qo'shimcha ravishda 108,5 ming gektar sug'oriladigan yerlar ajratib berildi va 1991-yil oxiriga kelib shaxsiy yordamchi xo'jaliklarida foydalaniladigan maydonlar qariyb 500 ming gektarga yetdi.

O'zbekiston Respublikasi o'z mustaqilligini qo'lga kiritgandan so'ng aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini har tomonlama rivojlantirish tomon qat'iy chora-tadbirlar amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil mart oyida qabul qilingan "Shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash hamda mamlakatni oziq-ovqat bilan ta'minlashda ularning rolini kuchaytirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmonida aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini rivojlantirishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash hamda ularning manfaatlarini himoya qiluvchi uyushma faoliyatini yanada takomillashtirish masalalari belgilab berildi.

1998-yil 30-aprelda O'zbekiston Respublikasining "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning qabul qilinishi bilan aholi shaxsiy yordamchi xo'jaliklarining maqomini aniqlashtirish, ularning muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta'minlashning qonuniy mexanizmlari takomillashtirildi. Birinchidan, aholining shaxsiy yordamchi xo'jaliklari dehqon xo'jaligi sifatida qayta nomlandi va uning tashkiliy, iqtisodiy va huquqiy asoslari mustahkamlab qo'yildi. Ikkinchidan, dehqon xo'jaligining ijtimoiy-iqtisodiy mohiyati, maqomi, tashkiliy-iqtisodiy asoslari va uning qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyekti sifatidagi xususiyatlari aniq belgilab berildi. Uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 15-iyuldagi 300-sonli qarori bilan faoliyat ko'rsatayotgan shaxsiy yordamchi xo'jaliklarni dehqon xo'jaliklariga o'zgartirish tartibi tasdiqlandi. To'rtinchidan, "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunda ularni davlat yo'li bilan va boshqa tarzda qo'llab-quvvatlash hamda ularning faoliyatini tartibga solish mexanizmi belgilab berildi.

O'zbekiston Respublikasining "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 1-moddasida dehqon xo'jaligiga quyidagicha ta'rif berilgan: dehqon xo'jaligi - oilaviy mayda tovar xo'jaligi bo'lib, oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida meros qilib qoldiriladigan, umrbod egalik qilish uchun oila boshlig'iga (merosxo'rga) foydalanishga birlashtirilgan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiradi. Bu mahsulotlarni dastavval o'z talablarini qondirish uchun ishlatib, ortiqchasini realizatsiya qiladi. Dehqon xo'jaligidagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo'jaligi a'zolarining istagiga ko'ra yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin. Dehqon xo'jaligi o'z faoliyatida yollanma mehnatdan doimiy asosda foydalanishi mumkin emas.

Dehqon xo'jaligi o'z faoliyatini O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni asosida amalga oshiradi. Ushbu qonun 31 maddadan iborat.

Dehqon xo'jaligi a'zolariga birgalikda yashayotgan va dehqon xo'jaligini birgalikda yuritayotgan oila boshlig'i, uning turmush o'rtog'i, bolalari, shu jumladan, farzandlikka olingan bolalari, tarbiyaga olgan bolalari, ota-onalari, mehnatga qobiliyatli yoshga yetgan boshqa qarindoshlari kiradilar.

Dehqon xo'jaligini yuritishdan ko'zda tutilgan maqsad ichki iste'mol uchun va tovar mahsuloti yaratish, shuningdek boshqa faoliyat turlari orqali o'zi va oilasining moddiy farovonligini ta'minlashdan iboratdir. Dehqon xo'jaligining asosiy vazifasi qishloq aholisini foydali mehnat va tadbirkorlik faoliyatiga keng jalb etish orqali ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanishga erishish hamda shu asosda eng kam sarf-xarajat evaziga mahsulot yetishtirishni har tomonlama ko'paytirishdan iborat. Shuningdek, yer resurslaridan unumli foydalanish, mamlakat aholisining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyojini qondirishda hissa qo'shish, o'zi joylashgan hududning ijtimoiy rivojlanishini ta'minlashda ishtirok etish kabi bir qator vazifalarni yechishda ham dehqon xo'jaliklari o'z hissalarini qo'shishlari lozim.

Dehqon xo'jaligi qishloq xo'jaligi sohasida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik shakllaridan biri sifatida bir qator afzalliklarga ega:

- ishlab chiqarish hajmining kichikligi bozor konyunkturasiga tez moslashish va ko'p mablag' sarflamay o'z faoliyati yo'nalishlarini qayta shakllantirish imkonini beradi;

- oila mehnatiga tayanish uy bekalari va bolalar mehnatidan, qariyalar tajribasidan unumli foydalanish hamda asrlar davomida shakllanib kelgan dehqonchilik madaniyatini avlodan-avlodga o'tkazib borishga sharoit yaratadi;

- xususiy mulk egaligi hamda yerning meros qilib qoldirilish huquqi bilan umrbod egalikka berilishi moddiy manfaatdorlikni oshiradi va mulkdan oqilona foydalanishga yo'l ochadi.

Dehqon xo'jaliklari tarkibiga tomorqa yerlariga ega bo'lgan oila xo'jaliklari ham kiradi va ularning asosiy maqsadi - shaxsiy mehnatlari, mol-mulkalaridan foydalangan holda o'z talablarini hamda boshqalarning talablarni qondirish uchun qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishdir. Oila xo'jaliklari chorvachilik, sabzavot, poliz mahsulotlari bilan iste'mol bozorini to'ldirishda faol qatnashmoqdalar. Aholi iste'mol qilayotgan mahsulotlarning aksariyat qismini dehqon xo'jaliklari yetkazib bermoqda. Ular hozirgi vaqtda respublikada yetishtirilayotgan jami go'sht va go'sht mahsulotlarining, sut mahsulotlari, kartoshka, sabzavot va poliz mahsulotlarining asosiy qismini yetishtirmoqdalar.

Dehqon xo'jaliklari agrar sohada yangi xo'jalik yuritish shakli sifatida shakllanib borishi bir tomondan haqiqiy mulk egaligining vujudga kelishiga imkon yaratsa, ikkinchi tomondan mulkchilikning boshqa turlariga asoslangan korxonalar bilan ma'lum darajada raqobat kurashi muhitini yaratishga yo'l ochadi. Dehqon xo'jaligi ichki iste'mol va mayda tovar qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirish bilan bog'liq hamda xo'jalik a'zolarining shaxsiy mehnatiga asoslangan faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi. Dehqon xo'jaligi o'z faoliyati yo'nalishlarini, ishlab chiqarish tuzilishi va hajmlarini mustaqil ravishda belgilaydi. Mamlakatimizda dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar o'zining ijobiy natijalarini bermoqda.

Dehqon xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari 2.4-jadvalda keltirilgan.

2.4-jadval

Dehqon xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birigi	2005	2006	2007	2008	2009
Qishloq xo'jalik yalpi mahsulotida dehqon xo'jaliklarining ulushi	%	61,7	62,3	64,1	65,3	63,3
Sh.j. o'simlikchilikda	%	20,6	21,5	22,9	22,0	23,4
chorvachilikda	%	41,1	40,8	41,2	43,3	39,9
Dehqon xo'jaliklari soni	don	4544420	4631675	4673210	4703433	4759174
Dehqon xo'jaliklariga birlashtirilgan ekin maydoni	ming ga	441,9	454,8	458,0	466,7	472,8
Jami ekin maydonida dehqon xo'jaliklarining ulushi	%	12,1	12,5	12,9	12,9	13,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda yalpi qishloq xo'jalik mahsulotlari tarkibida dehqon xo'jaliklarining ulushi ancha yuqoridir.

Mamlakatimizda 2009-yilda qishloq xo'jalik yalpi mahsulotining 63,3 foizi dehqon xo'jaliklari tomonidan yaratilgan. 2009-yil holatiga mamlakatimizda 4759174 ta dehqon xo'jaliklari mavjud bo'lib, ularga 472,8 ming gektar ekin maydoni ajratib berilgan, bu jami ekin maydoninig 13,1 foizini tashkil etadi. 2009-yil 1-yanvar holatiga jami qoramollarning 92,8 foizi, shu jumladan sigirlarning 94,3 foizi, qo'y va echkilarning 76,9 foizi, yilqilarning 82,2 foizi, parrandalarning 65,8 foizi dehqon xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi. 2008-yilda jami yetishtirilgan go'shtning 95,0 foizi, sutning 96,8 foizi, tuxumning 61,8 foizi dehqon xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi.

Surxondaryo viloyatida 2008-yil 1-yanvar holatiga dehqon xo'jaliklarining umumiy soni 386307 ta bo'lib, yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan dehqon xo'jaliklari soni 512 tani tashkil etadi. Ularga 64738 gektar yer maydoni birlashtirilgan. 2007-yilda Surxondaryo viloyati bo'yicha ishlab chiqarilgan 96,5 ming tonna kartoshkaning 94,2 ming tonnasi (97,6 %), 349,7 ming tonna sabzavotning 261,9 ming tonnasi (74,9 %) dehqon xo'jaliklari tomonidan yetishtirildi.

Fermer va dehqon xo'jaliklarida ekinlarning hosildorligi, chorva hayvonlarining mahsuldorligi boshqa turdagi xo'jaliklardagiga nisbatan ancha yuqori. Chunki ularda mulkka egalik hissi va moddiy manfaatdorlik ancha yuqori, ular o'z mehnatlari natijalariga o'zlari egalik qiladi. Shuning uchun ham mamlakatimizda fermer va dehqon xo'jaliklarining faoliyatini yanada rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishda boshqa tarmoq korxonalariga tegishli yordamchi xo'jaliklar ham ishtirok etadi. Masalan, transport korxonasi o'z xodimlarining qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish maqsadida ma'lum yer uchastkasini ijaraga olib, yordamchi xo'jalikni tashkil etishi va unda turli qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishi mumkin.

Respublikamizda mustaqillikkacha bo'lgan davrda qishloq xo'jalik tarmog'ida qo'shma korxonalar mavjud bo'lmagan. Mustaqillikka erishilgandan so'ng erkin bozor munosabatlari barpo etilishi mulkchilikning shu turini va unga asoslangan tadbirkorlik shaklini tashkil etish hamda faoliyat yuritishi uchun huquqiy, iqtisodiy asoslar yaratib berildi. Ularda qo'shma tadbirkorlik mulkdorlarning moddiy va pul mablag'larini birlashtirish yo'li bilan tashkil etilishi ta'kidlangan. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida qo'shma korxonalarining tashkil etilishi va ularning faoliyat yuritishi talab darajasida emas. Vaholanki hukumatimiz tomonidan xorijiy investorlar uchun barcha huquqiy va iqtisodiy shart-sharoitlar yaratib berilgan. Jumladan, chet ellik tadbirkorlarning qonun doirasida erkin faoliyat yuritish va mulkiga egalik qilish kafolati ta'minlangan. Respublikamizda ishlab chiqarish faoliyati bilan shug'ullanuvchi chet ellik tadbirkorlarga soliq hamda bojxona to'lovlari o'ldirilgan ko'plab imtiyozlar ham joriy etilgan. Xorijiy investorlarni mazkur imkoniyat va shart-sharoitlar bilan tanishtirish orqali ularni mamlakatimiz qishloq xo'jaligiga kengroq jalb etishga erishish lozim.

Kelajakda mamlakatimizda chet ellik tadbirkorlarga yanada qulay investitsion muhitni yaratib, ularni qishloq xo'jaligi tarmog'iga kengroq jalb etish va ularning sarmoyalari evaziga mazkur tarmoqqa zamonaviy texnologiyalarni jalb etish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash hajmini keskin oshirish muhim vazifalardan biridir. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va yetishtirilayotgan mahsulotlarni qayta ishlash, ularni

iste'mol uchun tayyor bo'lgan mahsulotlarga aylantirish uchun turli xildagi qo'shma korxonalarni tashkil etish mumkin. Bu jarayon mamlakat qishloq xo'jaligiga yangi texnikalar, ilg'or, samarali texnologiyalar kirib kelishini ta'minlaydigan chet el valyutalari oqimini ko'paytiradi. Natijada tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanib, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi va maqsadga muvofiq joylashishi ta'minlanadi. Qishloq xo'jaligida qo'shma korxonalarining tashkil etilishi xalqaro miqyosda mehnat taqsimotini rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ular tufayli qo'shimcha ish joylari tashkil etilib, aholini ish bilan ta'minlash muammosi hal qilinishiga ma'lum darajada ulush qo'shiladi. Bu korxonalarda faoliyat ko'rsatayotganlarning moddiy sharoiti yaxshilanishini ta'minlaydi. Pirovard natijada aholini sifatli mahsulotlar bilan ta'minlanish darajasi yuksalib, turmush darajasi oshadi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan agrar-iqtisodiy islohotlar natijasida jamoa, xususiy va aralash mulkchilik shakllari bosqichma-bosqich barpo etilib, muttasil rivojlantirilmoqda. Xususiy mulkchilik asosida fermer va dehqon xo'jaliklari va tadbirkorlikning boshqa shakllari tashkil qilinib, taraqqiy ettirilmoqda.

Qishloq xo'jaligida dehqonlarning moddiy manfaatdorligini ta'minlovchi, ularda haqiqiy mulkdorlik hissini uyg'otuvchi xo'jalik yuritish shakllarini joriy etishga ham alohida e'tibor berib kelinmoqda.

Qishloq xo'jaligida davlat ahamiyatiga molik bo'lgan ayrim masalalarni hal etish uchun tarmoqda davlat mulki va unga asoslangan xo'jalik yuritish shakli ham saqlab qolingan. Kelajakda xususiy hamda qo'shma mulkchilikka asoslangan korxonalarni rivojlantirishga e'tiborni kuchaytirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Tarmoqda mulkchilik munosabatlarining huquqiy asoslari qaysi qonunlarda o'z aksini topgan?
2. Qishloq xo'jaligida mulkchilikning qanday shakllari mavjud?
3. Qishloq xo'jaligida qanday xo'jalik yuritish shakllari mavjud?
4. Agrofirmalar haqida tushuncha bering.
5. Fermer xo'jaliklari ta'rifini izohlab bering.
6. Dehqon xo'jaliklari ta'rifini izohlab bering.
7. Fermer xo'jaliklarining tashkiliy-iqtisodiy asoslarini tushuntiring.
8. Qishloq xo'jaligida qo'shma korxonalar haqida tushuncha bering.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining «Mulchilik to'g'risida»gi Qonuni. -T.: «Adolat», 1997
2. O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni. / O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -T.: 2004
3. O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni. / O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -T.: 2004
4. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T: «O'zbekiston», 2009
5. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
6. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
7. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
8. Salimov B.T. va b. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
9. Umurzoqov O'.P., Toshboyev A.J., Toshboyev A.A. Fermer xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2007

«Qishloq xo'jaligida mulk va tadbirkorlik shakllari» mavzusidagi
ma'ruza darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligida mulk va tadbirkorlik shakllari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligida mavjud mulk va tadbirkorlik shakllari, ularning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida tushuncha berish. Mustaqillikka erishilgandan so'ng mamlakatimiz qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan xususiyashtirish jarayonlari, shu sohaga doir qabul qilingan me'yoriy hujjatlar, qishloq xo'jaligida mavjud mulk va tadbirkorlikning har bir turi to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligida mulk va tadbirkorlik shakllari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	Baholash: faol talabalarga tegishli ballarni qo'yish	
	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligida mavjud mulk va tadbirkorlik shakllari, ularning o'ziga xos xususiyatlari, ularning rivojlanish tendensiyasini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

3-BOB

QISHLOQ XO‘JALIGIDA YER VA SUV RESURLARI, ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH YO‘LLARI

-
- Yer va suv resurslarining qishloq xo‘jaligidagi ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari.
 - Yer va suvdan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.
 - Yer to‘g‘risidagi me‘yoriy hujjatlar. Yer monitoringi va davlat yer kadastri.
 - Yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo‘llari.
-

3.1. Yer va suv resurslarining qishloq xo‘jaligidagi ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari.

Yer tabiat mahsuli bo‘lib, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida muhim ahamiyatga ega. Chunki u mazkur tarmoqning eng asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. Yerga urug‘. ko‘chat ekib, ishlov berish natijasida turli xildagi mahsulotlar yetishtiriladi. Demak, tarmoqda yetishtiriladigan barcha turdagi mahsulotlar yerdan, suvdan foydalangan holda olinadi. Ingliz iqtisodchisi Uilyam Petti yer resursiga «yer barcha boyliklarning onasidir» - deb ta‘rif bergan.

Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligi asosan sug‘oriladigan yerlarda olib boriladi. Sug‘oriladigan yerlar umumiy yer maydonining 9,6 foizini tashkil qilib, qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotining 95 foizdan ortig‘i shu yerlarda yetishtiriladi. Respublikamiz dehqonchiligi sug‘orishga asoslanganligi sababli suv ham yer resursi kabi qishloq xo‘jalik ishlab chiqarishida muhimdir. Qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarining xomashyoga, aholining esa oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan talabi qondirilishida yer va suvning ahamiyati juda katta. Yer va suvdan qanchalik oqilona, samarali foydalanilsa, ishlab chiqariladigan mahsulotlar hajmi shunchalik ko‘payadi. Natijada yuqorida ta‘kidlangan talablarning qondirilish darajasi ortadi.

Yerdan foydalanishda uning quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarini e‘tiborga olish maqsadga muvofiqdir:

a) yerning tabiat mahsuli ekanligi. Boshqa asosiy vositalar, ya'ni binolar, inshootlar, kombaynlar, traktorlar va boshqalar inson mehnatining mahsulidir. Zaruriyat bo'lganda ular inson tomonidan ishlab chiqarilishi mumkin, lekin yerni inson yarata olmaydi;

b) yer maydonining cheklanganligi va takror ishlab chiqarilmasligi. Ona zamin tabiatan cheklangan, uning maydonini inson kengaytira olmaydi. Chunki u tabiat mahsuli hisoblanadi. Boshqa asosiy vositalarni, masalan traktorlarni, mashinalarni talabni qondirish maqsadida ko'plab ishlab chiqarish mumkin;

d) yer - qishloq xo'jaligining abadiy ishlab chiqarish vositasidir. Respublika hududida mavjud bo'lgan yerlardan qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda bizdan oldingi avlodlar foydalangan, hozirgi davrda biz foydalanmoqdamiz, kelajakda esa avlodlarimiz foydalanadi. Jamiyat rivojlanishi natijasida ayrim ishlab chiqarish vositalari takomillashtirilishi natijasida o'z o'rnini boshqasiga bo'shatib beradi. Masalan, bir paytlar yerni shudgorlashda qoramollar va omochdan foydalanilgan bo'lsa, keyinchalik fan-texnika taraqqiyoti natijasida qudratli traktorlar va pluglar ularning o'rnini egalladi. Lekin yer qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositasi sifatida abadiy qolaveradi, chunki uni boshqa vosita bilan almashtirib bo'lmaydi;

e) yerni qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib bo'lmazligi. Yerdan joylashgan o'rnida oqilona foydalanish mumkin. Lekin mashina va traktorlarni talab etilgan joyga olib borib, turli xildagi ishlarni amalga oshirish, bino-inshootlarni ham talab etilgan joyga qurish mumkin;

f) yerning yuqori qatlami hisoblangan tuproq unumdorligining mavjudligi. Tuproq unumdorligi tabiiy, sun'iy va iqtisodiy unumdorliklarga bo'linadi. Asrlar davomida tashqi ta'sirlar, ya'ni quyosh nuri, yog'ingarchilik, chirindilar tushishi va boshqalar ta'sirida shakllangan unumdorlik yerning tabiiy unumdorligi deyiladi. Tuproqning tabiiy unumdorligi - tabiat mahsulidir. U tabiatning ta'siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yog'ingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta'siriga bog'liqdir. Ularning ijobiy ta'sirida tuproq tabiiy unumdorligi yaxshi bo'ladi. Sayyoramizdagi yerlarning tabiiy unumdorlik darajasi turlicha bo'ladi. Insonlar ta'sir etishi, ya'ni tekislash, shudgorlash, mahalliy va ma'danli o'g'itlar berish, mehnat, mablag' sarflash, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va boshqalar ta'sirida shakllanadigan unumdorlik sun'iy unumdorlik deyiladi. Agar yerga to'g'ri munosabatda bo'linsa, uning unumdorlik darajasi ortib borish xususiyatiga ega. Darhaqiqat, tuproqqa vaqtida ishlov berilsa, o'g'itlansa, uning unumdorligi oshib borishi mumkin. Lekin boshqa asosiy vositalar ishlab chiqarish jarayonida qatnashishi oqibatida jismoniy jihatdan eskiradi. Ular vaqt o'tishi bilan fan-texnika taraqqiyoti natijasida ma'naviy

jihatdan ham eskiradi. Lekin yerga e'tibor berilsa, undan fan-texnika yutuqlarini joriy etgan holda oqilona, samarali foydalanilsa, u yaroqsiz holga kelmaydi, unumdorligi oshib borishi mumkin. Ammo bu, uning unumdorligi cheklanmagan, degani emas. Shunday ekan, yerning unumdorligidan tadbirkorlik bilan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1998-yil 30-aprelda qabul qilingan Yer Kodeksining 8-moddasiga ko'ra O'zbekiston Respublikasida yer fondi yerlardan foydalanishning belgilangan asosiy maqsadiga ko'ra quyidagi toifalarga bo'linadi:

1) qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar - qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yoki ana shu maqsadga mo'ljallangan yerlar. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar sug'oriladigan va sug'orilmaydigan (lalmikor) yerlar, haydaladigan yerlar, pichanzorlar, yaylovlar, ko'p yillik mevali dovdaraxtlar va tokzorlar egallagan yerlarga bo'linadi;

2) aholi punktlarining (shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlarining) yerlari - shaharlar va posyolkalar, shuningdek qishloq aholi punktlari chegarasi doirasidagi yerlar;

3) sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar - ko'rsatilgan maqsadlarda foydalanish uchun yuridik shaxslarga berilgan yerlar;

4) tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar - alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar egallagan, tabiiy davolash omillariga ega bo'lgan yerlar, shuningdek ommaviy dam olish va turizm uchun foydalaniladigan yerlar;

5) tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar - tarixiy-madaniy yodgorliklar joylashgan yerlar;

6) o'rmon fondi yerlari - o'rmon bilan qoplangan, shuningdek o'rmon bilan qoplanmagan bo'lsa ham, o'rmon xo'jaligi ehtiyojlari uchun berilgan yerlar;

7) suv fondi yerlari - suv obyektlari, suv xo'jaligi inshootlari egallagan yerlar va suv obyektlarining qirg'oqlari bo'ylab ajratilgan mintaqadagi yerlar;

8) zahira yerlar.

O'zbekiston Respublikasi yer fondi O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri qo'mitasi tomonidan har yili 1-yanvar holati bo'yicha korxonalar, muassasa va tashkilotlarning yerlaridagi barcha o'zgarishlar to'g'risidagi ma'lumotlar, xo'jaliklar tomonidan yer hisobi hujjatlari asosida tuzilgan hamda tuman, shahar va viloyat hokimlarining qarorlari bilan tasdiqlangan yillik yer hisobotlarini respublika bo'yicha umumlashtirish natijasida tuziladi.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy chegarasidagi yer maydoni 44896,9 ming gektarni tashkil qiladi. 2009-yil 1-yanvar holatiga O'zbekiston Respublikasi korxonalar, tashkilot, muassasa va fuqarolari foydalanishidagi yerlar

jami 44410,3 ming gektarni, sug'oriladigan yerlar esa 4303,0 ming gektarni yoki umumiy maydonning 9,6 foizini tashkil qiladi. Mamlakatimiz yer fondining toifalari bo'yicha tarkibi 3.1-jadvalda keltirilgan.

3.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi yer fondining 2009-yil 1-yanvar holatiga toifalar bo'yicha taqsimlanishi

№	Yer fondining toifalari	Jami maydon		Shundan sug'oriladigani	
		ming ga	foiz	ming ga	foiz
1.	Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar	22338,3	50,3	4206,8	94,7
2.	Aholi punktlari yerlari	236,3	0,53	48,8	0,11
3.	Sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarda foydalaniladigan yerlar	1955,5	4,4	11,7	0,03
4.	Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsiya maqsadlarida foydalaniladigan yerlar	72,5	0,2	0,6	0,002
5.	Tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar	0,3	0,001	-	-
6.	O'rmon fondi yerlari	8562,3	19,2	26,3	0,6
7.	Suv fondi yerlari	827,2	1,86	4,3	0,01
8.	Zahira yerlar	10417,9	23,4	4,5	0,01
	Jami yerlar	44410,3	100	4303,0	100

Manba: O'zbekiston Respublikasi yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr qo'mitasi ma'lumotlari.

2009-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, qishloq xo'jaligi korxonalari va tashkilotlari yerlarning umumiy maydoni 22338,3 ming gektarni yoki yer fondining 50,3 foizini tashkil qiladi.

Mamlakatimizda ekin maydonlarining boshqa maqsadlarga ajratilishi natijasida ularning umumiy maydonida kamayish kuzatilgan. 2000-yilda barcha turdagi xo'jaliklarda umumiy ekin maydoni 3778,3 ming gektarni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2008-yilda 3609,3 ming gektarni va 2009-yilga kelib 3608,5 ming gektarni tashkil etgan.

3.2-jadval

Mamlakatimiz hududlari bo'yicha sug'oriladigan ekin maydonlarining taqsimlanishi

№	Viloyatlar	Sug'oriladigan ekin maydonlari, ming ga		
		2006	2007	Farqi, +/-
1.	Qoraqalpog'iston Respublikasi	419,4	419,2	-0,2
2.	Andijon	198,3	199,3	+1,0
3.	Buxoro	199,6	200,2	+0,6
4.	Jizzax	260,4	261,7	+1,3

5.	Qashqadaryo	421,6	422,1	+0,5
6.	Navoiy	89,7	89,6	-0,1
7.	Namangan	198,6	200,2	+1,6
8.	Samarqand	257,0	255,4	-1,6
9.	Surxondaryo	242,0	242,0	-
10.	Sirdaryo	256,0	255,9	-0,1
11.	Toshkent	301,7	304,1	+2,4
12.	Farg'ona	249,6	249,3	-0,3
13.	Xorazm	209,2	209,0	-0,2
14.	Toshkent shahri	0,5	0,5	-
Jami:		3303,6	3308,5	+4,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri qo'mitasi ma'lumotlari.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarga qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish bilan shug'ullanadigan yoki shu maqsadga mo'ljallab qishloq xo'jaligi korxonalari, tashkilotlari, muassasalari va fuqarolarga ajratib berilgan yerlar kiradi. Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar qishloq xo'jaligini yuritish uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jalik yerlari va daraxtzorlar, ichki xo'jalik yo'llari, kommunikatsiyalar, o'rmonlar, yopiq suv havzalari, bino va inshootlar egallagan yerlarga ajraladi. Qishloq xo'jalik yerlari maxsus muhofaza qilinishi lozim. Qishloq xo'jalik yerlarini bir toifadan boshqa toifaga o'tkazish belgilangan qonun hujjatlari asosida amalga oshiriladi.

2010-yil holatiga Surxondaryo viloyatining yer resurslari to'g'risidagi ma'lumotlar 3.3-jadvalda keltirilgan.

3.3-jadval

2010-yil holatiga Surxondaryo viloyatining yer resurslari tarkibi

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Maydoni
Viloyat hududi	ming kv.km.	20,1
Ekin yerlar jami	ming gektar	282,2
shundan suvli yerlar jami	ming gektar	242,8
Lalmi yerlar jami	ming gektar	39,4
Ko'p yillik daraxtzorlar	ming gektar	27,7
shu jumladan: -bog'lar	ming gektar	11,2
Uzumzorlar	ming gektar	12,0
Tutzorlar	ming gektar	3,6
Bo'z yerlar	ming gektar	1,6
Yaylovlar	ming gektar	865,3
Boshqalar	ming gektar	0,9

Manba: Viloyat iqtisodiyot boshqarmasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlariga ko'ra, viloyatning umumiy yer maydoni 20,1 ming kvadrat kilometr bo'lib, uning 282,2 ming gektari ekin ekiladigan yerlardir. Ekinlar bilan band bo'lgan yerlarning 242,8 ming gektari sug'oriladigan yerlarni tashkil etadi. Viloyatda yaylovlar ham ancha ko'p bo'lib, 865,3 ming gektarni tashkil etadi. Mazkur yaylovlardan unumli foydalanish orqali viloyatda chorvachilikning tegishli sohalarini yanada rivojlantirish imkoniyatlari mavjud. Viloyatdagi bog'lar umumiy maydoni 11,2 ming gektar, uzumzorlar esa 12,0 ming gektarni tashkil etadi.

Mamlakatimizning iqlim sharoitiga ko'ra tabiiy namlik darajasi dehqonchilik bilan shug'ullanish va chorvachilikni ozuqa bazasi bilan to'liq ta'minlash uchun yetarli emas. Shu sababli qishloq xo'jaligida suv resursining ham ahamiyati juda katta.

Yer sharining 72 foizi dunyo okeani bilan band bo'lsada, chuchuk suvlar miqdori juda cheklangan. Yer usti chuchuk suvlari miqdori 360 ming km³ bo'lib, bu gidrosferaning atigi 0,25 foizini tashkil etadi. Dunyo bo'yicha 1 milliarddan ortiq aholi suv tanqis hududlarda istiqomat qiladi. Suv tiriklik manbaidir, uni e'zozlash, undan tejab-tergab foydalanish kerak.

O'zbekiston hududini ikki yirik daryo: Amudaryo va Sirdaryo kesib o'tgan, ularning suv olish havzalari Tyan-Shan va Pomir-Oloy tizimi tog'larida joylashgan. O'zbekistonda eng yirik daryo Amudaryo hisoblanadi. Uning tog' qismida suv oluvchi havzasi 227 ming km², uning havzasidan har yili o'rtacha 79 km³ suv oqib o'tadi. Shundan respublikamiz hududida taxminan 6 km³ (7,5 %) suv oqimi vujudga keladi. Sirdaryoning tog'li qismidagi suv oluvchi havzasi maydoni 150 ming km², ushbu havzada har yili o'rtacha 38 km³ suv oqib o'tadi. Shundan taxminan 4 km³ (qariyb 10 %) suv O'zbekistonda vujudga keladi.

Ushbu daryolar transchegaraviy daryolar bo'lib, ularning suvidan qo'shni respublikalar ham foydalanadi. Shu sababli mazkur daryolar suvidan foydalanuvchi barcha davlatlar hamkorlikda, o'zaro kelishuv asosida harakat qilishi maqsadga muvofiqdir.

Mamlakatimizning suv resurslari haqida fikr bildirilganda Orol dengizi to'g'risida ham to'xtalib o'tish lozim. Orol havzasida aholi ko'pligi va ular sonining barqaror oshib borishi sug'oriladigan dehqonchilikni muttasil rivojlantirishni talab etadi. Bu hol daryolardan ko'p miqdorda suv olinishiga olib keladi. 1960-yilga kelib Markaziy Osiyoda salkam 5 mln. gektar maydonni sug'orish uchun 40,4 km³ suv olingan holda, 1986-yil oxirida qariyb 7 mln. gektar maydonni sug'orish uchun 86 km³ suv olingan, bu sug'orish maydoni 2 mln. gektarga ortgan holda sug'orish uchun sarf qilingan hajm ikki baravardan ham ortiq bo'lgan. Binobarin, ekinlarni suv bilan ta'minlash uchun juda ham ko'p suv olinganligi ayon bo'ladi. Ko'p miqdordagi suvning sug'orish va boshqa maqsadlarga sarflanishi o'lkada suv tanqisligini kuchaytira

boshladi. Shu vaqtga kelib Markaziy Osiyoda yirik suv omborlari: To'xtog'ul, Andijon, Chorvoq, Chordara, Qayroqum, Nurek, Janubiy Surxon, Hovuzxon, Tuyamo'yin va boshqalar qurildi. Ularda ko'plab suv g'amlab olina boshlandi. Bu hol, ayniqsa, Orol dengizi suv rejimida yanada kuchliroq sezila boshlanishi tufayli uning gidrologik xususiyatlarida o'zgarishlar kuchaydi. Mutaxassislarning ma'lumotiga ko'ra, 1911-1960 yillar davomida Orol dengiziga har yili o'rtacha 52 km^3 suv quyilib kelgan va uning sathi muntazam ravishda 53 m mutlaq balandlikda bo'lgan, dengiz maydoni 66 ming km^2 , suv hajmi 1061 km^3 ga teng edi. Ushbu yillar mobaynida dengizga kelgan suv bilan uning suv sarfi deyarli teng bo'lgan. Orol sathining 1961 yildan boshlab pasayishi turli yillarda turlicha sodir bo'lgan. 1961-1970 yillar mobaynida pasayish o'rtacha 21 sm, 1971-1980 yillarda 58 sm, 1981-1985 yillarda 80 sm, 1986-1995 yillarda 46 smni tashkil qildi. Ayrim yillarda suv sathining pasayishi hatto bir metrdan ham ziyod edi. Orolning qurigan qismining (maydoni 3,8 mln. ga dan ortiq) tabiiy sharoiti o'ziga xos, 1961 yildagi qirg'oqdan ichkari tomon 10-20 km masofada qumli mintaqa vujudga kelgan. Bu yerlar asosan barxan qumlari bilan band. Ushbu global ekologik muammoni hal etish borasida Preidentimiz Islom Karimov rahnamoligida mamlakatimiz hukumati zarur choralarni amalga oshirmoqda va xalqaro hamjamiyatning e'tiborini ushbu masalaga qaratmoqda. Mazkur muammoni yechishda mintaqadagi mamlakatlarda va xalqaro tashkilotlar hamkorlikda harakat qilishi yuqori samara beradi.

O'zbekiston hududida vujudga keladigan yer usti suvlarining o'rtacha yillik oqim hajmi 10 km^3 , atrofdan qo'shimcha 89 km^3 suv keladi. Daryolar oqimini tartibga solish, irrigatsiya va energiya ishlab chiqarish maqsadida mamlakatda 53 ta katta-kichik suv ombori va 28 ta selxona qurilgan, suv omborlarining jami suv sig'imi 16 km^3 dan ziyod.

Respublikamizda suv resurslarining 85,6 foizi qishloq xo'jaligi ehtiyojlari uchun foydalaniladi.

1993-yil 2-sentabrda O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni qabul qilingan bo'lib, suv resurslaridan foydalanishni tartibga solib boruvchi asosiy me'yoriy hujjatlardan biri hisoblanadi.

Suvdan foydalanish tartibi suv xo'jaligi organlari tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, suv maxsus foydalanish ruxsatnomasi bo'lganlarga limit bo'yicha beriladi. Suv olish va uning hisob-kitobini qilish suv xo'jaligi organi bilan tuzilgan shartnomaga binoan amalga oshiriladi. Sug'orish va suv bilan ta'minlashni magistral kanallar, suv omborlari va boshqa suv xo'jaligi obyektlari bajaradi. Suvdan foydalanish ishlari ichki xo'jalik va suv tizimi rejalariga asosan amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligidagi foydalaniladigan suvni monitoring qilish orqali salbiy jarayonlarning sabablari va oqibatlari o'rganilib, ularni bartaraf etish va suvdan foydalanish samaradorligini oshirishga erishiladi. Suvdan samarali foydalanishda suvning aniq hisob-kitobini yo'lga qo'yish, suv o'lchash qurilmasi, ya'ni gidropostlar qurishni tashkil etish, xo'jalik ichki ariqlarini tozalash, suv sarfi isrofgarchiligini bartaraf etish muhim ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan suvlarning sifati ham barcha viloyatlarda bir xilda bo'lmay, bir-birlaridan farq qiladi. Masalan, Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlarining aksariyat hududlarida ekinlarni sug'orishda foydalaniladigan suvlarning sifati yaxshi, ya'ni ularning tarkibida hosildorlikka salbiy ta'sir etuvchi turli xildagi minerallar kam, lekin Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati hududlarida foydalanilayotgan suvlarning tarkibida xlor va boshqa moddalar ko'p. Shuning uchun ham ularning sifati nihoyatda yomon. Bunday hol qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmiga, sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Kelajakda yerlarning unumdorligini oshirish, suvlarning sifatini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar majmuasini samarali amalga oshirish orqali zarur qishloq xo'jalik mahsulotlari miqdorini ko'paytirishga va sifatini yaxshilashga erishish mumkin.

Kollektor-zovur suvlarining bir yillik oqimi butun Orol havzasida hozirgi vaqtda o'rtacha 33 km^3 ni tashkil etadi, shundan 17 km^3 Amudaryo, 13 km^3 Sirdaryo, 3 km^3 kichik daryo havzalarida vujudga keladi, 20 km^3 zovur suvi Amudaryo va Sirdaryoga qaytadan tashlanadi, qolgan qismi Qoraqum va Qizilqumdagi bekiq botiqlaridagi ko'llarga yuboriladi. Kollektor-zovur suvlarini daryolarga qaytadan tashlanishi ularning suv hajmini oshiradi, boshqacha aytganda suvni tejashga erishiladi, ko'llarga tashlangan suv esa bug'lanishga sarf bo'ladi. Bu bir jihatdan foydali. Lekin kollektor-zovur suvlarining 60-yillardan boshlab daryolarga tashlanishi ularning suvini asta-sekin ifloslanishiga olib keldi. Yaqin vaqtlargacha daryo suvlari asosiy ichimlik manbai bo'lib kelgan. Endilikda, ulardan ichimlik suvi sifatida foydalanish darajasi pasayib bormoqda.

Kollektor-zovur suvlarining $8-10 \text{ km}^3$ qismi respublika hududida turli kattalikdagi botiqliklarga markaziy kollektorlar orqali yuboriladi. Buning oqibatida ko'plab sun'iy ko'llar paydo bo'ldi (Arnasoy, Aydarko'l, Dengizko'l, Katta Sho'rko'l, Oyoqog'itma, Ayoqko'l, Axchako'l, Sariqamish va boshqalar). Ularda hozirgi kunda katta hajmda suv to'plangan. Aydarko'lda jamg'arilgan suv miqdori 30 km^3 dan ziyod. Sariqamishda esa bundan ham ko'p. Gap shundaki, suvning asosiy qismi bekorga bug'lanishga sarf bo'lmoqda. To'g'ri ularning ba'zilarida baliqchilikda foydalaniladi, lekin bu hol suvdan oqilona foydalanish tamoyiliga to'liq javob bermaydi. Iqtisodiy jihatdan zarari shundaki, botiqlar bundan avval mahsuldor yaylov sifatida foydalanilgan,

endilikda yaylovlar maydoni qisqardi. Bundan tashqari tevarak atrofida grunt suv sathining ko'tarilishi yaylov mahsuldorligining kamayishiga ta'sir etdi. Chunonchi, Aydarko'l 1969-yilgacha Forish tumanining asosiy yaylov maydoni hisoblangan, hozir esa yaylov maydoni 600 ming gektarga qisqardi.

Mustaqil rivojlanish yillarida hukumatimiz tomonidan suv xo'jaligini boshqarishni takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, suvdan samarali foydalanishni ta'minlash maqsadida sobiq Qishloq xo'jaligi va Suv xo'jaligi vazirliklari negizida Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tashkil etildi. Suvdan foydalanish tartibi ham bozor iqtisodiyoti talablaridan kelib chiqqan holda takomillashtirib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining Suv xo'jaligi bosh boshqarmasi suv resurslaridan foydalanishni tartibga solish hamda respublika iqtisodiyoti va aholisini suv bilan ta'minlashga doir zarur tadbirlarni amalga oshiradi. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- suvdan foydalanishda bozor islohotlarini joriy etish, suvdan maqsadli va samarali foydalanishni tashkil etish;
- suv xo'jaligiga suvni tejovchi ilg'or texnologiyalarni joriy etish;
- iste'molchilarni suv bilan uzluksiz o'z vaqtida ta'minlash;
- suvdan foydalanish hisobi va hisobotini yuritishni ta'minlash;
- suv xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, mulkchilikning turli shakllarini rivojlantirish ishlarini muvofiqlashtirish va ular amalga oshirilishining monitoringini yuritish;
- mavjud me'yoriy hujjatlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, qonun buzilishi hollarida belgilangan tartibda chora ko'rilishini ta'minlash;
- suv xo'jaligi uchun yangi inshootlar qurilishini va mavjudlarining rekonstruksiya qilinishini ta'minlash;
- suvdan foydalanish uchun maxsus ruxsatnomalar berishni va suv inshootlarini ro'yxatga olish, suvdan foydalanuvchilar uyushmalari va ularning boshqa birlashmalarini tashkil etish va rivojlantirishda, ichki xo'jalik suv hisobini tashkil etishda uslubiy va amaliy yordam ko'rsatish;
- suv resurslarini tartibga solish va ulardan foydalanish, suv xo'jaligini va yerlarni melioratsiyalash bo'yicha davlatlararo masalalarni muhokama qilish va hal qilishda respublika nomidan ishtirok etish.

Mamlakatimizdagi mavjud suv xo'jalik tashkilotlari va xizmat ko'rsatuvchi tuzilmalar hamda ularning hududiy bo'linmalari negizida Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi tuzilgan. Uning vazifasi xalq xo'jalik tarmoqlari hamda qishloq xo'jalik korxonalarida mahsulot yetishtirish uchun suv bilan ta'minlash va suv xo'jaliklariga servis xizmat ko'rsatishdan iboratdir. Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasi O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligining suv xo'jaligi sohasidagi hududiy organi hisoblanib, suv resurslarini tartibga solish va foydalanishni amalga oshiradi.

Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasining asosiy vazifalari – suvdan foydalanishning bozor mexanizmlarini joriy etish asosida suv resurslaridan maqsadli va samarali foydalanilishini tashkil etish; suvni tejash, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish asosida suv xo‘jaligida yagona texnika siyosatini yuritish; iste‘molchilarni suv bilan uzluksiz va o‘z vaqtida ta‘minlashni tashkil etish; suv inshootlarining texnik ishonchliligini ta‘minlash; suv resurslarini oqilona boshqarish va tezkorligini oshirish; suv iste‘molchilari o‘rtasida yillik hisobotini ta‘minlashdan iborat.

Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasining asosiy funksiyalari – suvdan foydalanish bashoratini umumlashtirib, O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligiga suv olish limitlari bo‘yicha takliflar kiritib, tasdiqlangan limitlar asosida magistrал kanallar, suv xo‘jaligi obyektlari, irrigatsiya tizimlari, viloyat va tumanlar bo‘yicha suv olish limitlarini belgilaydi, nasos stansiyalari ish rejimini belgilaydi.

Magistral kanallar boshqarmasi Irrigatsiya tizimlari havza boshqarmasining tashkiliy bo‘linmasi hisoblanib, suv resurslarini tartibga solish bo‘yicha faoliyat yuritadi. Magistrал kanallar boshqarmasining asosiy vazifalari quyidagilar:

- magistrал kanallar, inshootlar va suv resurslarini oqilona boshqarish, uning tezkorligini oshirish;
- suv inshootlarining texnik ishonchliligini ta‘minlash, ishonchli foydalanish uchun ish holatida saqlash;
- suv bo‘yicha hisob-kitob yuritish;
- suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish, ajratilgan mablag‘lar, moddiy-texnika resurslari, asbob-uskunalardan samarali foydalanish.

Ayrim yillarda yog‘ingarchilik miqdori kam bo‘lishi natijasida suv resurslari taqchilligi kuzatilmoqda. Shu sababli mamlakatimizdagi sug‘orish tizimlarining holatini yaxshilash, mavjud suvdan oqilona foydalanish va sug‘orishning zamonaviy usullarini amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

3.2. Yer va suvdan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.

Yer va suvning qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishidagi ahamiyatini inobatga olib, ulardan foydalanishning holati va samaradorligi ustidan nazorat qilib borish zarur. Bunda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalanish mumkin:

a) umumiy yer fondidan foydalanish koeffitsiyenti (foizi). Uning darajasini aniqlash uchun qishloq xo‘jaligida haqiqatda foydalanilgan yer

maydonini foydalanish mumkin bo'lgan yer maydoniga taqsimlash lozim. Buni quyidagi tenglik yordamida aniqlash mumkin:

$$YFK = \frac{FY}{FMY} \quad \text{yoki} \quad YFK = \frac{FY}{FMY} \cdot 100$$

Bunda: *YFK* - umumiy yer fondidan foydalanish koeffitsiyenti (foizi);

FY - qishloq xo'jaligida foydalanilgan yer maydoni, ga;

FMY - foydalanilishi mumkin bo'lgan yer maydoni, ga.

Bu ko'rsatkich koeffitsiyentda yoki foizda aniqlanishi mumkin. Uni aniqlash natijasida yerdan foydalanishning to'liqlik darajasi aniqlanadi. Uni haqiqiy darajasi, ya'ni koeffitsiyenti 1 dan yoki 100 foizdan ortiq bo'lishi mumkin emas. Bu ko'rsatkichni aniqlash natijasida tarmoqda (xo'jalikda) qancha yerdan foydalanilgan va qanchasidan foydalanilmaganligi aniqlanadi. Shundan so'ng bunday holning sabablari aniqlanib, ularni bartaraf etish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi.

b) suvdan foydalanish koeffitsiyenti. Ushbu ko'rsatkich haqiqatda sug'orilgan maydonni shu suv bilan sug'orilishi mumkin bo'lgan maydonga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$SFK = \frac{SM}{SMM} \quad \text{yoki} \quad SFK = \frac{SM}{SMM} \cdot 100$$

Bunda: *SFK* - suvdan foydalanish koeffitsiyenti yoki foizi;

SM - haqiqatda sug'orilgan maydon, ga;

SMM - sug'orilishi mumkin bo'lgan maydon, ga.

Buni aniqlash natijasida suvdan foydalanish darajasi belgilanadi. Bu ko'rsatkichni aniqlashda ekinlarga suv berish me'yoriga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Chunki unga rioya qilinsa, albatta, suvdan foydalanish darajasi yuqori bo'ladi. Demak, uning darajasi, ya'ni koeffitsiyenti 1 ga yoki 100 foizga imkon qadar yaqin bo'lishi kerak. Agarda past yoki yuqori bo'lsa, unda ekin maydonlari sifatli sug'orilmagan bo'ladi.

d) yer maydonidan foydalanishlar soni. Uni aniqlash uchun haqiqatda urug' ekilgan maydonni mavjud ekin maydoniga taqsimlanadi. Bunda quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$YFS = \frac{UEM}{UM}$$

Bunda: *YFS* - yerdan foydalanishlar soni, ya'ni 1 ga maydondan necha marta foydalanilganlik soni;

UEM - bir yil mobaynida urug' ekilgan maydon, ga;

UM - umumiy ekin maydoni, ga;

Bu ko'rsatkich yordamida bir maydonga necha marta ekin ekib, foydalanilganlik darajasi, ya'ni soni aniqlanadi. Demak, uning soni birdan ko'p

bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Buning uchun mavjud bo'lgan yerlardan bir necha marta ekin ekib, hosil olishga intilish lozim.

e) ekin maydonlarining mahsuldorligi. Bu ko'rsatkich asosan ekin turlari hamda umumiy maydon bo'yicha, natural hamda qiymat ko'rinishlarida aniqlanadi, ya'ni ular 1 gektar foydalanilgan maydondan qancha miqdorda (sentner, tonna) hamda necha so'mlik mahsulot yoki foyda olinganligi aniqlanadi. Buning uchun quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$EMM = \frac{YH}{EM}$$

Bunda: EMM - ekin maydonlarining mahsuldorligi, sentner/ga.

YH - ekin maydonidan olingan yalpi hosil miqdori, sentner yoki tonnada;

EM - ekin ekilgan haqiqiy maydon, ga.

Bu ko'rsatkich yordamida 1 gektar ekin ekilgan maydondan qancha miqdorda hosil olinganligi ekin turlari bo'yicha alohida-alohida aniqlanadi. Jami ekin maydonlari mahsuldorligini aniqlashda quyidagi qiymat ko'rsatkichlaridan ham foydalanish mumkin:

$$YM = \frac{YMQ}{QXY} ; \frac{YD}{QXY} ; \frac{SF}{QXY}$$

Bunda: YM - foydalanilgan yerlarning mahsuldorligi, ya'ni, bir gektar qishloq xo'jalik yer maydonidan necha so'mlik yalpi mahsulot, yalpi daromad hamda sof foyda olinganligi aniqlanadi;

YMQ - olingan yalpi mahsulot qiymati, ming so'mda;

QXY - qishloq xo'jalik yerlari, ga;

YD - olingan yalpi daromad summasi, ming so'mda;

SF - olingan sof foyda summasi, ming so'mda.

f) suvdan foydalanish samaradorligi. Bu ko'rsatkich yordamida har 1 m³ suv evaziga olingan yalpi mahsulot miqdori, qiymati, daromad va sof foyda summasi quyidagi tengliklar yordamida aniqlanadi:

$$SFS = \frac{YH}{FSM} ; \frac{YMQ}{FSM} ; \frac{YD}{FSM} ; \frac{SF}{FSM}$$

Bunda: SFS - suvdan foydalanish samaradorligi;

FSM - foydalanilgan suv miqdori, m³

Bu natural hamda qiymat ko'rinishida aniqlanadi. Bunda 1 m³ suvdan foydalanish natijasida qancha miqdorda mahsulotlar yetishtirilganligi hamda necha so'mlik yalpi mahsulot va yalpi daromad, sof foyda olinganligi aniqlanadi.

g) sug'orish tizimidan foydalanish koeffitsiyenti. Uning darajasini aniqlash uchun shu tizimning oxirida ekinlarni sug'orish maqsadida berilgan suv miqdorini shu tizim boshida olingan suv miqdoriga taqsimlash zarur. Bunda quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$STfk = \frac{TOS}{TBS}$$

Bunda: *STfk* - sug'orish tizimidan foydalanish koeffitsiyenti;

TOS - sug'orish tizimining oxirida ekinlarga berilgan suv miqdori;

TBS - sug'orish tizimining boshida olingan suv miqdori.

Bu ko'rsatkich sug'orish tizimining holatini ham ifodalaydi va uning darajasi yoki koeffitsiyenti 1 ga intilishi kerak. Chunki sug'orish tizimining boshida olingan suv ekin maydonlariga to'liq yetkazilishi lozim. Agar uning darajasi past bo'lsa, demak, suvning ma'lum miqdori tizim davomida yerga singib ketgan yoki samarasiz foydalanilgan bo'lishi mumkin. Keyingi yillarda qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan xo'jaliklararo sug'orish kanallarining eskirganligi hamda ayrim xo'jaliklarda ariqlarning o'z vaqtida va sifatli tozalanmasligi sababli ularda suv resursining bir qismi behuda yerga singib ketmoqda. Bu esa suv resursidan samarasiz foydalanishga va yerlarning meliorativ holati yomonlashishiga olib kelmoqda. Shu sababli sug'orish tizimini doimiy ravishda takomillashtirib borish lozim.

Sug'orish tizimlarining holati suv resursidan foydalanish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Suvning bir qismi sug'orish tizimida zaminga singishi tufayli suv manbalaridan olinayotgan namlikning foydali koeffitsienti kamligicha qolib ketmoqda. Gap shundaki, sug'orish tizimlarida va sug'orish maydonlarida suvning katta miqdordagi qismi gruntga siziladi. O'zbekistonda magistral va xo'jaliklararo sug'orish tarmoqlarining foydali ta'sir koeffitsiyenti 0,81, xo'jaliklar ichidagi tarmoqlarniki esa 0,74, sug'orish tarmoqlarini 0,59, jami o'rtacha 0,64 ga teng. Binobarin, 36% suv amalda foydalanilmaydi. Chunki, ularning asosiy qismi yerga shimilib ketadi. Agar xo'jaliklar ichidagi sug'orish tarmoqlarining o'zamlarini suv o'tkazmaydigan material bilan iloji boricha ko'proq qismini qoplashga erishilsa, ularning foydali ta'sir koeffitsiyentini 0,85 gacha yetkazish mumkin bo'ladi. Bu ancha suvni tejashga imkon beradi.

3.3. Yer to'g'risidagi me'yoriy hujjatlar. Yer monitoringi va davlat yer kadastri.

Yer va suv umummilliy boylikdir. O'zbekiston Respublikasi xalqining hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida ulardan oqilona hamda samarali foydalanish zarurligi Yer Kodeksida, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonunda alohida ta'kidlangan. Respublika hududidagi barcha korxonalar, fuqarolar bu qonuniy talabni bajarishlari shart. Shuning uchun ular tuproq unumdorligini saqlash va oshirishga, suvni iflos qilmaslikka, shuning negizida ulardan talab darajasida samarali foydalanishga katta e'tibor berishlari lozim. Shu mas'uliyatni his etgan holda qishloq xo'jalik korxonalari uni ijobiy

hal etishga, foydalanish mumkin bo'lgan maydonlardan to'liq va samarali foydalanishga intilmoqdalar. Eng asosiy maqsad aholining oziq-ovqatga, sanoatning esa xomashyoga bo'lgan talabini qondirishdir.

O'zbekistonda bosqichma-bosqich amalga oshirilayotgan agrar iqtisodiy islohotlar natijasida yangi tamoyillarga asoslangan yer munosabatlari shakllanmoqda. Uning asosiy qoidalari qonunchilik hujjatlarida o'z ifodasini topgan. Bosh qomusimiz hisoblangan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 55-moddasida «Yer, yer osti boyliklari, suv, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zahiralari umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidir» - deb belgilab qo'yilgan. Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yerdan foydalanish ijara usuliga asoslangan bo'lib, yer ijara mexanizmi orqali bozor munosabatlariga kiritiladi. Shuni ta'kidlash zarurki, agrar islohotlar jarayonida qishloqda turli toifadagi yerdan foydalanuvchilar soni keskin ko'paydi va bu hozir ham davom etmoqda. Shu bilan birga, har yili qishloq xo'jaligi yerlari noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun ajratilishi davom etmoqda. Ushbu vaziyatlarda davlatning yer resurslaridan foydalanishni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish katta ahamiyatga ega. Bunda rivojlangan xorij davlatlarida to'plangan tajribalarni hisobga olish samarali yo'llardan biridir.

1998-yil 30-aprelda O'zbekiston Respublikasining Yer Kodeksi qabul qilingan. Ushbu Kodeks 14 bob, 91 moddadan iborat bo'lib, yer resursining toifalari va undan foydalanish bo'yicha barcha qoidalar yoritib berilgan. Ushbu Kodeksning 1-moddasida «Yer umummilliy boylikdir, O'zbekiston Respublikasi xalqi hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida undan oqilona foydalanish zarur va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi» - deb ta'kidlangan.

Respublikamizda ekin maydonlarining aholiga shaxsiy tomorqa xo'jaligi va turar joylarni qurish uchun, sanoat, sug'orish inshootlarini barpo etish uchun ajratilishi oqibatida ekin ekiladigan maydon kamaymoqda. Bu obyektiv jarayon kelajakda ham davom etadi. Shuning uchun mavjud yerlardan yil davomida oqilona, samarali foydalanish zarur. 1993-2003-yillarda respublikaning umumiy ekin maydoni 173,5 ming gektarga yoki 4,1 foizga qisqargan. Lekin shu davrda g'alla maydoni salkam 400 ming gektarga ko'paygan. Bu g'alla hosili ko'payishiga ijobiy ta'sir etdi. G'alla maydonining kengayishi asosan paxta hamda ozuqa ekinlari maydonlari kamayishi evaziga yuz bergan. Shu davrda paxta ekiladigan maydon 260,6 ming gektarga, ozuqa ekinlari ekiladigan maydon esa 410 ming gektarga qisqargan. Ozuqa ekinlari maydonlarining qisqartirilishi o'z navbatida almashlab ekish tizimining buzilishiga olib keldi hamda chorvachilikning mustahkam ozuqa bazasini barpo etishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois kelajakda yerdan foydalanish

samaradorligini yuksaltirish uchun almashlab ekishni joriy etishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimiz hukumati tomonidan aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'liq ta'minlash, eksport hajmini oshirish, tarmoqda ishlab chiqarishni diversifikatsiyalash maqsadida qishloq xo'jaligidagi ekin maydonlarini optimallashtirishga e'tiborni kuchaytirmoqda.

2008-yil 20-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4041-sonli Farmoni e'lon qilindi va unga ko'ra mamlakatimizda oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishni ko'paytirish maqsadida paxta ekib kelinayotgan maydonlarning bir qismi g'alla va boshqa ekinlar uchun ajratib berildi. Ushbu farmon ijrosini ta'minlash bo'yicha Surxondaryo viloyati Hokimining 2008-yil 23-oktabrda 169-sonli qarori qabul qilingan va ushbu qarorda 2009-yil hosili uchun avval paxta ekib kelingan 3400 gektar yerning 3000 gektariga g'alla, 115 gektariga sabzavot, 30 gektariga kartoshka va 255 gektariga moyli ekinlar ekish rejalashtirilgan.

Ekinlar ekiladigan yerlardan to'liq va samarali foydalanishga barcha xo'jaliklar alohida e'tibor bermoqdalar. Bu harakat ijobiy natijalar bermoqda va so'nggi yillarda barcha turdagi ekinlarning hosildorlik darajasi ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligining suv resurslariga bo'lgan talabi so'nggi yillarda 49,4 mlrd. m³ ni tashkil etmoqda. Suv resurslaridan unumli foydalangan holda xo'jaliklar g'alla, paxta ekilgan maydonlardan yuqori hosil olib, yerdan samarali foydalanmoqdalar. Buning uchun ular ekin ekiladigan yerlarni vaqtida sifatli haydab, sara urug'larni yangi texnologiyalar asosida ekib, parvarishlashga aloqador boshqa tadbirlarni e'tibor bilan o'tkazmoqdalar. Ekinlarga agrotexnik muddatlarda suv, o'g'it berish, yetishtirilgan hosilni qisqa muddatda sifatli qilib yig'ishtirib olishga e'tibor bermoqdalar. Bu jarayonda xo'jalik rahbarlari, mutaxassislari barcha imkoniyatlardan to'liq va samarali foydalanmoqdalar.

Hozirgi davrda fermer va dehqon xo'jaliklarida yerlardan foydalanish samaradorligi yil sayin yaxshilanmoqda. Bunga asosan mulk va unga egalikning o'zgarishi, ya'ni manfaatdorlikning ortishi ta'sir ko'rsatgan. Qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligining oshishi yerdan foydalanish samaradorligi yuksalishini ta'minlaydi. Lekin erishilgan natijalar o'sib borayotgan talab darajasida emas. Yer va suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun bir qancha tashkiliy, iqtisodiy tadbirlarni amalga oshirish lozim. Yerlarning meliorativ holatini tubdan yaxshilashni ta'minlovchi tadbirlarni kompleks amalga oshirishni rivojlantirish juda muhim hisoblanadi. 1990-yilda respublikamiz bo'yicha umumiy sug'oriladigan maydonlarning 48,2 foizi turli darajada sho'rlangan bo'lsa,

2005-yilga kelib 65,9 foizga yetgan edi. Ayrim viloyatlarda ushbu ko'rsatkich juda yuqori. Masalan, Sirdaryo viloyatida bu ko'rsatkich mos ravishda 79,3 va 85,7 foizni tashkil qilgan. Yerlarning sho'rlanish darajasiga ayrim joylarda irrigatsiya tizimining yaroqsiz holga kelganligi, suvdan tejab-tergab samarali foydalanish qoidalarining buzilishi, ekinlarni sug'orish texnologiyasining takomillashmaganligi, yerdan foydalanuvchi subyektlar sonining ko'payishi, ularga ijaraga berilayotgan yer uchastkalarining maydalashib ketganligi va ularning meliorativ tadbirlarni amalga oshirishga mablag'lari yetishmasligi sabab bo'lmoqda.

Prezidentimiz I.Karimov ta'kidlaganlaridek: «... yerlarning meliorativ holatini, ishdan chiqqan vertikal va gorizontal drenajlarni, kollektorlarni tartibga solmasdan, bu boradagi og'ir muammolarni hal qilmasdan turib, bugungi vaziyatdan chiqishni umuman tasavvur qilish qiyin. Toki ushbu masala yechilmas ekan, dehqonlarimiz qanday fidokorona mehnat qilmasin, qanday shijoat ko'rsatmasin, bu harakatlar kutilgan natijaga olib kelishi amrimahol»⁴.

Bu muammoni yechishda davlatning bevosita ko'magi lozim. Bu muhim tadbirni qishloq xo'jalik korxonalarining o'zlari bajara olmasligi mumkin, chunki ularning texnik-iqtisodiy quvvati yetmaydi. Qishloq xo'jalik korxonalari yerlarining meliorativ holatini yaxshilashda irrigatsiya va melioratsiya davlat hissadorlik tashkilotlarining ma'lum haq evaziga xizmat qilishini yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Mazkur soha bo'yicha amalga oshirilishi lozim bo'lgan ishlarning huquqiy asoslari yaratilgan bo'lib, ular jumlasiga O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 29-oktabrdagi «Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-3932 sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 31-oktabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash jamg'armasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida»gi PQ-718 sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007-yil 21-dekabrda «O'zmeliomashlizing» davlat lizing kompaniyasini tashkil etish to'g'risida»gi 266-sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-martdagi «2008-2012-yillarda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash Davlat dasturi to'g'risida»gi PQ-817-sonli Qarori va boshqalarni kiritish mumkin.

Bundan tashqari «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturida belgilab berilgan chora tadbirlarning to'rtinchi yonalishi - 2008-2012-yillarda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash davlat dasturida ko'zda tutilgan chora-tadbirlar tizimining izshil amalga oshirilishiga,

⁴ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning xalq deputatlari Sirdaryo viloyati Kengashining navbatdan tashqari sessiyasidagi nutqi. «O'zbekiston ovozi» gazetasi, 27-noyabr 2004-yil

ya'ni ekin maydonlarining meliorativ ahvolini yaxshilash, faoliyat ko'rsatayotgan irrigatsiya-melioratsiya obyektlarining tegishli texnik holatini ta'minlash, ixtisoslashgan suv xo'jaligi, qurilish va ekspluatatsiya tashkilotlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, ularni zamonaviy texnika bilan jihozlash masalalariga alohida e'tibor qaratishdir. Bundan tashqari mazkur dasturda sug'orishning tejamliligi usullarini, jumladan, tomchilatib sug'orishni joriy qilishga ham alohida e'tibor qaratilgan. Unda tegishli asbob-uskunalar va tizimlarni mamlakatimizning o'zida ishlab chiqarishni tashkil etgan holda 2009-2020 yillarda tomchilatib sug'orish tizimlarini joriy etish dasturini ishlab chiqish nazarda tutilgan. Bundan tashqari respublika viloyatlarida 2009-yilda jami 3710 gektar maydonda tomchilatib sug'orishni joriy etish mo'ljallangan edi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning 2007-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2008-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi «Inson manfaatlarini ustuvorligini ta'minlash— barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir» mavzusidagi ma'ruzasida yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga alohida e'tibor qaratdi.

Bugungi kunda mamlakatimiz qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish masalasi sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va unumdorligini oshirish bo'yicha o'ta muhim vazifani hal etish bilan bevosita bog'liqdir. Mazkur muammoni hal etish ko'p jihatdan 2008-2012-yillarga mo'ljallangan sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan davlat dasturini amalga oshirish bilan bog'liqdir. Ushbu dasturda melioratsiya inshootlarini barpo etish, rekonstruksiya qilish va ta'mirlash, melioratsiya texnikasi parkini yangilash bo'yicha keng ko'lamli ishlarni bajarish belgilangan. 2008-2012-yillarda umumiy uzunligi 3,5 ming kilometrdan ziyod bo'lgan magistral, tumanlararo va xo'jaliklararo kollektorlarni, mingdan ortiq melioratsiya qudug'ini barpo etish va rekonstruksiya qilish, 7,6 ming kilometrlik drenaj tarmog'ini qayta tiklash vazifasi qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 19-martdagi PQ-817-sonli «2008-2012-yillarda sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash Davlat dasturi to'g'risida»gi qaroriga muvofiq 2008-yilda mazkur Davlat dasturi doirasida jami 92,9 mlrd. so'm mablag' maqsadli o'zlashtirildi. Jumladan, rekonstruksiya qilish va qurish bo'yicha 47 ta loyiha (22,4 mlrd. so'm) hamda 243 ta obyekt bo'yicha (38,6 mlrd. so'm) ta'mirlash-tiklash ishlari amalga oshirildi va 31,9 mlrd. so'mlik meliorativ texnikalar xarid qilindi. Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash maqsadida 266,5 kilometr masofadagi kollektor-drenaj tarmoqlari rekonstruksiya qilindi

va qurildi, uzunligi 11052,7 kilometr magistral, tumanlararo va xo'jaliklararo kollektorlar tozalandi, jami 896,2 kilometr masofada yopiq-yotiq zovur tarmoqlari ta'mirlandi hamda lizing asosida 144 dona gidravlik zanjirli ekskavatorlar keltirilib, shundan 112 tasi yangi tashkil etilgan Davlat unitar korxonalariga yetkazib berildi.

Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, tuproqning unumdorligini tubdan oshirish borasida 2009-yilda 3710 ga yer maydonida tomchilab sug'orishni tashkil qilish ko'zda tutilgan edi.

Hozirgi vaqtda yurtimizda jami sug'oriladigan yerlarning qariyb 49 foizi turli darajada sho'rlangan bo'lib, buning qariyb 18 foizi kuchli va o'rta darajada sho'rlangan yerlardir, 23 foizdan ortig'i esa boniteti past yerlar toifasiga kiradi. Meliorativ holati qoniqarsiz yerlarning katta qismi Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Jizzax va Farg'ona viloyatlariga to'g'ri keladi.

Mamlakatimizda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va unumdorligini oshirishga yo'naltirilayotgan investitsiyalar hajmi yil sayin oshirib borilmoqda. Ayni paytda ushbu maqsadlar uchun yo'naltirilayotgan katta miqdordagi mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish va ularni maqsadli ishlatish, zamonaviy texnologiyalar va texnikani joriy etishga e'tibor berish lozim.

Maxsus ishlab chiqilgan keng ko'lamlı dasturnı ıchıl amalga oshırısh hısbıdan yerlarning meliorativ holati muttasıl yaxshılanmoqda. Faqat 2010-yilning o'zida yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan loyihalarnı amalga oshırısh uchun 150 milliard so'mdan ortıq mablag' yo'naltırıldı va bu 724 kilometrlik kollektor-drenaj tarmoqları, 208 ta meliorativ quduqları barpo etısh va rekonstruksıya qılısh, qarıyb 14 mıng kilometrlik kollektor-drenaj tızımını ta'mırılash, qayta tıklash va 335 ta zamonaviy melioratsıya texnıkasını xarid qılısh imkonını berdı.

Qashqadaryo, Buxoro, Navoiy, Surxondaryo, Sirdaryo, Jizzax viloyatlari, shuningdek, Markaziy Farg'ona hududi va Qoraqalpog'iston Respublikasida irrigatsiya hamda melioratsiya inshootlarini qayta tiklash uchun 2010-yilda xalqaro moliya institutlarining 62 million dollardan ziyod mablag'lari jalb qilindi va o'zlashtirildi.

Amalga oshirilgan ana shunday keng miqyosdagi ishlar natijasida 260 ming gektar sug'oriladigan yerning meliorativ holati yaxshilandi va bu qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini, fermer hamda dehqon xo'jaliklarining daromadini oshirish uchun mustahkam zamin bo'lib xizmat qilmoqda.

2007-yil 25-dekabrda «O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksini tasdiqlash to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Qonuni qabul qilindi va mazkur Kodeks 2008-yil 1-yanvardan amaliyotga joriy etildi. Mazkur Kodeksning 57-bobi yagona yer solig'iga bag'ishlangan bo'lib, unda qishloq

xo'jaligi tovarlari ishlab chiqaruvchilar va qishloq xo'jaligi yo'nalishidagi ilmiy-tadqiqot tashkilotlarining tajriba-eksperimental xo'jaliklari va ta'lim muassasalarining o'quv-tajriba xo'jaliklari yagona yer solig'i to'lovchilari ekanligi, o'rmon va ovchilik xo'jaliklari, yuridik shaxs tashkil etgan va tashkil etmagan holda tuzilgan dehqon xo'jaliklari yagona yer solig'ini to'lovchilar sifatida qaralmasligi ko'rsatib o'tilgan.

Ushbu Kodeksning 364-moddasida yer uchastkalari ijaraga (shu jumladan ichki xo'jalik pudratiga) berilganida yagona yer solig'ini to'lash majburiyati ijaraga beruvchining zimmasida saqlanib qolishi ko'rsatilgan. 365-moddada esa qonun hujjatlariga muvofiq qishloq xo'jaligini yuritish uchun egalik qilishga, foydalanishga yoki ijaraga berilgan yer uchastkasi soliq solish obyekti ekanligi ko'rsatilgan. 366-moddada soliq solinadigan yer uchastkalarining qonun hujjatlariga muvofiq belgilangan normativ qiymati soliq solinadigan bazadir. Yer uchastkalarining normativ qiymati belgilanmagan qishloq xo'jaligi tovari ishlab chiqaruvchilari uchun soliq solinadigan yer uchastkalari maydoni soliq solinadigan bazadir.

Mazkur Kodeksning 367-moddasida yagona yer solig'i bo'yicha imtiyozlar belgilab berilgan. Yagona yer solig'ini to'lashdan quyidagilar ozod qilinadi:

- yangi tashkil etilgan qishloq xo'jaligi tovarlari ishlab chiqaruvchilar davlat ro'yxatidan o'tkazilgan oydan boshlab ikki yil muddatga. Mazkur imtiyoz tugatilgan fermer xo'jaliklari bazasida tashkil etilgan fermer xo'jaliklariga tatbiq etilmaydi;

- ixtiyoriy tugatilyotgan tadbirkorlik subyektlari – yuridik shaxslar davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ ixtiyoriy tugatish to'g'risida qabul qilingan qaror haqida xabardor qilingan kundan e'tiboran. Ixtiyoriy tugatish qonun hujjatlarida belgilangan muddatlarda tugallanmagan yoki faoliyati qayta tiklangan taqdirda ushbu imtiyoz qo'llanilmaydi hamda soliq summasi imtiyoz qo'llanilgan butun davr uchun to'liq miqdorda undiriladi.

Yagona yer solig'ining hisob-kitobi yer uchastkasi joylashgan yerdagi davlat soliq xizmati organiga joriy soliq davrining 1-mayigacha taqdim etiladi.

Yil davomida berilgan yer uchastkalari uchun yagona yer solig'i yer uchastkasi berilganidan keyingi oydan boshlab to'lanadi. Yer uchastkasi olib qo'yilgan (kamaytirilgan) taqdirda, yagona yer solig'ini to'lash yer uchastkasi olib qo'yilgan (kamaytirilgan) oydan boshlab to'xtatiladi (kamaytiriladi).

Yer uchastkasining tarkibi va maydoni yil davomida o'zgargan, shuningdek yagona yer solig'i bo'yicha imtiyozlarga bo'lgan huquq vujudga kelgan (tugatilgan) taqdirda, soliq to'lovchilar davlat soliq xizmati organlariga hisobot yilining 1-dekabrigacha yagona yer solig'ining aniqlik kiritilgan hisob-kitobini taqdim etishlari shart. Yagona yer solig'ini to'lash quyidagi muddatlarda amalga oshiriladi: hisobot yilining 1-iyuligacha – yillik soliq

summasining 20 foizi, hisobot yilining 1-sentabrigacha – yillik soliq summasining 30 foizi, hisobot yilining 1-dekabrigacha – soliqning qolgan summasi.

Yer va suv resurslaridan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini yuksaltirish uchun yer-suv munosabatlarini takomillashtirish, chuqurlashtirish, ya'ni liberallashtirish masalalarini hal etishni tezlashtirish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun yer va suvning baholarini va ulardan foydalaganlik uchun to'lanadigan haqlarni, soliqlar miqdorini realroq aniqlash lozim. Bunda bozor iqtisodiyoti qonunlari talablariga asoslanish, shuningdek, yer va suv resurslarining cheklanganligi, takror ishlab chiqarilmasligi, holati, sifati, iste'molchilarga uzoq-yaqinligi, ishlab chiqarish vositalari hamda infratuzilmalar bilan ta'minlanganligi, olinayotgan mahsulot, foyda summasi kabi indikatorlarni ham e'tiborga olish zarur.

Yer - xalqimiz hayoti, faoliyati va farovonligining asosidir. Undan faqat bugunni emas, kelajak avlodlarning ham manfaatlarini ko'zlab, ilmiy asoslangan holda, oqilona, samarali foydalanish, uni muhofaza etish umummilliy dolzarb masala hisoblanadi. Mamlakatimiz hududidagi barcha boyliklardan, shu jumladan, yer va suv resurslaridan ham oqilona, samarali foydalanish lozim. O'ta muhim bu vazifa hal etilishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2000-yilning 23-dekabrida «Yer monitoringi to'g'risidagi Nizom»ni tasdiqladi va shu kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risida»gi 496-sonli Qarori qabul qilindi. Yer monitoringi respublika yer fondidagi barcha o'zgarishlarni o'z vaqtida ilmiy asoslangan holda aniqlash, yerlarga to'liq baho berish (sifat hamda iqtisodiy jihatdan), ularga ta'sir etuvchi salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini izchil tugatish maqsadida yerning holatini kuzatib borish bilan bog'liq bo'lgan axborotlar tizimidan iboratdir. Respublikamizning barcha yerlari monitoring obyekti hisoblanadi.

Nizomda vazirliklar va idoralar faoliyatini va yer monitoringi ma'lumotlarini umumlashtirishdek muhim vazifa O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri qo'mitasi zimmasiga yuklatilgan. Demak, yuksak davlat ahamiyatiga molik bo'lgan vazifani muvaffaqiyatli hal etishda qo'mita tarkibidagi barcha idoralar, tashkilotlar faol qatnashishlari zarur. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda «O'zdavyerloyiha» instituti yer monitoringi amalga oshirilishini ta'minlashga quyidagi yirik masalalarni hal etish bilan hissa qo'shishi rejalashtirilgan: qishloq xo'jalik yerlari tuproq monitoringini amalga oshirish uchun tuproqshunoslik tadqiqotlariga oid to'plangan barcha ma'lumotlarni umumlashtirib, monitoring tadqiqotlarini olib borish maqsadida respublika, viloyatlar hamda tumanlar hududida asosiy maydonlarni tanlash va ularni asoslash; vaqt o'tishi bilan

tuproqlarning asosiy xususiyatlari o'zgarganligini isbotlovchi ma'lumotlarni teran va to'liq tahlil etish; tadqiqot olib boriladigan asosiy hamda ekologik maydonlarda tuproqlarning holatini isbotlovchi ko'rsatkichlar majmuasini asoslash, tuproqning holatini kuzatish, unga oid ma'lumotlarni sifatli to'plash hamda ularga o'zgartirishlar kiritishi kerak. Buning uchun qishloq xo'jalik yerlari tuproqlarini suv va shamol eroziyasi ta'siri oqibatida o'zgarishi monitoringi; qishloq xo'jalik yerlari tuproqlari sho'rlanganlik darajasining o'zgarish jarayoni monitoringi; qishloq xo'jalik yerlari tuproqlari og'ir metallar bilan zararlanganlik darajasining o'zgarishi monitoringi; qishloq xo'jalik yerlari tuproqlarining texnogen o'zgarishi monitoringi; neft mahsulotlari salbiy ta'siri natijasida tuproqlarning ifloslanishi monitoringi; barcha o'simliklarning og'ir metallar bilan zaharlanish darajasi monitoringi; qishloq xo'jalik yerlari tuproqlarining gerbitsid va pestitsidlar bilan zaharlanish darajasi monitoringi; mineral o'g'itlardan foydalanish natijasida tuproqlar tarkibidagi o'zgarishlar monitoringi amalga oshiriladi.

Respublikamiz bo'yicha yerlar sifatini tavsiflovchi ma'lumotlar 3.4-jadvalda keltirilgan.

3.4-jadval

Respublikamiz bo'yicha sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining sifat bahosi

Viloyatlar	O'rtacha ball boniteti
Qoraqalpog'iston Respublikasi	41
Andijon	57
Buxoro	50
Jizzax	51
Qashqadaryo	51
Navoiy	52
Namangan	59
Samarqand	57
Surxondaryo	56
Sirdaryo	51
Toshkent	59
Farg'ona	56
Xorazm	53
Respublika bo'yicha:	55

Manba: Ozbekiston Respublikasi yer resurslari va Davlat kadastri qo'mitasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, respublikamizda yerlarning o'rtacha ball boniteti 55 ballni tashkil etadi. Namangan, Toshkent, Andijon va Samarqand viloyatlari yerlarining o'rtacha ball boniteti boshqa

viloyatlar ko'rsatkichiga nisbatan yuqori ko'rsatkichga ega. Mamlakatimizda eng past ball bonitetga ega yerlar Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Sirdaryo, Jizzax va Qashqadaryo viloyatlarida joylashgan.

Qishloq xo'jalik yerlarining sifati 10 ta klassga ajratilib, 100 ballik tizimda baholanadi. Bunda 1-2-klasslarga holati yomon yerlar kiradi va ular 0-20 ball bilan baholanadi, 3-4-klasslarga holati o'rtachadan past yerlar kiradi va ular 21-40 ball bilan baholanadi, 5-6-klasslarga holati o'rtacha yerlar kiradi va ular 41-60 ball bilan baholanadi, 7-8-klasslarga holati yaxshi yerlar kiradi va ular 61-80 ball bilan baholanadi va nihoyat 9-10-klasslarga holati eng yaxshi yerlar kiradi va ular 81-100 ball bilan baholanadi. Mamlakatimizda 10-klassga kiruvchi, ya'ni 91-100 ballga ega yerlar faqat Andijon (35 ga), Namangan (1301 ga), Samarqand (547 ga), Toshkent (29 ga) va Farg'ona (452 ga) viloyatlarida mavjud.

Yer monitoringi O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr qo'mitasi, ushbu qo'mitaga qarashli viloyatlardagi Yer resurslari va davlat kadastr boshqarmalari, O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi, respublikadagi boshqa manfaatdor vazirliklar, idoralar va tashkilotlarning bevosita ishtirokida amalga oshiriladi.

Yer monitoringi – yer tarkibidagi o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, yerlarga baho berish, salbiy jarayonlarining oldini olish va oqibatlarini tugatish uchun yer fondining holatini kuzatib turish tizimidan iborat. Davlat yer kadastr yuritishni, yerdan foydalanishni, yer tuzishni, yer fondidan belgilangan maqsadda va oqilona foydalanish ustidan davlat nazoratini amalga oshirishni, yerlarni muhofaza qilishni axborot bilan ta'minlash yer monitoringi asosida amalga oshiriladi.

Davlat yer kadastr – yerlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va bahosi, yer uchastkalarining joylashgan manzili va o'lchamlari, ularni yer egaloriga, yerdan foydalanuvchilarga taqsimlash to'g'risidagi zarur, ishonchli ma'lumotlar va hujjatlar tizimidan iborat.

1998-yil 28-avgustda O'zbekiston Respublikasining «Davlat Yer kadastr to'g'risida»gi Qonuni qabul qilingan. Davlat yer kadastr yer munosabatlarini tartibga solish, yerdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, yer tuzishni tashkil etish, yer uchun to'lanadigan haq miqdorini asoslash, xo'jalik faoliyatiga baho berish maqsadida barcha tashkilot, korxonalarda fuqarolarni yer to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlashga mo'ljallangan. Davlat yer kadastr yerning qiymat bahosini aniqlashni taqozo etdi va uni tarkibiga olgan bo'ladi. Davlat yer kadastrining ma'lumotlari yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilishda, yer uchastkalari berish va ularni olib qo'yishda, yer uchun to'lanadigan haq miqdorini belgilashda, yer

tuzish ishlarini o'tkazishda, xo'jalik faoliyatiga baho berishda hamda yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish yuzasidan boshqa tadbirlarni amalga oshirishda majburiy tartibda tatbiq etiladi. Davlat yer kadastrasi butun respublika uchun yagona tizim asosida davlat byudjeti mablag'lari hisobidan davlat yer kadastrasi va yer tuzish xizmati organlari tomonidan yuritiladi.

Davlat yer kadastrasi quyidagilardan tashkil topadi:

- yerdan foydalanuvchilar;
- yer maydoni, uning tarkibi, sifati;
- yerni iqtisodiy baholash.

Yerlarni iqtisodiy baholash bir qancha iqtisodiy muhim masalalarni hal etishga qaratilgan bo'lishi lozim. Eng avvalo, yer umumxalq, davlat mulki sifatida baholanishi maqsadga muvofiqdir. Shunda mamlakat milliy boyligining tarkibi - yerning qiymatini, ulushini aniqlash imkoniyati yaratiladi. Shuning bilan birgalikda yerning asosiy vosita sifatida baholanishi ham hal etilishi lozim.

Respublikamizda qishloq xo'jalik yerlarining qiymatini baholash tartibini belgilash maqsadida iqtisodchi olimlar F.Q.Qayumov, A.Abdug'aniyev, V.T.Frolov, J.M.Maqsudov, G.G.Nagayev, I.A.Akramov va A.A.Tursunovlar tomonidan «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarini sifat, iqtisodiy va qiymat bahosini aniqlashning muvaqqat uslubi» ishlab chiqildi va u Yer resurslari davlat qo'mitasining ilmiy-texnik Kengashi tomonidan 1998-yil 6-avgustda tasdiqlangan. Bu muvaqqat uslubiyatda qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning qiymat bahosini (me'yoriy bahosini) aniqlash tartibi ko'rsatilgan. Bunda sug'oriladigan yerlar, bahorikor yerlar va yaylov yerlarning me'yoriy bahosini aniqlash tartiblari ko'rsatilgan.

Sug'oriladigan yerlarning me'yoriy bahosini aniqlashning negizida qishloq xo'jalik ekinlari rivojlanishi uchun yerlarning ahamiyatliroq bo'lgan tabiiy xususiyatlari (tuproq bonitirovkasi) va me'yoriy sof foydasi qiymatini ko'rsatuvchi sifatleri bo'yicha shu yerlarning solishtirma bahosi yotadi. Bonitirovkalashda tuproqning quyidagi asosiy xususiyatlari va tabiiy sharoitlari hisobga olinadi: tuproqning tipi, mexanik tarkibi, sug'orib kelinayotganlik muddati, termik resurslar bilan ta'minlanganligi, tuproq hosil qiluvchi jins, yer osti suvining chiqib ketishi, sho'rlanish, erroziyalanish, tosh va gipslanish darajalari. Eng yuqori baho 100 ball bilan eng yuqori mahsuldorlikka ega, eng yaxshi tuproqlar baholanadi.

Tuproqning tabiiy unumdorligini, mahsuldorligini va uning qishloq xo'jaligida foydalanishga yaroqliligini hisobga olib respublikamizdagi sug'oriladigan yerlarning ball bonitetlari bo'yicha 10 ta klassi o'rnatilgan. Bunda, 1-klassga 10 ballgacha, 2-klassga 11 balldan 20 ballgacha, 3-klassga 21 balldan 30 ballgacha, 4-klassga 31 balldan 40 ballgacha, 5-klassga 41 balldan

50 ballgacha, 6-klassga 51 balldan 60 ballgacha, 7-klassga 61 balldan 70 ballgacha, 8-klassga 71 balldan 80 ballgacha, 9-klassga 81 balldan 90 ballgacha va 10-klassga 91 balldan 100 ballgacha bo'lgan ball bonitetiga ega sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlari kiradi.

Agronomiya nuqtai nazaridan bonitet ballari baholashning 100 ballik shkalasi bo'yicha 1 ball bahoga qabul qilingan har bir gektardan olinadigan hosildan kelib chiqib, aniq bir qishloq xo'jalik ekini uchun kadastrli hisoblangan hosildorlikda namoyon bo'ladi. Ball bonitetlari bo'yicha asosiy qishloq xo'jalik ekinlarining kadastrli hisoblangan hosildorligi 3.5-jadvalda keltirilgan.

3.5-jadval

Ball bonitetlari bo'yicha asosiy qishloq xo'jalik ekinlarining kadastrli hisoblangan hosildorligi, sentner/ga

Ball bonitetlari	Paxta	Don	Beda	Don uchun makka	Bir yillik o'tlar	Ildiz-mevalilar
10	4	6	20	7,5	30	90
20	8	12	40	15,0	60	180
30	12	18	60	22,5	90	270
40	16	24	80	30,0	120	360
50	20	30	100	37,5	150	450
60	24	36	120	45,0	180	540
70	28	42	140	52,5	210	630
80	32	48	160	60,0	240	720
90	36	54	180	67,5	270	810
100	40	60	200	75,0	300	900
1 ballga to'g'ri keluvchi hosil, sentner	0,4	0,6	2,0	0,75	3,0	9,0

Sabzavot-poliz ekinlari bo'yicha kadastrli hisoblangan hosildorlik shu sohaga ixtisoslashgan aniq bir xo'jalik yoki uning biron bo'linmalarining amaldagi hosildorlik ma'lumotlari bo'yicha aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning me'yoriy qiymati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 19-maydagi 120-sonli "1998-2000-yillarda qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga ko'ra aniqlanadi. Qishloq xo'jaligi yerlarining me'yoriy qiymati banklardan ipoteka qarzlari berishda, xususiyl turarjoylar qurish uchun yer

ajratib berish va dehqon xo'jaliklariga me'yordan ortiqcha yer ajratib berishda, yer solig'i miqdorini aniqlash, kimoshdi savdolari orqali yer uchastkalarini sotish va qonunchilikda ko'zda tutilgan boshqa hollarda shu yerning dastlabki bahosini belgilash uchun qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr Davlat qo'mitasi raisining "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining qishloq xo'jalik yerlari me'yoriy qiymatini aniqlash bo'yicha vaqtinchalik yo'riqnomani tasdiqlash to'g'risida"gi buyrug'i O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2006-yil 19-aprelda ro'yxatga olingan va 2006-yil 29-apreldan kuchga kirgan. Ushbu yo'riqnomaga ko'ra, sug'oriladigan yerlarning me'yoriy qiymati quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$YQ_m = \frac{SFm * 100 * K_1 * K_2 * K_3}{SKF}$$

Bunda: YQ_m - 1 gektar sug'oriladigan yerning me'yoriy qiymati, ming so'm;

SFm - olinadigan me'yoriy sof foyda, ming so'm;

SKF - bank ssuda kapitalining yillik foizi.

K_1 - hududiy koeffitsiyent;

K_2 - yer uchastkasining joylashuvini hisobga oluvchi koeffitsiyent;

K_3 - yer uchastkasining sug'orish uchun suv bilan ta'minlanganligini hisobga oluvchi koeffitsiyent.

Ushbu koeffitsiyentlar yuqoridagi buyruqqa ilova tarzida jadvallar shaklida berilgan.

Yerning me'yoriy qiymatini hisoblashda kerak bo'ladigan me'yoriy sof foyda ko'rsatkichi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$SFm = \frac{Mm * Fm}{100}$$

Bunda: Mm - 1 gektar qishloq xo'jalik yerlarining me'yoriy mahsuldorligi, bu yerlarning bonitet ballari bo'yicha maxsus jadvallar orqali aniqlanadi;

Fm - me'yoriy foyda, bu turli bonitet ballariga ega yerlarda ekilgan ekin turlari bo'yicha tegishli foizlarda maxsus jadvallar orqali aniqlanadi.

Me'yoriy sof foydani ekin maydonlarining tarkibi va qishloq xo'jaligi ixtisoslashganligidan kelib chiqib quyidagi ikki variantning bittasi bo'yicha hisoblash mumkin:

- asosiy ekinlar bo'yicha;

- yeri baholanayotgan ayni obyektida (xo'jalik, tuman, viloyatda) yetishtirilayotgan asosiy ekinlarni birga qo'shish natijasi bo'yicha.

Bir gektar sug'oriladigan yerdan olingan me'yoriy yalpi mahsulotni aniqlash quyidagicha amalga oshirilishi mumkin:

- yeri baholanayotgan obyektning ekin maydonlari tarkibi va shu ekinlarning sotish baholari bo'yicha o'rtachasini qo'llab;
- umumiy ekin maydonidagi har bir qishloq xo'jalik ekini bo'yicha baholarni hisoblab chiqish asosida.

Paxta-don majmuidagi me'yoriy yalpi mahsulotni hisoblab chiqishni soddalashtirish uchun obyekt umumiy ekin maydoni tarkibidagi paxta salmog'iga bog'liq ravishda yalpi mahsulot qiymatini tuzatishda maxsus koeffitsiyentlardan foydalaniladi (3.6-jadval).

3.6-jadval

Umumiy ekin maydonidan olingan paxta xomashyosining qiymati bo'yicha yalpi mahsulotni tuzatish koeffitsiyentlari

Umumiy ekin maydonida paxtaning salmog'i, foizda	Tuzatish koeffitsiyentlari
30	0,526
40	0,594
50	0,661
60	0,729
70	0,797

Har xil sifatli yerlar uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining hisoblab chiqilgan daromad me'yori 3.7-jadvalda keltirilgan.

3.7-jadval

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining hisoblab chiqilgan daromad me'yori

Ball boniteti	Daromad me'yori, foizda	Ball boniteti	Daromad me'yori, foizda
10	-	60	18
20	6	70	21
30	9	80	24
40	12	90	27
50	15	100	30

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish intensivligi darajasiga bog'liq koeffitsiyent respublika bo'yicha o'rtacha darajaga nisbatan viloyatlar uchun quyidagi ko'rsatkichlarda qabul qiligan: Andijon – 1,2, Toshkent – 1,2, Samarqand – 1,2, Surxondaryo – 1,3, Farg'ona – 1,1, Namangan – 1,1, Xorazm – 1,0, Buxoro – 1,0, Jizzax – 0,8, Qashqadaryo – 0,8, Navoiy – 0,8, Sirdaryo – 0,8, Qoraqalpog'iston Respublikasi – 0,7, respublika bo'yicha – 1,0.

Sug'oriladigan yerlarning me'yoriy bahosini aniqlashda shu yerning aholi yashash joylariga va mahsulotlar sotiladigan bozorga nisbatan joylashuvi hisobga olinadi va tegishli tuzatish koeffitsiyentlari qo'llaniladi (3.8-jadval).

3.8-jadval

Sug'oriladigan yerlarning me'yoriy bahosiga uning aholi yashash va mahsulotni topshirish joylaridan qanday uzoqlikda joylashganligi bo'yicha tuzatish koeffitsiyentlari

Aholi yashash joyidan uzoqligi, km	Mahsulotni topshirish joyidan uzoqligi, km	Tuzatish koeffitsiyenti
2 gacha	4 gacha	1,50
2-4		1,47
4-6		1,44
6 dan yuqori		1,41
o'rtacha		1,46
2 gacha	4-8	1,38
2-4		1,35
4-6		1,32
6 dan yuqori		1,29
o'rtacha		1,33
2 gacha	8-12	1,26
2-4		1,23
4-6		1,21
6 dan yuqori		1,19
o'rtacha		1,22
2 gacha	12-16	1,17
2-4		1,15
4-6		1,13
6 dan yuqori		1,11
o'rtacha		1,14
2 gacha	16-20	1,09
2-4		1,07
4-6		1,05
6 dan yuqori		1,03
o'rtacha		1,06
2 gacha	20 dan yuqori	1,01
2-4		1,00
4-6		1,00
6 dan yuqori		1,00
o'rtacha		1,00

Viloyat markaziga nisbatan xo'jalik 10-20 km radiusda joylashgan bo'lsa ushbu koeffitsiyentlar 10-15 foizga, Toshkent shahri atrofida esa 20-30 foizga oshirilishi mumkin.

Bahorikor yerlarda faqat yog'ingarchiliklardan tuproqda yig'ilgan namlik hisobigagina qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish mumkin. Mamlakatimizda bahorikor yerlar o'ziga xos iqlim sharoitiga ega, ko'p yillar mobaynida yillik o'rtacha yog'ingarchilik 200 mm dan 500 mm gacha yog'adigan joylarda joylashgan. Amalda yog'ingarchilik bilan ta'minlangan, yarim ta'minlangan va ta'minlanmagan yerlarga baho beriladi. Bu bo'linish tuproqning vertikal qismlar bo'yicha joylashuviga mos keladi. Yuqori qismda joylashgan qo'ng'ir va bo'z tuproqli yerlarga yog'ingarchilik bilan ta'minlangan, o'rta qismdagi tipik bo'z tuproqli yerlarga yarim ta'minlangan va pastki qismda joylashgan och bo'z tuproqli yerlarga yog'ingarchilik bilan ta'minlanmagan bahorikor yerlar to'g'ri keladi.

Bahorikor yerlarda yetakchi qishloq xo'jalik ekini bo'lib boshqoli don hisoblanishini e'tiborga olib, bahorikor yerlarning me'yoriy bahosi shu ekin bo'yicha hisoblab chiqiladi. Ko'p yillik ma'lumotlar bo'yicha o'rtacha hosildorlik yog'ingarchilik bilan ta'minlanmagan bahorikor yerlarda 3,5 s/ga, yarim ta'minlangan bahorikor yerlarda 6,5 s/ga va yog'ingarchilik bilan ta'minlangan bahorikor yerlarda esa 9,0 s/ga atrofida bo'ladi.

Me'yoriy sof foyda va 1 gektar bahorikor yerning me'yoriy bahosi sug'oriladigan yerlar uchun keltirilgan formulalar yordamida aniqlanadi. Zarurat bo'lgan hollarda bahorikor yerlarning me'yoriy bahosiga 3.8-jadvaldagi koeffitsiyentlar orqali tuzatish kiritiladi.

Barcha xorijiy mamlakatlarda davlat mulkdorlarning yerdan maqsadli foydalanishi va huquqiy rejimga mos kelishini qattiq nazorat qiladi. Masalan, Fransiyaning fuqarolik kodeksi yerga ishlov bermaydigan, tuproq unumdorligi pasayishiga yo'l qo'ygan yoki jamiyat manfaatlariga zarar yetkazuvchi mulkdorlardan yerni olib qo'yilishi mumkin bo'lgan holatlarni ko'zda tutgan. Germaniyada barcha qishloq xo'jalik yerlari mulkdorlari ulardan yerni tortib olinishi xavfi borligi tufayli yerga ishlov berishga majburlar.

Rivojlangan xorijiy davlatlarda mulkchilik va ijara bir-birining o'rnini bosuvchi yer huquqining asosiy shakllari hisoblanadi. Keng tarqalgan fikrlarga qaramasdan, xorijda yer mulkdorlari o'z yer uchastkalarini boshqarish huquqini mutlaqo erkin tasarruf eta olmaydilar. Hamma joyda yer uchastkalarini sotish va ijaraga berish, ularni meros qoldirish, garovga berish, sovg'a qilish tartibini o'rnatish shaklida amalga oshiriladigan yer munosabatlariga davlatning kuchli aralashuvi mavjud. Ba'zi mamlakatlarda yer huquqlariga to'g'ridan-to'g'ri cheklovlardan tashqari bilvosita xarakterga ega, lekin undan kam bo'lmagan samaraga ega chora-tadbirlar ham muvaffaqiyat bilan qo'llanilmoqda. Masalan, ushbu maqsadlarda Angliyada quyidagi tartibga solish vositalari ishlatiladi: yer

oldi-sotdi bitimlariga yuqori soliq stavkalari; yer sotib olishda kredit uchun yuqori foizlar; yerni sotib olish uchun kredit rasmiylashtirishda sezilarli byurokratik to'vsiqlar va hokazo.

Xorij mamlakatlarining yer resurslaridan foydalanish jarayonlarini boshqarish tajribalarini umumlashtirish quyidagi xulosalarni keltirib chiqarishga imkon beradi:

- dunyoning hech bir mamlakatida yerga cheklanmagan mulkchilik mavjud emas, har qanday mulk shaklining amal qilishi jamiyat va davlat manfaatlarining ustunligini ta'minlashni inobatga oladi;

- barcha rivojlangan mamlakatlarda davlat yer munosabatlarini huquqiy va iqtisodiy tartibga solish, yer resurslaridan foydalanish va ularni saqlash bo'yicha nazoratni amalga oshirish orqali yer munosabatlariga faol aralashadi;

- yer bozori (ayniqsa qishloq xo'jalik yerlariga nisbatan) davlat tomonidan qat'iy chegaralanadi va nazorat qilinadi, bu yer uchastkalari bozori aylanmasi tezligida namoyon bo'ladi:

- rivojlangan xorijiy mamlakatlarda yer resurslarini boshqarishda davlatning yetakchilik rolini saqlash uchun mulkchilikdan yer uchastkalari ijarasiga o'tish ustuvorligiga erishish tendensiyasi shakllanmoqda;

- dunyoning barcha mamlakatlarida unumli qishloq xo'jalik yerlarini noqishloq xo'jalik ehtiyojlari uchun oborotdan chiqib ketishidan himoyalash maqsadida qishloq xo'jalik yer egaligi va yerdan foydalanishning ustuvorligi tamoyillari rasman e'lon qilingan va qat'iy amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jalik yerlarini noqishloq xo'jalik maqsadlari uchun ajratishni cheklash, turli toifadagi yerlar qiymatini baholash, yerni qurilish maqsadlari uchun ajratishda bir martalik to'lovlar miqdori hamda soliq stavkalarini belgilashda yuqorida izohlangan xorij mamlakatlari tajribalaridan O'zbekiston sharoitida ham amalda foydalanish mumkin.

Mamlakatimizda keyingi yillarda yog'ingarchilik miqdori kamayishi munosabati bilan suv resurslari tanqisligi sezilmoqda. Masalan, 2008-yilda bahor oylarida yog'ingarchilikning kam bo'lishi natijasida mamlakatimiz qishloq xo'jaligi tarmog'i talab etiladigan me'orning 75 foizi miqdoridagi suv bilan ta'minlandi xolos. Shu sababli respublikamiz hukumati tomonidan suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish va suv resurslaridan foydalanishning zamonaviy, tejimli usullaridan foydalanishga e'tibor kuchaytirilmoqda. 2008-yil 28-noyabrdagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida»gi PF-4058-sonli Farmonida 2009-yilda Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlarida 2 ming gektarli umumiy maydonda, shu jumladan xorijiy sarmoyadorlarni jalb

etgan holda qishloq xo'jalik ekinlarini tomchilab sug'orish texnologiyalarini joriy etish nazarda tutilgan edi.

Mamlakatimizning ayrim hududlarida ilmiy asoslangan holda sel suvlarini saqlab qoluvchi inshootlarni barpo etish orqali ham suv resursi bilan ta'minlanganlikni yaxshilash va sug'oriladigan yerlar maydonini oshirishga erishish mumkin.

Suv resurslaridan unumli foydalanish ustidan qat'iy nazorat o'rnatish va sug'orishning zamonaviy usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Egat oralab sug'orish mamlakatimizda avvaldan foydalanib kelinadi. Bu sug'orish usulining bir qator afzalliklari bilan birga, kamchiliklari ham mavjud. Avvalo, sug'oriladigan suvning o'rtacha 25-36 foiz (ayrim joylarda 60 foizgacha) qismi yerga singadi, yerning tekisligi talabga nihoyatda javob berishi zarur, ma'lum qiyalik saqlanishi e'tiborga olinadi. Shu jihatdan qaraganda sug'orishning tejamkor usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Joylarning tabiiy-meliorativ sharoitlarini hisobga olgan holda yomg'irlatib, tuproq ostidan, tomchilatib sug'orish usullarini qo'llash katta amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu usullarni qo'llash natijasida ekinzorlarni bir yo'la katta hududlarda sug'orishga erishiladi. Shuningdek, sug'orish me'yori kamida 50-60 foizga qisqaradi, hosildorlik oshadi, begona o'tlarning o'sishi juda ham kamayadi, grunt suvlarining sathi ko'tarilmaydi va hokazo.

3.4. Yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.

Yer va suv resurslaridan to'liq va samarali foydalanish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- yer-suv islohotlarini doimiy takomillashtirib borish;
- meliorativ holati yomonlashgan yerlarda irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish;
- zamonaviy, samarali texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga joriy etish;
- ilmiy va amaliy jihatdan asoslangan almashlab ekishni yo'lga qo'yish;
- ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmagan holda mahalliy va mineral o'g'itlardan oqilona foydalanish;
- agrotexnik tadbirlarni sifatli amalga oshirish;
- ishchi va xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish bilan bog'liq bo'lgan masalalarni hal etish;
- yer va suv munosabatlarini takomillashtirish va erkinlashtirish.

Qishloq xo'jaligi yerlaridan oqilona foydalanish tadbirlarini quyidagi to'rtta guruhga ajratish mumkin:

1) tashkiliy tadbirlar, bunga quyidagilar kiradi:

- ilmiy asoslangan yer tuzish;

- hududlar bo'yicha ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish;
- yagona yer monitoringi tizimini olib borish;
- davlat yer kadastrini to'liq amalga oshirish;
- davlat va jamoat ekspertizasini yo'lga qo'yish;
- yerdan foydalanish va uni muhofazalash nazoratini kuchaytirish va hokazo.

2) huquqiy tadbirlar, bunga quyidagilar kiradi:

- tabiatni muhofaza qilish qonunchiligi normalarini takomillashtirish;
- tabiiy resurslar qonunchiligi normalarini takomillashtirish;
- yerdan foydalanish normalarini takomillashtirish;
- ekologik huquqiy mexanizmni takomillashtirish;
- yer huquqbuzarligiga nisbatan jazoning muqarrarligini ta'minlash va hokazo.

3) iqtisodiy tadbirlar, bunga quyidagilar kiradi:

- holati yomon yerlarni imtiyozli soliqqa tortish;
- tuproq muhofazasi tadbirlarini kreditlash;
- qishloq xo'jaligida faoliyat yurituvchi tadbirkorlarning yer va suvdan samarali foydalanish bo'yicha manfaatdorligini oshirish;
- yerlarni rekultivatsiya qilish(qayta tiklash) va meliorativ holatini yaxshilashga davlat tomonidan beriladigan ko'makni takomillashtirish va hokazo.

4) texnologik tadbirlar, bunga quyidagilar kiradi:

- yerlarni tubdan rekultivatsiyalash va meliorativ holatini yaxshilash texnologiyalarini ishlab chiqish;
- almashlab ekish tizimini joriy etish va unga qat'iy amal qilish;
- noqishloq xo'jalik va sanoat o'zlashtirishning yagona texnologiyasini yaratish;
- suvlarni muhofaza qilish texnologiyasini joriy etish;
- yerlarni qayta tiklash texnologiyalarini joriy etish;
- talab etiladigan joylarda ixotazorlar tashkil etish;
- erroziyaga qarshi kurash tadbirlari va sellarning salbiy oqibatlarini oldini olish inshootlarini barpo etishni yanada rivojlantirish va hokazo.

Qisqacha xulosalar

Yer qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasidir. Chunki qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish bevosida yerda amalga oshadi. Mamlakatimizning iqlim sharoitida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida suv resursining ham ahamiyati katta.

Yer va suvga nisbatan davlat mulkchiligi saqlagan holda ulardan yil davomida to'liq va samarali foydalanish huquqi jismoniy hamda yuridik shaxslarga uzoq muddatga yoki umrbod berilmoqda. Ulardan to'liq va samarali

foydalanlik darajasini ma'lum bir ko'rsatkichlar tizimi yordamida ta'lim etish lozim.

Kelajakda yer va suv resurslaridan foydalanish darajasini hamda iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun tuproq unumdorligini, sug'orish tizimini yaxshilashga qaratilgan barcha tadbirlar o'z vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlash zarur.

Mamlakat miqyosida yer monitoringi va kadastri talab darajasida amalga oshirilishini ta'minlash kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Yer va suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati nimadan iborat?
2. Yer resursining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
3. Yer resursining tarkibi nimalardan iborat?
4. Yer kadastri, uning tarkibi, amalga oshirilishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Yer va suv resurslari bo'yicha mamlakatimizda qanday me'yoriy hujjatlar qabul qilingan?
6. Yer monitoringining mazmuni nima?
7. Yerning me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi qanday?
8. Yer va suv resurslaridan foydalanish holati hamda samaradorligiga baho berishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
9. Yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi». -T.: «Adolat», 2007
2. O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni. / Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. -T.: «Sharq», 1998
3. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. 2008-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza. «Xalq so'zi», 2009-yil 14-fevral
4. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009
5. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
6. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011

7. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
8. Abdug'aniyev A. Yer monitoringi. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2001. -№1
9. Abdullayev Z. Yer resurslaridan foydalanishda xorij tajribasi. // «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 2006. -№11
10. Mirzayev Q., Husanov M. Suvdan foydalanish muammolari. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2002. -№4
11. Mamatqulov A.V. Qishloq xo'jaligida sug'oriladigan sho'rxok yerlardan samarali foydalanish. -T.: «Cho'lpon», 2007

«Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslari va ulardan samarali
foydalanish yo'llari» mavzusidagi ma'ruza
darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslari va ulardan samarali foydalanish yo'llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga yer resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va uning o'ziga xos xususiyatlari hamda undan samarali foydalanish yo'llarini ochib berish. Yer resurslari to'g'risidagi me'yoriy hujjatlar, yer resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar, yer monitoringi va Davlat yer kadastri, yer resursidan foydalanilganlik uchun to'lanadigan soliqlar, yer resurslaridan foydalanish bo'yicha rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasi bo'yicha talabalarda ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslari va ulardan samarali foydalanish yo'llari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	Baholash: faol talabalarga tegishli ballarni qo'yish	
	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Yer resurslarining ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlarini, ulardan foydalanish samara-dorligini oshirish yo'llarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

4-BOB

QISHLOQ XO'JALIGINING MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI, FAN-TEXNIKA TARAQQIYOTI, ILG'OR TEKNOLOGIYALAR VA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH

- Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari va ularning turkumlanishi.
- Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.
- Fan-texnika taraqqiyoti va ilg'or texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga joriy etish imkoniyatlari.
- Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.

4.1. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari va ularning turkumlanishi.

Mehnat predmeti va mehnat vositalari birgalikda ishlab chiqarish vositalarini tashkil qiladi. Mahsulot ishlab chiqarishda mehnat predmetlariga ta'sir ko'rsatuvchi buyumlar mehnat vositalari deyiladi. Inson mehnati ishlab chiqarishning qaysi moddiy elementlariga qaratilgan bo'lsa, u mehnat predmeti deb ataladi.

Boshqa tarmoqlarda bo'lgani singari, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun ham ishlab chiqarish vositalarining me'yoriy hajmda mavjud bo'lishi taqozo etiladi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari tarmoqdagi barcha resurslarning eng muhim qismi hisoblanadi va unga quyidagilar kiradi:

- ajratib berilgan yer maydoni;
- bino-inshootlar, texnikalar, mashinalar va boshqa ish qurollari;
- ko'p yillik mevali daraxtlar va uzumzorlar;
- mahsuldor va ishchi hayvonlar;
- aylanma mablag'lar (urug'lik, o'g'itlar, YMM, kimyoviy vositalar, hisob raqamidagi pul mablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar);
- xo'jaliklarning ta'sischi asosida tashkil qilingan MTP, agrofimlar hisobidagi mol-mulki.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, quyidagicha guruhlariga bo'linadi:

- ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashadigan moddiy-texnika resurslari;
- ishlab chiqarishda bilvosita qatnashadigan moddiy-texnika resurslari.

Ishlab chiqarishda bevosita ishlatiladigan moddiy-texnika resurslari yordamida turli xildagi mahsulotlar ishlab chiqariladi, ishlar va xizmatlar bajariladi. Ularga ekin ekilgan yerlar, yaylov va pichanzorlar, ekinlarni sug'orish uchun sarflanayotgan suvlar, mashina, yer haydaydigan va ekinlarga ishlov beradigan traktorlar, kombaynlar, kimyoviy vositalar, o'g'itlar, hayvonlarga berilayotgan yem-xashaklar, chorva hayvonlari, mevali daraxtlar va boshqalar kiradi. Korxonalarining ombor, idora binolari, ayrim inshootlari, aloqa vositalari, kompyuterlari ishlab chiqarish jarayonida bilvosita qatnashadilar.

Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika bazasi iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

Birinchidan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasida yer asosiy rol o'ynaydi. Qishloq xo'jaligi asosiy ishlab chiqarish vositalarining rivojlanishi bevosita yerdan qay darajada foydalanishga bog'liq.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasi har doim tabiiy sharoitlar ta'sirida bo'ladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hududiy xarakterga ega bo'lib, har bir hududda tabiiy-iqlim sharoitlari har xil bo'lishi tufayli har xil turdagi ishlab chiqarish vositalaridan foydalanishga to'g'ri keladi. Shuning uchun turli hududlarda moddiy-texnika bazasining tarkibi ham har xil bo'ladi.

Uchinchidan, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish mavsumiy xususiyatga ega bo'lib, bu moddiy-texnika vositalaridan unumli foydalanishga salbiy ta'sir etadi. Ishlab chiqarish mavsumiy bo'lishi zahira urug'lik, yem-xashak, yoqilg'i-moylash materiallari va boshqalarga ega bo'lish zaruriyatini keltirib chiqaradi. bundan tashqari, moddiy-texnika resurslaridan yil davomida samarali foydalanishga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

To'rtinchidan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasining bir qismi jonli organizmlardan (ish hayvonlari, mahsuldor mollar, ko'p yillik mevali daraxtlar va hokazo) iborat bo'lib, ulardan samarali foydalanish uchun ularning biologik xususiyatlarini bilish talab etiladi.

Beshinchidan, qishloq xo'jaligida moddiy-texnika bazasini yaratish va saqlash ko'p miqdorda sarf-xarajatlar qilishni taqozo etadi.

Moddiy-texnika resurslarining mahsulot yetishtirishda, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ahamiyati ulkan. Ular mehnatning xarakterini o'zgartirib, unumdorligi yuksalishini ta'minlaydi. Masalan, ilmiy asoslangan ma'lumotlarga ko'ra, paxta yig'im-terinida 1 kishi-soat mexanizator mehnati 26 kishi-soat qo'l mehnati o'rnini bosadi.

Fan-texnika taraqqiyoti moddiy-texnika resurslarining sifatini, holatini yaxshilash, yangilarini yaratishga xizmat qiladi. Shuning natijasida o'simliklarning serhosil, tezpishar navlari, chorva mollarining mahsuldor zotlari, har tomonlama qulay va samarali, yuqori unumli va tejamkor texnikalar, ilg'or texnologiyalar yaratiladi.

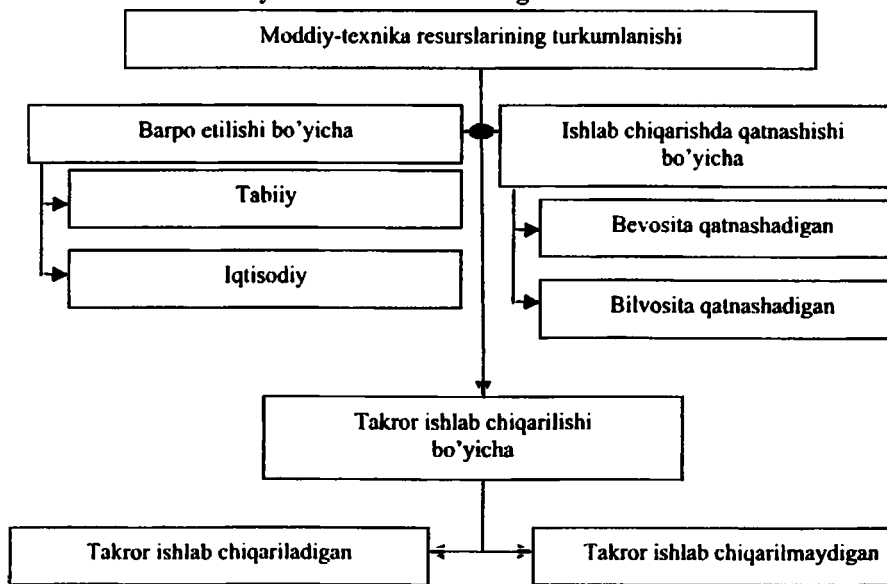
Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari quyidagi belgilari bo'yicha turkumlanadi :

- barpo etilishi bo'yicha;
- ishlab chiqarishda qatnashishiga ko'ra;
- takror ishlab chiqarilishi bo'yicha.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari mulk sifatida tarmoqning, korxonalarining iqtisodiy negizini, asosini tashkil etadi. Korxonalarining moddiy-texnika bazasi mustahkam bo'lsa, ularda iqtisodiy jihatdan rivojlanish uchun asos mavjudligidan dalolat beradi.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslarini ularning iqtisodiy mazmuni, barpo etilishi va foydalanilishi bo'yicha 4.1-chizmadagi tartibda turkumlash mumkin.

Moddiy-texnika resurslarining turkumlanishi.

4.1-chizma.

Moddiy-texnika resurslarining qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi o'rni va ahamiyati juda ulkan. Chunki takror ishlab chiqarish jarayonida dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari talab darajasida yetishtirilishi hamda ish va xizmatlar talab darajasida bajarilishi barcha resurslarning miqdoriga hamda sifatiga bog'liq. Tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining amalga oshirilishi asosan moliyaviy resurslar bilan bog'langan. Shunday ekan, kelajakda qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari talab darajasida barpo etilishiga alohida e'tibor berish zarur.

Xo'jaliklarning moddiy-texnika bazasi qanchalik mustahkam, ya'ni zamonaviy mashinalar, traktorlar, kombaynlar, mexanizmlar bilan yaxshi ta'minlangan bo'lsa, barcha ishlar shu texnika vositalari yordamida bajarilishi ta'minlanadi. Mehnatning mexanizatsiyalashganligini ko'rsatuvchi bunday sharoit natijasida qo'l kuchi bilan bajariladigan ishlar kamayadi. Mehnat unumdorligi oshadi va mahsulot tannarxi pasayishiga, pirovard natijada daromadlarning oshishiga olib keladi. Bu mehnatning xarakteri o'zgarayotganligidan dalolat beradi, ayni paytda ishchi-xizmatchilarning bilimi, malakasi oshirilishini ham talab etadi.

Qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslari tarkibida chorva hayvonlari va mevali daraxtlarning ham kirishi tarmoqning muhim xususiyati ekanligiga alohida e'tibor berish, shuningdek, sanoat tarmoqlarida ishlab chiqarilgan moddiy-texnika vositalari, traktorlar, mashinalar, mexanizmlar, dastgohlar, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, yog'lovchi materiallar va boshqalarning ishtirokini ham e'tiborga olish lozim. Ulardan foydalanish samaradorligiga tarmoq ishlab chiqarishining mavsumiyligi ham ta'sir etadi.

Qishloq xo'jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini yaratishda yuqorida ta'kidlangan xususiyatlarni e'tiborga olish, shuningdek, ishlab chiqarishning joylashganligi hamda ixtisoslashganligiga alohida ahamiyat berish maqsadga muvofiqdir. Shu bilan birga ilg'or texnologiyalarning joriy etilishini hamda texnologik jarayonlarda bajariladigan barcha ishlarni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish imkonini yaratish lozim.

Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslari asosan quyidagi manbalar hisobiga barpo etiladi:

- korxonaning o'z mablag'lari;
- chetdan jalb etiladigan mablag'lar.

Birinchi manbaga korxonaning mahsulotlar sotish, ish va xizmatlar bajarish natijasida olayotgan pul daromadlari, taqsimlanmagan foydadan ajratilayotgan mablag', amortizatsiya fondi mablag'lari, foydalanilmayotgan ayrim asosiy vositalarini sotishdan, ijaraga berishdan tushgan pul tushumi va boshqa manbalardan olingan mablag'lar kiradi.

Ikkinchi manbaga irrigatsiya-melioratsiya tadbirlari, ekologiya hamda ijtimoiy sohalar uchun davlat byudjetidan ajratilayotgan mablag'lar,

banklarning kredit mablag‘lari, korxonalar tomonidan aholi va boshqa korxonalar ixtiyorida bo‘sh pul mablag‘larini jalb etish maqsadida qimmatli qog‘ozlarni muomalaga chiqarib sotishdan tushgan tushum, turli manbalardan jalb etilayotgan investitsiyalar, homiylarning mablag‘lari va boshqa manbalardan jalb etiladigan mablag‘lar kiradi.

Bu manbalardan jalb etilgan mablag‘lar hisobiga qishloq xo‘jalik korxonalarini moddiy-texnika vositalarini ishlab chiqaruvchilarning bevosita o‘zlaridan yoki birjalardan, ko‘rgazmalardan, auksionlardan shartnomalar asosida sotib olib, moddiy-texnika bazalarini mustahkamlashlari, ayrim hollarda foydalanish uchun ijaraga olishlari mumkin. Qishloq xo‘jalik korxonalarini moddiy-texnika resurslarini shakllantirishda lizingdan ham keng foydalanishlari lozim. Shunday tartibda shakllantirilgan moddiy-texnika resurslaridan xo‘jaliklar yil mobaynida to‘liq va samarali foydalanishsa, barcha turdagi tadbirlarni vaqtida, sifatli amalga oshirishga erishadilar.

Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishda moddiy-texnik ta‘minot masalasiga eng ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralayotganligi sababli 2008-yilda tarmoqqa xorijdan 1149 dona BT-150 va T-4A rusumidagi zanjirli va 459 ta MXM-140 rusumli haydov traktorlari hamda 386 ta yuqori unumli CLASS kompaniyasining «Dominador-130» rusumli don o‘rish kombaynlari olib kelindi. Lizing asosida qishloq xo‘jalik korxonalariga jami 48,9 mlrd. so‘mlik 3459 dona turli xildagi texnikalar yetkazib berildi. 2009-yilda ham 7547 ta texnika lizing, kredit asosida olish orqali texnika ta‘minotini kuchaytirish ko‘zda tutilgan edi.

Agrofirma, fermer xo‘jaliklari va boshqa xo‘jalik subyektlarining moddiy texnika bazasini mustahkamlash, ularni zarur texnikalar, minitexnologiyalar va ixcham uskunalar bilan ta‘minlashda mamlakatimizda o‘tkazilayotgan turli ko‘rgazmalar ham muhim ahamiyatga ega. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan tashkil etilgan va an’anaviy tarzda o‘tkazib kelinayotgan qishloq xo‘jaligi uchun minitexnologiyalar va ixcham uskunalarining Xalqaro ixtisoslashtirilgan “Uzbekistan Agrominitech Expo” ko‘rgazma savdolari ham qishloq xo‘jalik korxonalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashda muhim omil bo‘lib xizmat qilmoqda. Ushbu ko‘rgazma-savdolari doirasida umumiy qiymati 25,2 mlrd. so‘m va 2,2 mln. AQSh dollariga teng bo‘lgan 878 loyiha bo‘yicha minitexnologiyalar va ixcham uskunalar olib kelib o‘rnatilgan. 2008-yildan ko‘rgazma savdosini minitexnologiyalar va ixcham uskunalar ko‘rgazma savdosini qishloq xo‘jaligining ixtisoslashtirilgan yo‘nalishlari bo‘yicha o‘tkazila boshlandi. 2009-yil 23-sentabrda Toshkent shahrida qishloq xo‘jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining “Food Week Uzbekistan” hamda mazkur sohaga oid zamonaviy texnologiyalarning “Agri Tech Uzbekistan” xalqaro ixtisoslashgan ko‘rgazmalari ish boshlandi. Ushbu ko‘rgazmalarda mahalliy

ishlab chiqaruvchilar bilan bir qatorda dunyoning 20 dan ortiq mamlakatidan 60 ga yaqin kompaniyalar o'zlarining mahsulotlari bilan ishtirok etdi.

Shu kabi ko'rgazmalar mazkur sohada faoliyat yurituvchi xorijlik tadbirkorlar bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish va shu orqali sohaga investitsiyalar oqimini ko'paytirish imkonini beradi.

4.2. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Qishloq xo'jalik korxonalarini moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta'minlashga doimo katta e'tibor berilmoqda. Chunki bu sarflanadigan mehnat hamda mablag' xarajatlari kamayishi, mehnat unumdorligi yuksalib, foyda summasi ko'payishi uchun imkoniyat yaratadi. Shunday ekan, qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika vositalari bilan ta'minlanganlik holati va ulardan foydalanish samaradorligini tahlil qilib borish talab etiladi. Buning uchun quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

a) qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi. Uning darajasini quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$MTRtd = \frac{MTRq}{Qxy}$$

Bunda: $MTRtd$ – moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi, so'm/gektar;

$MTRq$ – xo'jalikdagi moddiy-texnika resurslarining qiymati, ming so'm.

Bu ko'rsatkich yordamida har bir xo'jalik ixtiyoridagi foydalanilayotgan 1 gektar qishloq xo'jalik yeriga yoki ekin maydoniga necha so'mlik moddiy-texnika resurslari to'g'ri kelishi aniqlanadi. Uning miqdori me'yor darajasida bo'lishi lozim. Bu umumiy ko'rsatkich maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda boshqa aniq ko'rsatkichlar yordamida yanada aniqlashtiriladi.

Ma'lumki, xo'jaliklar o'z faoliyatida amalga oshiradigan ishlarni tez va sifatli bajarishga intiladi, bu jarayonda texnika vositalari o'rtasida mutanosiblikni ta'minlashga alohida e'tibor berilishi lozim. Chunki, traktorlar ko'p, ularga tirkaladigan mexanizmlar kam yoki aksi bo'lsa, kutilgan samaraga erishib bo'lmaydi. Chorva hayvonlari ko'p bo'lib, yem-xashak kam bo'lishi ham foydasizdir. Demak, korxonalar samarali muvozanatdagi moddiy-texnika resurslari bilan talab darajasida ta'minlangan bo'lishlari kerak.

b) korxonalarining energetik resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi. Uning miqdori xo'jalikdagi jami energetik resurslar quvvatini (ot kuchi

hisobida) foydalanilayotgan qishloq xo'jalik yerlari yoki ekin maydoniga taqsimlab aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Et = \frac{ERq}{Em(Qxy)}$$

Bunda: ERq – jami energetik resurslar quvvati (ot kuchida);
 $Em(Qxy)$ – jami ekin maydoni (qishloq xo'jalik yerlari).

d) mehnatning energetik resurslar bilan qurollanganlik darajasi. U jami energetik resurslar quvvatini (ot kuchida) xodimlarning o'rtacha yillik soniga taqsimlab aniqlanadi. Bunda ushbu formuladan foydalanish mumkin:

$$Eq = \frac{ERq}{Xs}$$

Bunda: Xs - xodimlarining o'rtacha yillik soni (kishi).

e) ishlarning mexanizatsiyalashganlik darajasi. Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun traktor, mexanizmlar, mashinalar yordamida bajarilgan ish hajmi korxonaga bo'yicha bajarilgan jami ishlar hajmiga taqsimlanadi va natija 100 ga ko'paytiriladi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Md = \frac{Mi}{Ji} \times 100$$

Bunda: Md – ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashganlik darajasi, foizda;
 Mi – mashina, traktorlar, mexanizmlar yordamida bajarilgan ish;
 Ji – jami bajarilgan ish miqdori.

Bu ko'rsatkich umumiy yoki ayrim ish, ekin turlari bo'yicha aniqlanishi mumkin. Masalan, ekinlarni ekish, ularga ishlov berish, hosilini yig'ishtirib olish, sigirlarni sog'ish va hokazo.

f) yangi texnikalardan, texnologiyalardan foydalanish natijasida xarajatlarning tejalishi. Uning darajasini aniqlash uchun yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan avval qilingan xarajatlardan ular joriy etilganidan so'ng qilingan xarajatlar miqdori, summasi ayrilib, aniqlangan raqam dastlabki xarajatlarga taqsimlanadi va natija 100 ga ko'paytiriladi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$Xr = \frac{X1 - X2}{X1} \times 100$$

Bunda: $X1$ – yangi texnika, texnologiya joriy etilmasdan oldingi xarajatlar (so'm);

$X2$ – yangi texnika, texnologiya joriy etilgandan keyingi xarajatlar (so'm).

g) mashina-traktor parkidan foydalanish koeffitsiyenti. Buni hisoblash uchun xo'jalikda foydalanilgan mashina-traktorlar miqdorini unda mavjud bo'lgan mashina-traktorlar miqdoriga taqsimlash lozim. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

Asorat ...

$$MTPfk = \frac{Fs}{Ms}$$

Bunda: $MTPfk$ – mashina-traktor parkidan foydalanish koeffitsiyenti.

Fs – foydalanilgan mashina-traktorlarning soni (dona).

Ms – mavjud bo'lgan mashina-traktorlarning soni (dona).

h) moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligi. Bunda 1 etalon gektarning, 1 tonna-kilometrning, 1 kilovat-soatning tannarxi aniqlanadi. Ular quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$EGt = \frac{Mx}{JI}$$

Bunda: EGt – 1 etalon gektar tannarxi;

Mx – mexanizatsiya yordamida bajarilgan ishlarga qilingan jami xarajat (ming so'm);

JI – jami bajarilgan ish hajmi (etalon ga, tonna-kilometr, kilovat-soat).

Yuqoridagi ko'rsatkichlarni hisoblab, moddiy-texnika resurslarining holati, darajasi, foydalanish samaradorligi aniqlanadi va tahlil qilinadi. Natijada ulardan foydalanish holatini yanada yaxshilash chora-tadbirlari belgilanadi.

4.3. Fan-texnika taraqqiyoti va ilg'or texnologiyalarni qishloq xo'jaligiga joriy etish imkoniyatlari.

Qishloq xo'jaligini ustuvor darajada rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash kerak. Tarmoqning moddiy-texnika resurslari shakllantirilishi, rivojlantirilishi, ulardan samarali foydalanish masalalari fan-texnika taraqqiyotiga va uning darajasiga bevosita bog'liq. Fan-texnika taraqqiyoti deganda qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lgan barcha fanlarning rivojlanishi, taraqqiy topishi, bilimli, malakali kadrlar tayyorlanishi natijasida samarali yangi texnikalar yaratilishi, mavjudlari esa takomillashtirilishini nazarda tutish lozim. Buning uchun ta'lim va ixtirochilik tizimini yangi bosqichga ko'tarish talab etiladi. Ular qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan qulay va samarali mashina, traktor, mexanizm, uskunalar yaratilishini, mavjudlari takomillashtirilishini, serhosil, tezpishar ekin navlari, sermahsul chorva zotlari, ilg'or texnologiyalarni yaratadigan fanlarning rivojlanishini ta'minlaydi. Natijada moddiy-texnika resurslarining miqdori oshadi, sifati yaxshilanadi.

Mamlakatimizda fan yutuqlarini qishloq xo'jaligiga joriy etishga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, qishloq xo'jalik mashinasozlik sanoati korxonalarida zamonaviy, tejamli, unumli haydov, ishlov beruvchi traktorlar, mashina va mexanizmlar ishlab chiqarilmoqda. Yomg'irlatib, tomchilatib,

tuproq ostidan sug'orish uchun yangi samarali texnikalar barpo etilmoqda. Bu hol qishloq xo'jaligida samarali, ilg'or texnologiyalar joriy etilishini ta'minlaydi.

“Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili” Davlat dasturida ham mamlakatimiz qishloq xo'jaligiga tomchilatib sug'orishni joriy etishga alohida e'tibor qaratilgan. Mazkur dasturning VII bo'limida tegishli asbob-uskunalar va tizimlarni mamlakatimizning o'zida ishlab chiqarishni tashkil etgan holda 2009-2020 yillarda tomchilatib sug'orish tizimlarini joriy etish dasturini ishlab chiqish nazarda tutilgan. Bundan tashqari respublika viloyatlarida 2009-yilda jami 3710 gektar maydonda tomchilatib sug'orishni joriy etish mo'ljallangan. Tomchilatib sug'orishni joriy etish uchun zarur asbob-uskunalar va tizimlarni mamlakatimizning o'zida ishlab chiqarishni tashkil etish bo'yicha ham ishlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan “Saniplast” O'zbekiston-Isroil qo'shma korxonasi mazkur yo'nalishdagi tadbirlar natijasida tashkil etilgan bo'lib, tomchilatib sug'orish tizimlarini ishlab chiqarish, loyihalarni amalga oshirish, materiallarni yetkazib berish va montaj qilish, ehtiyot qismlarni yetkazish va servis xizmatini ko'rsatish, ekinlarni sug'orish va o'g'itlash bo'yicha konsalting xizmatlari ko'rsatish bilan shug'ullanadi. Ular tomonidan ishlab chiqarilgan tizimlar g'o'zani, bog' va issiqxonalarni tomchilatib sug'orishda qo'llaniladi.

Fan-texnika taraqqiyotini joriy etishda rivojlangan xorijiy mamlakatlar tajribasidan unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir. Masalan, Isroilda suv tanqis bo'lgan adirlarda quyosh batareyalari o'rnatilgan bo'lib, unung yordamida elektr energiyasi hosil qilinadi va ushbu elektr energiyasi bilan ishlovchi nasoslar orqali yer osti suvlari chiqariladi. Ushbu suv yordamida ekinlar va bog'lar sug'oriladi.

Fan-texnika taraqqiyoti yagona davlat siyosati asosida kechishi, bu jarayonda qatnashuvchilarning tashabbuskorligi, tadbirkorligi ham uyg'unlashishi lozim.

Fan-texnika taraqqiyotining asosiy maqsadi yangi, samarali qishloq xo'jalik texnikalarini, ekologik talablarga javob beradigan kimyoviy vositalarni, yangi navlarni, zotlarni yaratish, mavjud vositalarni takomillashtirish, mehnatning xarakterini o'zgartirib, uning unumdorligini oshirish, ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorini ko'paytirish, sifatini yaxshilash, ularni qayta ishlab, iste'molchilarga yetkazib berish orqali aholi, korxonalar va nihoyat, davlatning iqtisodiyotini yuksaltirishdir.

Fan-texnika taraqqiyoti qishloq xo'jaligida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir:

- yangi yerlarni kompleks o'zlashtirish, zax va sho'rlangan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv bilan ta'minlanish tadbirlarini ta'minlaydigan ishlab chiqarish vositalarini yaratish, takomillashtirish;

- tezpishar, kam suv talab etadigan, sifatli va serhosil urug' navlarini, sermahsul chorva zotlarini yaratish;

- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida amalga oshiriladigan barcha ish jarayonlarini avtomatlashtirish, elektrlashtirish, kimyolashtirish hamda mexanizatsiyalashtirishni ta'minlaydigan vositalarni yaratish, mavjudlarini takomillashtirish;

- qishloq xo'jaligiga servis xizmatlarini ko'rsatish, tarmoqda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning zarur miqdorini qayta ishlab, sifatli saqlab, iste'molchilarga vaqtida, yaxshi holatda yetkazib berishni ta'minlashni joriy etish;

- qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining erkinlashtirilishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni yaratish va ularni hayotga izchillik bilan joriy etish;

- fan-texnika taraqqiyoti natijalarini qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining barcha sohalariga o'z vaqtida joriy etish qobiliyatiga ega bo'lgan mutaxassis kadrlarni tayyorlash, faoliyat ko'rsatayotganlarning malakasini oshirish va rag'batlantirishni takomillashtirish.

Fan-texnika taraqqiyotining shu yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirilishi natijasida qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan moddiy-texnika resurslarini yaratish, mavjudlarini esa takomillashtirish ta'minlanadi.

Fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini, samarali texnologiyalarni qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga joriy etib borish maqsadga muvofiqdir. Bu texnologiyalar ish jarayonlarining belgilangan muddatda, sifatli bajarilishiga, mehnat unumdorligi oshishiga va xarajatlar kamayishiga olib keladi. Bu borada ham mamlakatimizda ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, g'ozalarni «Andijon texnologiyasi» asosida plyonka ostiga ekish, g'ozalarni sug'orishda «Isroil texnologiyasi» ni joriy etish va boshqalar. Plyonka ostiga g'ozani ekishda mahsulotni yog'inli kunlarga qolmasdan erta yig'ishtirib olish, suv resurslarini tejash, begona o'tlarga qarshi kurashishda ayrim ustunliklari mavjud. «Isroil texnologiyasi»da esa asosiy maqsad - suvni tejashga qaratilgan. Shu usuldan foydalanish natijasida 1 gektar paxta maydoniga 4-5 marta kam suv berish ta'minlanadi. Gollandiyadan keltirilgan kartoshka urug'i ekilib, seleksiya ishlari orqali mahalliy sharoitlarga moslashtirildi. Bu jarayonda mahalliy tajribalardan ham keng foydalanildi. Natijada respublikada kartoshkachilik rivojlandi, aholi ehtiyoji uchun chetdan kartoshka sotib olishga barham berildi. Chorvachilik tarmoqlarida ham ilg'or texnologiyalar joriy etilmoqda. Polsha, Gollandiya kabi mamlakatlardan mahsuldor chorva mollari olib kelinmoqda hamda mahalliy sharoitlarda ularni ko'paytirishga e'tibor berilmoqda.

Zamonaviy texnologiyalar vaqtini, mehnatni, mablag'ni tejash imkoniyatini beradi. Natijada mahsulot hajmi, mehnat unumdorligi oshishi, tannarx pasayishi va nihoyat, sof foyda summasi ko'payishini ta'minlaydi.

Shuning uchun samarali texnologiyalarni yaratishga, ularni hayotga tatbiq etishga doimo katta e'tibor berish lozim.

Mamlakatimizda infratuzilma sohalaridan biri bo'lgan elektr energiyasi ta'minotini yanada yaxshilash, tannarxini pasaytirish maqsadida quyosh nuridan elektr energiyasi ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish lozim. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz olimlari tomonidan quyosh nuridan elektr energiyasi oluvchi batareyalar yaratilgan va uni ishlab chiqaruvchi korxonalar ham mavjud. Ushbu usulda elektr energiyasi olishni keng joriy etish, ayniqsa, chekka qishloq joylarda quyosh batareyalarini o'rnatish va ta'lim muassasalarini, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi va tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi minisexlarni elektr energiyasi bilan ta'minlash juda yuqori samara beradi.

4.4. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash maqsadida kimyoviy vositalarni, jumladan, mineral o'g'itlarni sotib olishga alohida e'tibor berilmoqda. Chunki ular tuproq unumdorligini oshirib, ekinlar hosildorligi yuksalishini, yovvoyi o'tlar hamda zararkunandalarni kamaytirib, mehnat va mablag' sarflari tejalishini, mahsulot sifati yaxshilanishini ta'minlaydi.

Korxonalar o'zlariga kerak bo'lgan moddiy-texnika resurslarini sotib olishlari, o'zlari qurishlari hamda ta'mirlashlari mumkin. Masalan, bino-inshootlarni o'zlari qurishlari yoki pudratchilar orqali qurishi, mashina, traktor, kombaynlarni o'zlarida yoki ixtisoslashgan korxonalarda ta'mirlashlari mumkin. Yangi qishloq xo'jalik texnikalari, kimyoviy vositalar, yoqilg'i va ozuqalarni ishlab chiqaruvchi korxonalardan bevosita o'zlari yoki birjalar, auksionlar orqali sotib olishlari mumkin.

Qishloq xo'jaligi korxonalari o'z mablag'lari hamda chetdan jalb etilgan sarmoyalar hisobidan moddiy-texnika resurslarining ba'zi turlarini qurishlari, ta'mirlashlari, sotib olishlari, ijaraga olishlari, ayrimlarini esa parvarish qilib, barpo etishlari mumkin.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlariga o'zlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashiga ko'maklashish bo'yicha ishlar izchil amalga oshirilmoqda. Qishloq xo'jalik texnikasini lizing asosida olish bo'yicha maxsus tashkil etilgan Fond hisobidan ushbu maqsadlar uchun 2008-yilda 43 milliard so'mdan ziyod mablag' ajratilgan bo'lsa, 2009-yilda 58 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirilgan. Davlatimiz tomonidan ko'rsatilayotgan ana shunday e'tibor va amaliy yordam tufayli qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika bazasi mustahkamlanib

bormoqda. Fermer xo'jaliklari uchun qishloq xo'jalik texnikalarini lizing asosida olish shartlarining qulay ekanligi, hukumatimiz tomonidan lizing muddatining 7 yildan 10 yilga uzaytirilganligi, boj to'lovlari bo'yicha imtiyozlar berilganligi ham ularning moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasining oshishiga olib kelmoqda.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini talab darajasida shakllantirish lozim. Bu masalaga bozor munosabatlari sharoitida har bir korxonaning o'zi katta e'tibor berishi kerak.

Qishloq xo'jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini yaratish bilan birgalikda ulardan to'liq va samarali foydalanishga erishish lozim. Demak, tarmoq korxonalarida ulardan foydalanilayotganlik darajasini aniqlash maqsadga muvofiq. Buning uchun yuqorida ta'kidlangan ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin. Lekin o'tish davrining hozirgi bosqichida ulardan foydalanish talab darajasida emas. Chunki mashina, traktor, kombaynlarning ishga yaroqlilik holati yuqori darajada emas. Bunday holat mashina, traktor hamda kombaynlarning ishga yaroqliligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan butlovchi vositalar yetishmasligi, baholarining yuqoriligi, ularni sotib olish uchun esa qishloq xo'jalik korxonalari moliyaviy resurslarining kamligi tufayli sodir bo'lmoqda.

2010-yil holatiga mamlakatimizdagi chopiq traktorlarining 55 foizdan ortig'i va yer haydaydigan traktorlarning 46 foizi 15 yildan ortiq vaqt mobaynida ishlatilayotgan texnikalardir. Boshqacha aytganda, ular belgilangan foydalanish muddatini allaqachon o'tab bo'lgan, quvvati, ish unumi va yoqilg'i iste'mol qilish bo'yicha zamonaviy standartlarga javob bermaydigan eski texnikalardir.

Qishloq xo'jalik texnikalarini yangilash bo'yicha avvalo chet elning ilg'or kompaniyalari bilan hamkorlikni mustahkamlash talab qilinadi. Hukumatimiz bu borada Germaniyaning «Klaas» kompaniyasi bilan zamonaviy, ish unumi yuqori bo'lgan traktorlar, g'alla o'rish kombaynlari va boshqa qishloq xo'jaligi texnikasini ishlab chiqarish bo'yicha hamkorlikni yanada kengaytirishga e'tibor qaratmoqda. Xorijdagi boshqa mashhur firmalar bilan ham aloqalarni yo'lga qo'yish, birinchi navbatda, zamonaviy melioratsiya texnikasini ishlab chiqarish va ta'mirlashni tashkil qilish masalalarida hamkorlik qilish bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda.

Qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika ta'minotini yaxshilashning asosiy yo'nalishlari quyidagilar:

- har bir qishloq xo'jaligi mintaqasiga mos keladigan, iqtisodiy jihatdan samarali bo'lgan texnikalar bilan kompleks mexanizatsiyalashtirishga asoslangan tizimni yaratish;
- ishlab chiqarishni avtomatlashtirish vositalaridan keng ko'lamda foydalanish;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida o'g'itlardan foydalanishni to'g'ri tashkil etish va ekologik jihatdan qulay bo'lgan biologik vositalarga yondashish;

- hududda mavjud imkoniyatlardan kelib chiqqan holda bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan qayta ishlash korxonalarini kengaytirish;

- ishlab chiqarish binolari va inshootlari qurishni keng ko'lamda avj oldirish va qurilishni takomillashtirish;

- yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va qishloq xo'jaligining suv bilan to'liq ta'minlanishiga erishish hamda sug'orishning ilg'or texnologiyalarini qo'llash;

- chorvachilikda mahsuldor zotli hayvonlar bilan ta'minlanganlik darajasini oshirish;

- qishloq xo'jaligi ekinlarining kasalliklarga chidamli, yuqori hosilli, tez pishar urug' navlarini yaratish va ishlab chiqarishga joriy etish;

- xizmat ko'rsatuvchi korxonalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlash.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanishini yaxshilashda, jonli mehnat sarflari tejalishida, ekinlar hosildorligi, chorva hayvonlari mahsuldorligi oshishida, mahsulotlar sifatini yaxshilashda asosiy va aylanma vositalar muhim ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda, uning samaradorligini yuksaltirishda moddiy-texnika resurslarining, fan-texnika taraqqiyotining hamda ilg'or texnologiyalarning ahamiyati beqiyos. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida moddiy-texnika resurslarining zamonaviy, unumli, tejamli, sifatli turlari yaratiladi. Ulardan oqilona foydalanish tufayli yangi, samarali texnologiyalar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga joriy etiladi. Ulardan foydalanish darajasini, samaradorligini tegishli ko'rsatkichlar tizimi yordamida aniqlash lozim.

Kelajakda tarmoqning moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasini hamda iqtisodiy samaradorligini yuksaltirish uchun barcha chora-tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Moddiy-texnika resurslari deganda nimani tushunasiz?
2. Tarmoqni rivojlantirishda moddiy-texnika resurslarining o'rni va ahamiyatini tushuntirib bering.

3. Qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslarining tarkibi nimalardan iborat, ular o'ziga xos qanday xususiyatlarga ega?
4. Moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi ko'rsatkichlari deganda nimalarni tushunasiz?
5. Tarmoqning moddiy-texnika resurslaridan to'liq va samarali foydalanish uchun nimalarga e'tibor berish kerak?
6. Hukumatimiz tomonidan tarmoqning moddiy texnika bazasini mustahkamlash bo'yicha qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?
7. Modernizatsiyalash deganda nimani tushunasiz?
8. Qishloq xo'jalik korxonalarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashda fan-texnika taraqqiyoti va ilg'or texnologiyalardan foydalanishning qanday yo'nalishlari mavjud?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009
2. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: «O'zbekiston», 1995
3. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
4. Husanov R., Hamdamov D. Muqobil mashina-traktor parklari (MMTP). -T.: «Cho'lpon», 2001
5. Abdug'aniyev A. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishning ayrim masalalari. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2002. -№1
6. Abdug'aniyev A., Rajabov I.X. O'zbekiston qishloq xo'jaligida elektroenergiya resurslaridan foydalanish, uni rivojlantirish masalalari. //«ASMDa energiyadan samarali foydalanish muammolari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. -T.: 2001
7. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
8. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008

«Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, ilg'or texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish» mavzusidagi ma'ruza darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, ilg'or texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasi, ularning turkumlanishi, ulardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari va ushbu ko'rsatkichlarni hisoblash usullari, ulardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari bo'yicha tushuncha berish. Ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiv faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, ilg'or texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
	Baholash: faol talabalarni og'zaki rag'batlantirish	
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasi, ularning turkumlanishi va ulardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

5-BOB

QISHLOQ XO'JALIGINING ASOSIY VA AYLANMA FONDLARI HAMDA ULARDAN SAMARALI FOYDALANISH YO'LLARI

-
- Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari to'g'risida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlanishi.
 - Bozor munosabatlari sharoitida asosiy va aylanma fondlarni shakllantirish manbalari.
 - Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.
 - Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.
-

5.1. Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari to'g'risida tushuncha, ularning ahamiyati va turkumlanishi.

Qishloq xo'jalik korxonalarining fondlari ishlab chiqarish jarayonlarida qatnashishiga yoki foydalanilishiga ko'ra ishlab chiqarish fondlari hamda noishlab chiqarish fondlaridan tashkil topadi. Ular ayrim hollarda ishlab chiqarish jarayonida bevosita va bilvosita qatnashadiganlarga ham bo'linadi. Masalan, yer, suv, o'g'it, urug'lik, yem-xashak, yer haydaydigan, ishlov beradigan traktorlar qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda bevosita qatnashadi. Chunki ular mahsulot yetishtirish hajmiga, sifatiga bevosita ta'sir etadi. Xo'jaliklarning ma'muriy, madaniy va boshqa binolari, omborxonalar, xizmat ko'rsatuvchi texnikalar, kompyuterlar va boshqa vositalar ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga, ularning sifatiga bilvosita ta'sir etadi. Lekin ularning mahsulotlarni ishlab chiqarishdagi umumiy ahamiyatini inkor etib bo'lmaydi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish fondlari iqtisodiy mohiyatiga, ya'ni shakllantirilishi, mahsulot ishlab chiqarish, ish bajarish jarayonida qatnashishiga ko'ra, asosiy hamda aylanma fondlarga bo'linadi. Ularning natural holdagi ko'rinishi asosiy va aylanma vositalar deb ataladi.

Asosiy va aylanma fondlar mahsulot ishlab chiqarib, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda juda katta ahamiyat kasb etadi. Chunki ularsiz talabni qondiradigan miqdorda, sifatli mahsulot ishlab chiqarish mumkin emas. Ulardan oqilona foydalanish natijasida mehnat va mablag' xarajatlari tejaladi. Demak, asosiy va aylanma fondlardan oqilona va samarali foydalanish tufayli

qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti rivojlanadi. Natijada aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yaxshilanadi. Shuning uchun bunday vositalarni yaratishga, qurishga, ta'mirlashga, ulardan yaxshi foydalanishga hukumatimiz alohida e'tibor berib kelmoqda.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish fondlarining katta qismini asosiy fondlar tashkil etadi. Ularga qishloq xo'jaligida qatnashadigan barcha mehnat vositalari kiradi. Ular qishloq xo'jalik korxonalarining doimiy kapitalini tashkil etadi.

Asosiy fondlar iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, qishloq xo'jalik ishlab chiqarish jarayonida bir yildan ko'p muddat davomida qatnashib, qiymatini ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarga, bajarilayotgan xizmatlarga yillar davomida qisman o'tkazib boradi. Ularga qishloq xo'jalik yerlari, mashinalar, traktorlar, binolar, inshootlar, transport vositalari, qurilmalar, mexanizmlar, ishchi va mahsuldor hayvonlar, ko'p yillik mevali daraxtlar va boshqalar kiradi.

Qishloq xo'jaligidagi asosiy fondlarning turkumlanishi 5.1-chizmada keltirilgan.

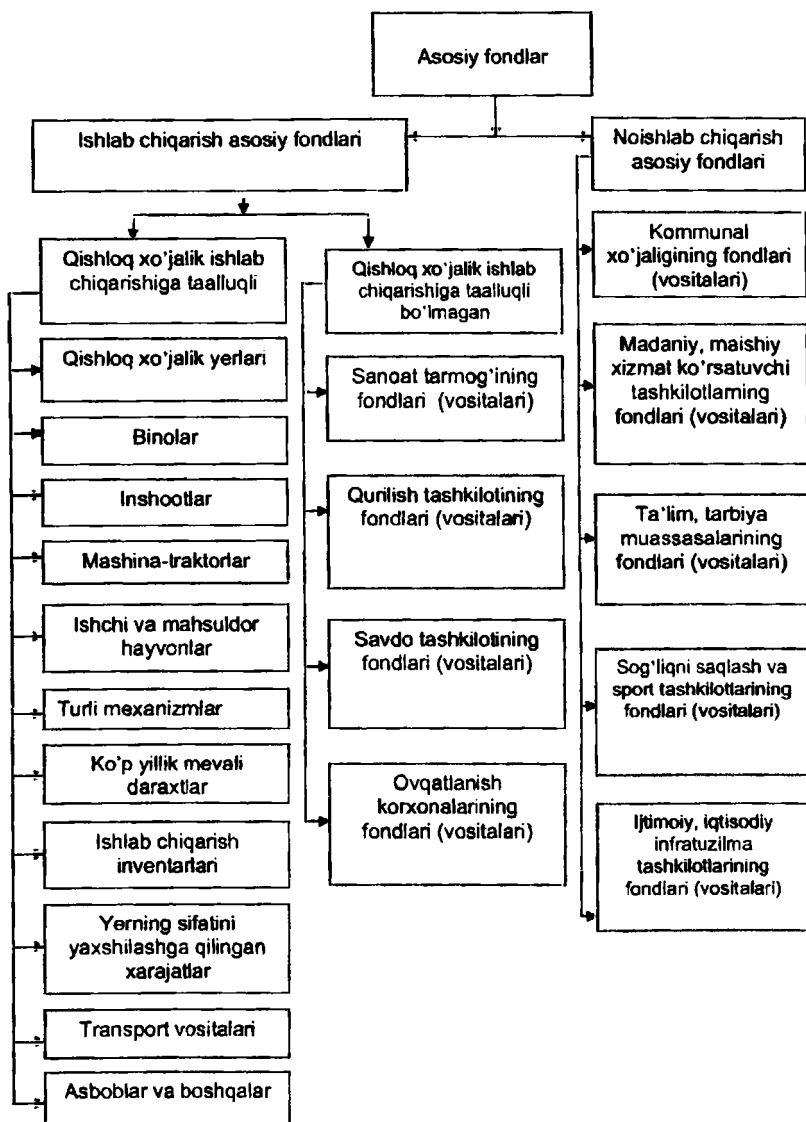
Funksional vazifasiga qarab asosiy fondlar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish vositalariga bo'linadi.

Ishlab chiqarish asosiy fondlariga bevosita moddiy ishlab chiqarish sohasida qatnashadigan asosiy vositalar, noishlab chiqarish asosiy fondlariga esa xo'jalikning klublari, madaniyat saroylari, maktablar, sog'likni saqlash idoralari, bolalar bog'chasi, hammom, ombor va hokazolarning asosiy fondlari kiradi. Ular mehnat resurslarini takror ishlab chiqarishda katta rol o'ynaydi.

Asosiy fondlarning alohida turlari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida bir xilda ishtirok etmaydi. Ulardan ba'zilari ishlab chiqarish bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'langan va qishloq xo'jalik mahsulotlarini ko'paytirishda asosiy omil hisoblanadi. Ularga traktorlar, kombaynlar, transport vositalari, qishloq xo'jaligi mashinalari, texnikalari va hokazolar kiradi. Boshqa asosiy fondlar qurilish, savdo va qishloq xo'jalik korxonalaridagi umumiy ovqatlanishga va boshqalarga yo'naltirilgan vositalardir. Shuning uchun asosiy fondlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida bevosita qatnashuvchi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida qatnashmaydiganlarga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligining asosiy fondlari tarmoq xususiyati bo'yicha dehqonchilikka oid, chorvachilikka oid va umumiy fondlarga bo'linadi. Bundan tashqari qishloq xo'jaligida tor doirada foydalaniladigan asosiy fondlar borki, ulardan faqatgina bir mahsulotni ishlab chiqarishda foydalaniladi. Masalan, don kombaynlari, paxta teruvchi mashinalar, sut sog'ish apparatlari va hokazo.

Qishloq xo'jaligi asosiy fondlarining turkumlanishi

5.1-chizma.

Tarmoqda mahsulot ishlab chiqarish jarayonida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida bevosita qatnashuvchi fondlar muhim ahamiyatga ega, chunki ular asosiy ishlab chiqarish fondlarining 80 foizga yaqinini tashkil qiladi. Bu fondlarga quyidagilar kiradi:

- qishloq xo'jaligi yerlari;
- binolar va inshootlar;
- traktorlar va boshqa qishloq xo'jalik texnikalari;
- mashina va mexanizmlar;
- transport vositalari;
- ishlab chiqarish va xo'jalik inventarlari;
- mahsuldor va ishchi hayvonlar;
- ko'p yillik mevali daraxtlar;
- yerlarning meliorativ holatini yaxshilash uchun qilingan xarajatlar;
- asbob-uskunalar va boshqa shu kabilar.

Asosiy fondlar ishlab chiqarishning so'nggi natijalariga bir xilda ta'sir etmaydilar. Shuning uchun ular aktiv va passiv fondlarga ajratiladi. Aktiv fondlarga ishlab chiqarish jarayonida faol qatnashadigan traktorlar, kombaynlar, avtomobillar, qishloq xo'jaligi texnikalari, transport vositalari, mahsulotlarni realizatsiya qilishda ishtirok etadigan vositalar va boshqalar kiradi. Passiv fondlarga esa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida bevosita qatnashmaydigan binolar, inshootlar, melioratsiya obyektlari kiradi. Barcha asosiy vositalardan yil davomida to'liq foydalanishga harakat qilish kerak.

Qishloq xo'jalik korxonasi asosiy fondlarning tarkibi o'zining moddiy xarakteriga va ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan vazifasiga qarab quyidagi guruhlariga bo'linadi:

a) qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi asosiy fondlari (imorat, inshootlar, traktorlar, uzatuvchi moslamalar, mashina va mexanizmlar, mahsuldor hayvonlar, ko'p yillik mevali daraxtlar va boshqalar);

b) qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga bog'liq bo'lmagan asosiy fondlar (sanoat ishlab chiqarishi vositalari, qurilish tashkiloti vositalari, savdo va umumiy ovqatlanish shaxobchasi vositalari va boshqalar);

d) noishlab chiqarish asosiy fondlari (uy-joy kommunal xo'jaligi, tibbiyot muassasalari, bolalar bog'chasi, klublar, istirohat bog'lari, maishiy xizmat ko'rsatish shaxobchalari va boshqa shu kabilarning vositalari).

Asosiy vositalardan yillar davomida foydalanilishi natijasida jismoniy jihatdan eskiradi. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida yangi, zamonaviy texnikalarning yaratilishi, takomillashtirilishi tufayli ular ma'naviy jihatdan ham eskiradi.

Asosiy vositalarning eskirishini ularning amaldagi eskirish me'yorlari yordamida aniqlash mumkin. Ularning eskirish qiymati amortizatsiya summasi deb ataladi. Asosiy vositalarning eskirishini belgilab beruvchi amortizatsiya

me'yori asosida ularning eskirish summasi quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$As = \frac{Abq}{100} \times An$$

Bunda: As – asosiy vositalarning amortizatsiya summasi (ming so'm);

Abq – asosiy vositalarning balans qiymati (ming so'm);

An – asosiy vositalarning eskirish me'yori, foizda.

Asosiy vositalarning eskirish me'yori berilmaganda asosiy vositalarning balans qiymatini uning xizmat qilish muddatiga taqsimlash natijasida eskirish summasi aniqlanadi. Xo'jalikda asosiy vositalar kapital ta'mirlangan bo'lsa, ushbu summa ularning balans qiymatiga qo'shiladi.

Eskirish summasi yetishtirilayotgan mahsulotlar, ko'rsatilayotgan xizmatlarning tannarxiga belgilangan tartibda o'tkaziladi. Korxonadagi asosiy vositalar uchun hisoblangan amortizatsiya summalarini yig'ilib amortizatsiya fondini tashkil etadi va u mavjud asosiy fondlarni ta'mirlash, ishga yaroqli holatda saqlab turish va yangilarini sotib olish maqsadlarida ishlatiladi. Amortizatsiya fondi mablag'larini belgilangan maqsadlar uchun sarflash, uning boshqa maqsadlarga sarflanishiga yo'l qo'maslik lozim.

2008-yil 1-yanvardan amaliyotga joriy etilgan O'zbekiston Respublikasi soliq Kodeksida asosiy fondlar amortizatsiyasining eng yuqori me'yorlari belgilab berilgan va u quyidagi 5.1-jadvalda keltirilgan.

5.1-jadval.

Amortizatsiya qilinishi kerak bo'lgan mol-mulk amortizatsiyasining eng yuqori me'yorlari

№	Asosiy vositalarning nomi	Amortizatsiyasining yillik eng yuqori me'yori, foizlarda
	Binolar, imoratlar va inshootlar	
1	Binolar, imoratlar	5
2	Ko'priklar	
3	Dambalar, to'g'onlar	
4	Korxonalarining temir yo'llari	
5	Qirg'oqni mustahkamlovchi, qirg'oqni himoyalovchi inshootlar	
6	Rezervuarlar, sisternalar, baklar va boshqa sig'img'lar	
7	Ichki xo'jalik va xo'jaliklararo sug'orish tarmog'i	
8	Yopiq kollektor-drenaj tarmog'i	
9	Sport-sog'lomlashtirish inshootlari	
10	Isshixonalar va parniklar	
11	Boshqa inshootlar	

№	Asosiy vositalarning nomi	Amortizatsiyaning yillik eng yuqori me'vori, foizlarda
	Uzatish qurilmalari	
1	Elektr uzatish hamda aloqa qurilmalari va liniyalari	8
2	Ichki gaz quvurlari va boshqa quvurlar	
3	Vodoprovod, kanalizatsiya va issiqlik tarmoqlari	
	Kuch-quvvat beradigan mashinalar va uskunalari	
1	Issiqlik texnika uskunalari	8
2	Turbina uskunalari va gaz turbinalari qurilmalari	
3	Elektr dvigatellari va dizel-generatorlar	
4	Kompleks qurilmalar	
5	Boshqa kuch-quvvat beradigan mashinalar va uskunalari (harakatlanuvchi transportdan tashqari)	
	Faoliyat turlari bo'yicha ish mashinalari va uskunalari (harakatlanuvchi transportdan tashqari)	
1	Iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga tegishli mashinalar va uskunalari	15
2	Qishloq xo'jaligi traktorlari, mashinalari va uskunalari	
3	Yo'ldosh, uyali aloqa, radiotelefon, peyjing aloqa uskunalari	
4	Nasoslar	
5	Yuk transporti, yuk ortish-tushirish mashinalari va uskunalari	
6	Boshqa mashinalar va uskunalari	
	Harakatlanuvchan transport	
1	Avtomobil transportining harakatdagi tarkibi, ishlab chiqarish transporti	20
2	Yengil avtomobillar	
3	Sanoat traktorlari	
4	Kommunal transport	10
5	Boshqa transport vositalari	20
	Kompyuter, ma'lumotlarni qayta ishlash uskunalari	
1	Kompyuterlar	20
2	Nusxa ko'chirish-ko'paytirish texnikasi	
3	Boshqalar	
	Boshqa guruhlariga kiritilmagan qat'iy belgilangan aktivlar	
1	Ko'p yillik dov-daraxtlar	10
2	Idora mebeli va uskunalari (shu jumladan telefon apparatlari, hisoblash qurilmalari va boshqalar)	15
3	Boshqalar	10

Manba: O'zbekiston Respublikasi soliq Kodeksi.

Soliq solish maqsadlari uchun har bir kichik guruh bo'yicha amortizatsiya me'yori qo'llash orqali, biroq ushbu Kodeksda belgilangan eng yuqori me'yordan oshmagan holda hisoblab chiqiladi. Soliq solish maqsadlari uchun amortizatsiyani ushbu Kodeksda belgilanganidan pastroq va soliq to'lovchining hisob siyosatida mustahkamlab qo'yilgan me'yorlar bo'yicha hisoblashga yo'l qo'yiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar fan-texnika taraqqiyoti natijasida yaratilgan zamonaviy, serunum texnika vositalarini sotib olishga intiladi. Xo'jalikda ma'naviy jihatdan tez eskiradigan asosiy vositalar uchun tezkor amortizatsiya usulidan ham foydalaniladi. Lekin bu jarayon ular yordamida yetishtiriladigan mahsulotlarning tannarxlariga bevosita ta'sir etadi. Chunki bunda mahsulot tannarxiga o'tkaziladigan amortizatsiya summasi ko'payadi. Shuning uchun bu usulni qo'llashdan avval ularning o'rindoshligini, sarf-xarajatlarini va boshqa jihatlarni e'tiborga olish lozim.

Qishloq xo'jaligi fondlari tarkibida *aylanma fondlar* ham muhim ahamiyatga ega. Aylanma fondlar – mahsulot ishlab chiqarish, xizmatlarni bajarish jarayonida bir marta qatnashib, qiymatini shu mahsulotlarga to'liq o'tkazib, o'z shaklini ham o'zgartiradigan vositalardir. Ularga urug'liklar, yoqilg'i, yog'lovchi materiallar, kimyoviy vositalar, yem-xashaklar, kam qiymatli, tez to'zuvchi materiallar, joriy va valyuta hisob raqamlaridagi, kassadagi mablag'lar va boshqa shu kabilar kiradi. Aylanma fondlar ishlab chiqarish va realizatsiya jarayonining uzluksiz amalga oshishini ta'minlab turadi. Aylanma fondlar qishloq xo'jalik ishlab chiqarish jarayonida bir marotaba qatnashib, o'z shaklini o'zgartiradi. Masalan, ekilgan urug' o'simlikka, mineral o'g'itlar esa oziqa moddalarga aylanadi, yonilg'idan foydalanish natijasida mashina-traktorlar ish bajaradi va hokazo.

Qishloq xo'jaligida aylanma fondlar iqtisodiyot boshqa tarmoqlaridagi aylanma fondlardan farq qilib, quyidagi o'ziga xos xususiyatlarga ega:

a) ishlab chiqarish siklining uzoq davom etishi munosabati bilan aylanma fondlar aylanishining sekinligi. Aylanma fondlarni tashkil etishda uning bu xususiyatini inobatga olish lozim;

b) mehnat predmeti xarajatlarining notekisligi va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining mavsumiyligi sababli yilning turli davrlarida aylanma fondlar sarfi tarkibining keskin o'zgarib turishi. Qishda aylanma fondlar sarfi tarkibida yem-xashakning salmog'i yuqori bo'lsa, bahorda urug'lik, yoqilg'i-moylash materiallari, o'g'it, ehtiyot qism va boshqalarning sarfi keskin ortadi;

d) aylanma fondlarning bir qismi ichki xo'jalik ehtiyoji uchun foydalaniladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining bir qismi sotilmaydi, balki natural shaklida (urug'lik, yem-xashak va hokazo) qaytadan ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladi;

e) xo'jalik yuritishning turli-tuman shakllari sharoitida aylanma fondlarni moliyalashtirish manbalarining turlicha bo'lishi.

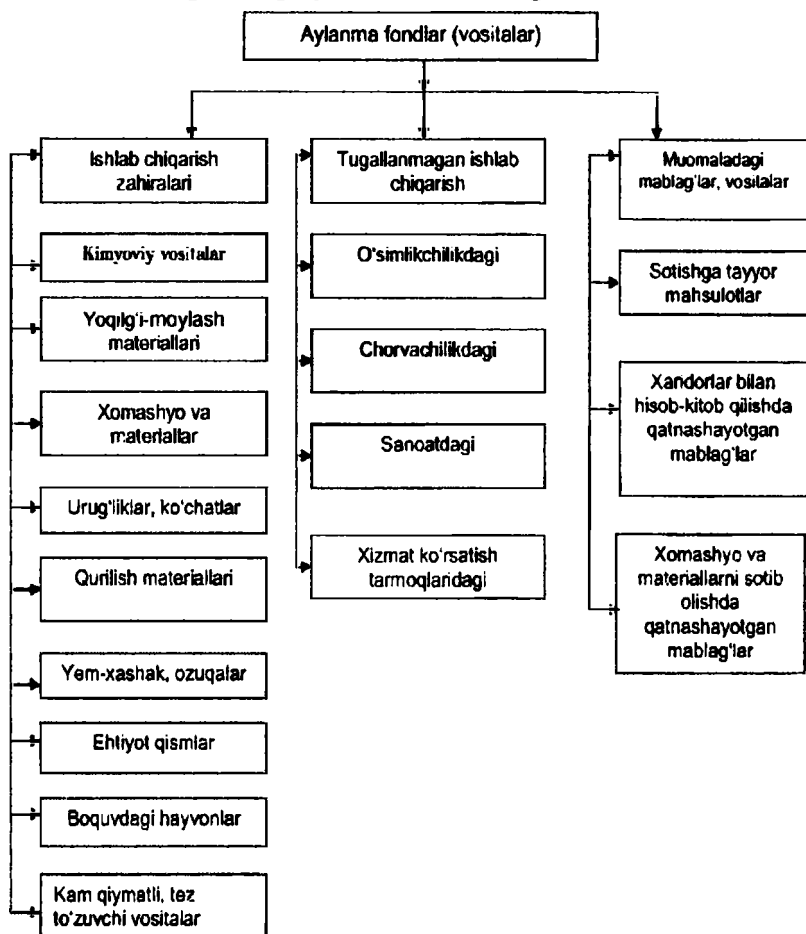
Aylanma fondlarining aylanishi o'zida uch bosqichni mujassamlashtiradi: ta'minot, ishlab chiqarish va realizatsiya (sotish).

Aylanma fondlarning tarkibi korxonalarining ixtisoslashuviga qarab turlicha bo'ladi. Masalan, don mahsulotlari yetishtiruvchi korxonalarda aylanma fondlarning asosiy tarkibini urug'lik, o'g'it, yoqilg'i, ehtiyot qismlar,

texnikalar band etgan bo'lsa, chorvachilik korxonalarida bu tarkibni asosan ozuqa, boquvdagi hayvonlar band etadi.

Qishloq xo'jaligidagi aylanma fondlar turkumlanishi 5.2-chizmada keltirilgan.

Qishloq xo'jaligi aylanma fondlarining turkumlanishi

5.2-chizma.

Aylanma fondlar ishlab chiqarish jarayonida bajarayotgan vazifalarini e'tiborga olgan holda uch guruhga bo'linadi: ishlab chiqarish zahiralari,

tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari va muomaladagi vosita va mablag'lar.

Aylanma fondlar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda xo'jalik faoliyatining so'nggi natijalariga bir xilda ta'sir etmaydi. Ta'sir etish darajasiga qarab aylanma fondlar:

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayoniga va samaradorligiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiluvchi;

- ishlab chiqarish jarayoniga va samaradorligiga bilvosita ta'sir qiluvchi aylanma fondlarga bo'linadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida mahsulot tannarxini pasaytirish va olinadigan foyda summasini ko'paytirish uchun aylanma fondlardan samarali foydalanishga alohida e'tibor berish lozim.

5.2. Bozor munosabatlari sharoitida asosiy va aylanma fondlarni shakllantirish manbalari hamda ulardan samarali foydalanish yo'llari.

Qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan asosiy va aylanma fondlar bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida turlicha yo'llar bilan shakllantirilib, barpo etilmoqda. Qishloq xo'jaligik korxonalari ayrim asosiy vositalarni (bino, inshootlarni) o'zlari quradi, qishloq xo'jalik texnikalarini ta'mirlaydi, bog'lar barpo etadi, chorva hayvonlarini parvarish qiladilar. Ayrim asosiy vositalarni sotib oladi, ba'zi birlarini esa ijaraga oladilar.

Asosiy va aylanma fondlar quyidagi ikkita manbadan shakllantiriladi:

- korxonalarining o'z mablag'laridan;
- chetdan jalb etilgan mablag'lar hisobiga.

Korxonalarining o'z mablag'lariga sof foydadan ajratilayotgan mablag', amortizatsiya fondi, asosiy vositalarni sotishdan, tugatishdan tushadigan mablag'lar, asosiy vositalarni ijaraga berishdan tushgan mablag', qimmatli qog'ozlar chiqarib sotishdan tushgan tushum va boshqa shu kabilar kiradi. Chetdan jalb qilingan mablag'larga esa davlat byudjetidan ajratilgan mablag'lar, banklardan olingan kreditlar, jalb etilgan investitsiyalar va boshqalar kiradi.

Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini rivojlantirish maqsadida davlat byudjetidan ko'plab mablag'lar ajratilmoqda. Mazkur mablag'lar asosan irrigatsiya inshootlarini (suv omborlari, kanallar) barpo etishga, qishloq xo'jaligida yangi yerlarni o'zlashtirishga, yerlarning me'liorativ holatini yaxshilashga, ekologiyani sog'lomlashtirishga, qishloq xo'jalik korxonalarini qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilmoqda.

Bozor munosabatlari sharoitida qishloq xo'jalik asosiy va aylanma fondlarini shakllantirishda lizing xizmatidan keng foydalanish lozim. Qishloq

xo'jalik korxonalarida o'zlari uchun zarur bo'lgan barcha texnikalarni sotib olish uchun mablag'lari yetishmasligi mumkin. Bunday sharoitda ularni lizing asosida ijaraga olish va lizing muddati tugagandan so'ng qoldiq qiymati bo'yicha sotib olish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimiz hukumati tomonidan lizing faoliyati izchil qo'llab-quvvatlanib kelinmoqda. Qishloq xo'jalik korxonalari turli vositalarni lizing asosida jalb qilganda ularga boj to'lovlari, soliqlar bo'yicha ko'plab imtiyozlar berilmoqda. Hozirgi vaqtda fermer xo'jaliklari o'zlarining asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasini oshirishda mamlakatimizda faoliyat yuritayotgan lizing kompaniyalarining xizmatlaridan keng foydalanmoqdalar.

Asosiy va aylanma fondlarni barpo etishda qishloq xo'jalik korxonalari o'zlari uchun zarur bo'lgan vositalarni ishlab chiqaruvchilarning o'zidan olishga harakat qilishi kerak. Bunday munosabatda vositachilar bo'lmasligi sababli vositalarni arzonroq sotib olishga erishiladi. Shuning uchun xo'jaliklar bu aloqaning doimiyligini ta'minlashga harakat qilishlari lozim.

Qishloq xo'jalik korxonalari asosiy va aylanma vositalarni xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlarning tashkilotlaridan (yoqilg'i, kimyoviy vositalar va boshqalar) va birjalardan sotib olmoqdalar. Bunda ishlab chiqarish fondlarining bahosi vositachilik ustamasi evaziga yuqori bo'lishiga olib keladi. Shu sababli korxonalar imkon qadar ishlab chiqarish fondlarini to'g'ridan-to'g'ri ishlab chiqaruvchilardan olishga harakat qilishi kerak. Kelajakda qishloq xo'jalik korxonalari ishlab chiqarish fondlarini barpo etish manbalari hamda shakllantirish yo'llarini takomillashtirishga alohida e'tibor berishlari, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni rivojlantirishga erishishlari maqsadga muvofiqdir.

Shu bilan birga ichki va tashqi investitsiyalarni jalb etishga va ularning ko'lamini kengaytirishga katta e'tibor berish lozim. Shu yo'llar bilan tarmoq va xo'jalikning asosiy va aylanma fondlarga bo'lgan talabni qondirishga erishishlari mumkin.

Mustaqillikka erishilgandan keyingi dastlabki yillarda qishloq xo'jaligi tarmog'ining asosiy va aylanma fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi pasayganligi bizga ma'lum. Lekin, so'nggi yillarda hukumatimiz tomonidan yaratib berilayotgan e'tibor tufayli tarmoqda asosiy va aylanma fondlar qiymati ortib bormoqda. Bunga asosiy va aylanma fondlar baholarining tez sur'atlar bilan o'sganligi ham ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, 1995-yilda 1 dona «MTZ-80» markali traktorning bahosi 487 ming so'm bo'lgan bo'lsa, 2002-yilga kelib, 19,3 martaga oshib, 9,4 mln. so'mni tashkil etgan. Ayrim qishloq xo'jalik texnikalarining baholari juda yuqori sur'atlarda oshgan. Shu yillar ichda benzin yoqilg'isining bahosi 12,6 martaga, ammofos o'g'itining bahosi esa 16,6 martaga qimmatlashgan.

Qishloq xo'jaligi asosiy va aylanma fondlari qiymatining oshishi tarmoq xo'jaliklarining fondlar bilan ta'minlanishi oshishiga olib keldi. Shu bilan birga

asosiy vositalar tarkibida ham sifat o'zgarishlari yuz berdi. Xo'jaliklar mexanizatorlar uchun qulay imkoniyatlarga ega bo'lgan qudratli, serunum traktorlar, kombaynlarni sotib olmoqdalar. Jumladan, qishloq xo'jalik korxonalari zamonaviy «Belarus», «Magnum», «Altay» traktorlarini, «Klaas» kombaynlarini va boshqa texnikalarni sotib olmoqdalar yoki lizing asosida ijaraga olmoqdalar. Bundan tashqari mamlakatimizda tashkil etilayotgan turli ko'rgazmalar ham qishloq xo'jalik korxonalarining asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasini oshirishga xizmat qilmoqda. Jumladan, Toshkent shahrida an'anaviy tarzda o'tkazib kelinayotgan "O'zagroekspo" ko'rgazmasi ham muhim rol o'ynamoqda. Unda dunyoning ko'pgina mamlakatlaridan kompaniyalar o'z mahsulotlari bilan qatnashmoqda. Unda qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sanoati uchun zamonaviy, serunum texnikalar namoyish etiladi. Ushbu ko'rgazma qishloq xo'jaligi korxonalariga ular uchun zarur texnikalarni ishlab chiqaruvchilar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalarni o'rnatish uchun juda qulay imkoniyat yaratib beradi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida aylanma fondlarni shakllantirishda bank kreditlaridan keng foydalanilmoqda. Bu jarayonda hukumatimiz tomonidan keng imkoniyat va imtiyozlar yaratib berilgan.

5.3. Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.

Qishloq xo'jaligi korxonalari o'zlarida mavjud bo'lgan asosiy va aylanma fondlardan samarali foydalanishlari lozim, bu tarmoqning rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Bunda bir qator ko'rsatkichlardan foydalanib asosiy va aylanma fondlardan foydalanish holati hamda samaradorligi tahlil qilinadi.

Asosiy fondlardan foydalanish holatini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

a) asosiy fondlarning o'sish koeffitsiyenti. Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun asosiy fondlarning yil oxiridagi qiymatini ularning yil boshidagi qiymatiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Ko' = \frac{AFo}{AFb}$$

Bunda: Ko' – asosiy fondlarning o'sish koeffitsiyenti;

AFo – asosiy fondlarning yil oxiridagi qiymati (ming so'mda);

AFb – asosiy fondlarning yil boshidagi qiymati (ming so'mda).

b) asosiy fondlarning hisobdan chiqish koeffitsiyenti. Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun korxonada yil davomida hisobdan chiqarilgan asosiy fondlar qiymatini yil boshidagi asosiy fondlar qiymatiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Kch = \frac{AFch}{AFb}$$

Bunda: Kch – asosiy fondlarning hisobdan chiqish koeffitsiyenti;

$AFch$ – yil davomida hisobdan chiqarilgan asosiy fondlarning qiymati (ming so‘mda);

AFb – asosiy fondlarning yil boshidagi qiymati (ming so‘mda).

d) asosiy fondlarning yangilanish koeffitsiyenti. Bu ko‘rsatkichni aniqlash uchun korxonada yil davomida ishga tushirilgan asosiy fondlar qiymatini asosiy fondlarning yil oxiridagi qiymatiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Ky = \frac{AFit}{AFo}$$

Bunda: Ky – asosiy fondlarning yangilanish koeffitsiyenti;

$AFit$ – yil davomida ishga tushirilgan asosiy fondlarning qiymati (ming so‘mda);

AFo – asosiy fondlarning yil oxiridagi qiymati (so‘mda).

e) asosiy fondlarning eskirish koeffitsiyenti. Bu ko‘rsatkichni aniqlash uchun asosiy fondlar uchun hisoblangan amortizatsiya summasini ularning o‘rtacha yillik qiymatiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Ke = \frac{A}{AFq}$$

Bunda: Ke – asosiy fondlarning eskirish koeffitsiyenti;

A – asosiy fondlar uchun hisoblangan amortizatsiya summasi (ming so‘mda);

AFq – asosiy fondlarning o‘rtacha yillik qiymati (ming so‘mda).

f) asosiy fondlarning yaroqlilik koeffitsiyenti. Bu ko‘rsatkichni aniqlash uchun asosiy fondlar boshlang‘ich qiymati va ular uchun hisoblangan amortizatsiya summasi orasidagi farqni ularning o‘rtacha yillik qiymatiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Kya = \frac{AFbq - A}{AFbq}$$

Bunda: Kya – asosiy fondlarning yaroqlilik koeffitsiyenti;

A – asosiy fondlar uchun hisoblangan amortizatsiya summasi (ming so‘mda);

$AFbq$ – asosiy fondlarning boshlang‘ich qiymati (ming so‘mda).

Asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini aniqlashda quyidagi ko‘rsatkichlardan foydalaniladi:

a) xo‘jalikning asosiy fondlar bilan ta‘minlanganlik darajasi. Bu ko‘rsatkichni aniqlash uchun asosiy fondlarning o‘rtacha yillik qiymatini

qishloq xo'jalik yerlari maydoniga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanadi:

$$F_t = \frac{A_f q}{Y_m}$$

Bunda: F_t – asosiy fondlar bilan ta'minlanganlik darajasi (so'm/ga);
 $A_f q$ – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati (ming so'mda);
 Y_m – qishloq xo'jaligi yerlari maydoni (ga).

b) mehnatning asosiy fondlar bilan qurollanganlik darajasi. Ushbu ko'rsatkich asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymatini xodimlarning o'rtacha yillik soniga taqsimlash orqali aniqlanadi. Uni quyidagi formulalar yordamida aniqlash mumkin:

$$F_q = \frac{A_f q}{M_r}$$

Bunda: F_q – mehnatning asosiy fondlar bilan qurollanganlik darajasi;
 $A_f q$ – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati (ming so'mda);
 M_r – mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni (kishi).

Bu ko'rsatkichlar xo'jaliklarning ixtisoslashishiga, mashina-texnikalar bilan ta'minlanganligiga ko'ra farq qilishi mumkin. Ushbu ko'rsatkichning yaxshilanishi ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashtirilishini, avtomatlashtirilishini ta'minlab, jonli mehnat xarajatlarini tejab, mehnat unumdorligi yuksalishiga olib keladi.

d) fond qaytimi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun qishloq xo'jaligida bir yilda ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot qiymatini asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymatiga taqsimlash orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$F_q = \frac{Y M q}{A_f q}$$

Bunda: $Y M q$ – yalpi mahsulot qiymati (ming so'm);
 $A_f q$ – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati (ming so'm).

Fond qaytimini ko'rsatkichi bir so'mlik asosiy fond evaziga qancha qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirilganligini ifodalaydi va uning darajasi yuqori bo'lgani maqsadga muvofiqdir. Ushbu ko'rsatkichni yalpi daromad va sof foyda orqali ham aniqlash mumkin.

e) fond sig'imi. Uni aniqlash uchun asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymatini yetishtirilgan qishloq xo'jalik yalpi mahsuloti qiymatiga taqsimlash zarur. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$F_s = \frac{A_f q}{Y M q}$$

Fond sig'imi ko'rsatkichi bir so'mlik qishloq xo'jalik mahsulotini yetishtirish uchun necha so'mlik asosiy fond sarflanganligini ko'rsatadi.

f) fond rentabelligi. Ushbu ko'rsatkich xo'jalikda sarflangan ishlab chiqarish fondlarining bir birligi evaziga qancha foyda olinganligini bildiradi va foyda me'yori deb ham ataladi. Uni aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Fm = \frac{SF}{Afq + Ofq} \times 100$$

Bunda: Fm – foyda me'yori, foizda;
 SF – sof foyda summasi, ming so'mda;
 Ofq – aylanma fondlar qiymati, ming so'mda.

Foyda me'yori ko'rsatkichining darajasi yuqori bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

g) asosiy fondlarning qoplanish muddati. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun asosiy fondlar qiymatini sof foyda summasiga taqsimlash lozim. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$T = \frac{Afq}{SF}$$

Bunda: T – asosiy fondlarning qoplanish muddati;
 Afq – asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'mda;
 SF – sof foyda summasi, ming so'mda.

Asosiy fondlardan foydalanish holati va samaradorligini tahlil qilishda asosiy vositalarning alohida turlari bo'yicha ham tahlil qilish mumkin. Masalan, bitta kombaynning bir yilda ishlagan kuni, hosilini yiqqan maydoni hamda yig'ishtirgan hosili va hokazo.

Aylanma fondlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin:

a) aylanma fondlarning aylanish koeffitsiyenti. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun sotilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining, ko'rsatilgan xizmatlarning, bajarilgan ishlarning umumiy qiymatiga asosiy podaga o'tkazilgan yosh hayvonlarning qiymatini qo'shib, undan asosiy podadagi hayvonlarni sotishdan tushgan mablag'ni ayirgandan so'ng qolgan summani aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymatiga taqsimlash lozim. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$K = \frac{SMIq + YHq - APs}{Ofq}$$

Bunda: $SMIq$ – sotilgan qishloq xo'jalik mahsulotlarining, bajarilgan ishlar, xizmatlarning qiymati (ming so'm);

YHq – asosiy podaga o'tkazilgan yosh hayvonlarning qiymati (ming so'm);

APs – asosiy podadagi hayvonlarni sotishdan tushgan tushum (ming so'm);

Ofq – aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati (ming so'm).

Bu ko'rsatkich xo'jaliklardagi aylanma fondlarning bir yil davomida aylanish tezligini ko'rsatadi. Ushbu ko'rsatkich imkon qadar yuqori bo'lgani ma'qul.

b) aylanma fondlarning aylanish davri. Bu ko'rsatkichni aniqlash uchun bir yildagi kalendar kunlari umumiy sonini aylanma fondlarning aylanish koeffitsiyentiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi tenglikdan foydalaniladi:

$$Ad = \frac{T}{K}$$

Bunda: Ad – aylanma fondlarning aylanish davri (muddati), kun;
 T – bir yildagi kalendar kunlar soni (365 yoki 366), kun.

Yuqoridagi ko'rsatkichlardan tashqari qishloq xo'jalik korxonalarida aylanma fondlarning ayrim turlaridan foydalanilganlik darajasini ham aniqlash mumkin. Jumladan, mineral o'g'itlardan, ozuqa birligidan, yoqilg'ilardan va boshqalardan foydalanish samaradorligini aniqlanadi. Ularni natural yoki qiymat holida aniqlash imkoniyati mavjud. Bunda mineral o'g'itlardan foydalanishning samaradorlik darajasini quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$Smo' = \frac{YHm}{Mmo'} ; Smo' = \frac{YHq}{Mmo'}$$

Bunda: Smo' – mineral o'g'itlardan foydalanish samaradorligi;
 YHm – olingan yalpi hosil miqdori (ekinlar turlari bo'yicha), tonna;
 YHq – olingan yalpi hosil qiymati, ming so'm;
 Mmo' – sarflangan mineral o'g'itlar miqdori, tonna.

Bu ko'rsatkich yordamida sarflangan mineral o'g'it evaziga qancha yalpi hosil yoki necha so'mlik mahsulot olinganligini aniqlash mumkin.

Dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirishda mineral o'g'itlarning ahamiyati juda katta. Ko'ziangan miqdordagi hosilni olish uchun qishloq xo'jaligi ekinlariga ilmiy asoslangan me'yorlarga muvofiq mineral o'g'itlar berilishi talab etiladi. Asosiy qishloq xo'jalik ekinlariga beriladigan mineral o'g'itlarning ilmiy asoslangan o'rtacha me'yori 5.2-jadvalda keltirilgan.

5.2-jadval

Asosiy qishloq xo'jalik ekinlariga beriladigan mineral o'g'itlarning ilmiy asoslangan o'rtacha me'yori (kg/ga, 100 foiz sof modda hisobida)

Ekin turlari	Mineral o'g'it sarfi		
	Azotli	Fosforli	Kaliyli
1	2	3	4
Boshqoli don ekinlari:			
a) sug'oriladigan	150	100	50
b) lalmi	50	50	-
Don uchun makkajo'xori	180-220	120-140	85-90
Sholi	200-220	140-145	150-180

1	2	3	4
G'o'za	215-240	145-165	95-110
Kanop	160-180	130-140	80-90
Tamaki	120-150	80-100	40-45
Kartoshka	120-150	85-100	60-75
Sabzavot	145-200	100-110	70-75
Poliz	50-75	100-110	45-50
Ozuqabop ildizmevali o'simliklar	220	90	60
Silos uchun makkajo'xori	200	90	60
Bedazorlar	100	90-100	50-60

Manba: Qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda talab etiladigan mehnat va moddiy resurslar me'yorlari, T.: O'zBIITI, 1996

Qishloq xo'jalik korxonalarida ekinlarga ilmiy asoslangan miqdordagi mineral o'g'itlarni berishga alohida e'tibor berishlari lozim. Shu orqali mahsulot ishlab chiqarish hajmini intensiv yo'l bilan ko'paytirishga erishiladi.

Chorvachilikda esa sarflangan ozuqa birligining samaradorlik darajasini quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$OB_s = \frac{ChMm}{SOB}; \quad OB_s = \frac{ChMq}{SOB}$$

Bunda: OB_s - sarflangan ozuqa birligining samaradorligi;

$ChMm$ - yetishtirilgan chorvachilik mahsulotlarining miqdori (tonna);

$ChMq$ - yetishtirilgan chorvachilik mahsulotlarining qiymati, ming so'm;

SOB - chorvachilik mahsulotlari yetishtirishga sarflangan ozuqa birligi.

Chorvachilikda 1 ozuqa birligi sifatida 1 kg sulining to'yimlilik qiymati asos qilib olingan.

5.4. Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.

Mamlakatimizda yaratilayotgan imkoniyatlar qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan asosiy va aylanma fondlarning iqtisodiy samaradorligi yuksalishiga xizmat qilmoqda. Kelajakda bu o'sish sur'atini yanada oshirishga erishish uchun tarmoqda mavjud bo'lgan barcha asosiy va aylanma fondlardan yil mobaynida to'liq va maqsadga muvofiq samarali foydalanish zarur. Zamonaviy, serunum texnikalardan, samarali texnologiyalardan oqilona foydalanish natijasida dastavval mehnat unumdorligini oshirib, mehnat va mablag' sarflari tejalishini ta'minlab, yetishtiriladigan mahsulotlarning

tannarxini pasaytirish evaziga olinadigan foyda summasini ko'paytirishga erishish lozim.

Avvalo, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchilarning asosiy va aylanma fondlardan samarali foydalanishdan moddiy va ma'naviy manfaatdorligini oshirish lozim. Shuningdek, ularda mulkka egalik hissini shakllantirish va mulkdan samarali foydalanishdan manfaatdorligini yuksaltirish kerak.

Qishloq xo'jalik korxonalari ixtiyoridagi barcha asosiy va aylanma fondlardan yil davomida, oqilona hamda samarali foydalanishni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli amalga oshirish lozim. Shuningdek, korxonalarining joylashishi, ixtisoslashishi va ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlanganligiga, ular o'rtasidagi mutanosiblikka alohida e'tibor berish kerak. Agarda xo'jaliklar barcha vositalar bilan talab darajasida yaxshi ta'minlanmagan bo'lsa, bu masalani hal etish bilan bog'liq tadbirlarni, yo'llarni aniqlash zarur. Jumladan, asosiy fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish uchun quyidagi tadbirlarning o'z vaqtida, sifatli amalga oshirilishini ta'minlashga doimo e'tibor berish maqsadga muvofiqdir:

- korxonalarining asosiy vositalar bilan ta'minlanganlik darajasini yaxshilash, ular o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash, ya'ni qishloq xo'jalik texnikasi uchun zarur bo'lgan barcha mexanizmlar bo'lishiga erishish;
- asosiy vositalarning holatini, ishga yaroqliligini yaxshilash;
- zarur bino va inshootlar bilan yetarli darajada ta'minlanishga erishish, bunda mahalliy qurilish materiallaridan oqilona foydalanish;
- sanoat korxonalari yetkazib beradigan qishloq xo'jalik mashinalari va texnikalarini qulay usullarda sotib olish;
- qishloq xo'jaligiga fan-texnika yutuqlari, zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish va hokazo.

Aylanma fondlardan samarali foydalanish orqali qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligining o'sishiga, chorva hayvonlari mahsuldorligining oshishiga, mahsulot sifatining yuksalishiga erishish lozim.

Aylanma fondlardan samarali foydalanishda quyidagi tadbirlarga e'tibor berish kerak:

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida foydalaniladigan aylanma fondlardan tejamkorlik bilan samarali foydalanish;
- aylanma fondlarni sotib olish tartibini takomillashtirish;
- aylanma fondlarning optimal tarkibini ta'minlash;
- aylanma fondlarning aylanish davrini qisqartirish;
- qishloq xo'jaligida yetarli darajada mineral o'g'itlardan foydalanish;
- mamlakatimiz mintaqalarida urug'chilikni yanada rivojlantirish;
- debitorlik qarzlari ko'payishining oldini olish;

- mehnatni tashkil qilishni takomillashtirish va rag‘batlantirish tizimini rivojlantirish.

Yuqoridagi tadbirlarga e‘tibor berish kelajakda qishloq xo‘jaligidagi asosiy va aylanma fondlardan yil davomida samarali foydalanilishini ta‘minlaydi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo‘jaligining ishlab chiqarish fondlari bilan ta‘minlanishini yaxshilashda, jonli mehnat sarflari tejalishida, ekinlar hosildorligi, chorva hayvonlari mahsuldorligi oshishida, mahsulotlar sifati yaxshilashda asosiy va aylanma vositalar muhim ahamiyatga ega.

Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish darajasini va ularning iqtisodiy samaradorligi holatini aniqlashda tegishli ko‘rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Hozirgi davrda asosiy va aylanma fondlardan foydalanish holati, samaradorligini oshirishga va qishloq xo‘jalik korxonalarining ular bilan ta‘minlanganlik darajasini oshirishga alohida e‘tibor berilmoqda. Ulardan foydalanish holatini va samaradorligini oshirish uchun xo‘jaliklarni bunday vositalar bilan to‘liq va mutanosib ravishda ta‘minlash, asosiy fondlarning ishga yaroqliligini oshirish, ulardan yil davomida oqilona foydalanishga erishish, aylanma fondlardan tejab foydalanish, ularni sotib olish usullarini takomillashtirish, ulardan unumli foydalanish, moddiy rag‘batlantirishni takomillashtirish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Asosiy va aylanma fondlar deganda nimani tushunasiz?
2. Asosiy va aylanma fondlarning qishloq xo‘jaligidagi ahamiyati qanday?
3. Asosiy va aylanma fondlar qanday turkumlanadi?
4. Asosiy va aylanma fondlarni barpo etishning qanday manbalarini bilasiz?
5. Ishlab chiqarish vositalari bozori deganda nimani tushunasiz?
6. Asosiy va aylanma fondlardan foydalanish darajasini, samaradorligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibini tushuntirib bering.
7. Asosiy vositalarning eskirish summasi qanday aniqlanadi?
8. Asosiy va aylanma fondlardan to‘liq va samarali foydalanish uchun qanday masalalarga e‘tibor berish kerak?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009
2. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
3. Abdug'aniyev A. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishning ayrim masalalari. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2002. -№1
4. Abdug'aniyev A., Rajabov I.X. O'zbekiston qishloq xo'jaligida elektroenergiya resurslaridan foydalanish, uni rivojlantirish masalalari. //«ASMDa energiyadan samarali foydalanish muammolari» mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. -T.: 2001
5. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
6. Husanov R., Hamdamov D. Muqobil mashina-traktor parklari (MMTP). -T.: «Cho'lpon», 2001
7. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
8. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. -T.: «Mehnat», 2004
9. Toshboyev A.J. Tarmoq iqtisodi va menejmenti. Uslubiy qo'llanma. -T.: TIQXMII, 2000
10. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008
11. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

«Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari hamda ulardan samarali foydalanish yo'llari» mavzusidagi ma'ruza darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari hamda ulardan samarali foydalanish yo'llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari, ularning turkumlanishi, ulardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari va ushbu ko'rsatkichlarni hisoblash usullari, tarmoqdagi mavjud asosiy va aylanma fondlardan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari bo'yicha tushuncha berish. Ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari hamda ulardan samarali foydalanish yo'llari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligining asosiy va aylanma fondlari hamda moddiy-texnika bazasi, ularning turkumlanishi va ulardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

6-BOB

QISHLOQ XO'JALIGIDA MEHNAT RESURLARIDAN FOYDALANISH VA MEHNAT UNUMDORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

-
- Mehnat resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari.
 - Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.
 - Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish yo'llari.
-

6.1. Mehnat resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari.

Mamlakatimizning qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan barcha talablarini qondirishda mehnat resurslarining ahamiyati katta. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish uchun moddiy, mehnat va kapital resurslari mavjud bo'lishi shart. Ushbu resurslar ichida mehnat faol resurs bo'lib, qolgan ikkita resursni bir-biri bilan bog'laydi va uning darajasi ishlab chiqarish jarayonining natijalariga ta'sir ko'rsatadi.

Mehnat - bu insonning ongli, maqsadga yo'naltirilgan faoliyatidir. Ishlab chiqarish jarayoni inson mehnati, mehnat predmetlari va vositalari, tabiiy sharoitlarning samarali uyg'unlashishini talab etadi. Inson shu ishlab chiqarish vositalarini ma'lum hududda, davrda ishga solib, ishlab chiqarish jarayonini amalga oshiradi. Jumladan, ekinlar ekiladigan yerlarni shudgorlash, ekishga tayyorlash, ekish, suv berish, ishlov berish, hosilni terib olish va boshqalar. Ishlab chiqarish jarayonining samarasi, avvalo, mehnat resursining bilimiga, malakasiga, mehnatga munosabatiga, qolaversa, fan-texnika taraqqiyotiga, ishlab chiqarish vositalarining sifatiga, holatiga va nihoyat, tabiiy sharoitga bog'liq. Demak, inson o'z faoliyatini ularning barchasini oqilona, uddaburonlik bilan samarali ishga solishga qaratishi kerak. Shunday mehnat iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning tabiati ishlab chiqarish munosabatlari bilan belgilanadi. Demak, talabni qondira olish qobiliyatiga ega bo'lgan qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, xizmatlarni bajarish insonning ongli faoliyati, ya'ni mehnatiga bevosita bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslari tarkibiga mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar, 16 yoshdan 55

yoshgacha bo'lgan xotin-qizlar hamda o'z xohishiga ko'ra mehnat faoliyati bilan shug'ullanayotgan o'smirlar va pensionerlar kiradi. Qishloq xo'jaligida o'smirlar asosan mavsumiy ishlarga jalb etiladilar.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqqan holda quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

- mehnat va uning samarasi tabiiy sharoit bilan bog'liq;
- mehnat resursidan foydalanishga qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining mavsumiyligi katta ta'sir ko'rsatadi;
- qishloq xo'jaligidagi mehnat jarayoni tirik organizmlar bilan uzviy bog'langan;
- qishloq xo'jaligida mehnat jarayonining mexanizatsiyalashganlik va avtomatlashganlik darajasi past;
- tarmoqda mehnat jarayoni tor doirada ixtisoslashmagan;
- qishloq joylarida mehnat resurslari sonining o'sish sur'ati nisbatan yuqori va hokazo.

Ta'kidlangan xususiyatlar tarmoqda sarflanadigan mehnatning miqdoriga, sifatiga va samarasiga bevosita ta'sir etadi. Tabiiy sharoitlar, ya'ni iqlim va yerning holati mehnat resursining samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Qish oylarida mehnat resursiga bo'lgan talab keskin kamayib, bahorda va hosilni yig'ib olishda esa unga bo'lgan talab ortadi. Shu davrda mavsumiy ishchilarni shartnoma asosida jalb qilish talab etiladi. Dehqonchilik va chorvachilikda mehnat qilayotgan xodimlar o'simliklarning hamda chorva mollarining xususiyatlarini bilishlari lozim. Tarmoqning yangi, unumli texnikalar bilan talab darajasida ta'minlanmaganligi ayrim ish jarayonlarini (sug'orish, yagonalash, hosilni yig'ib olish, chorva hayvonlarini oziqlantirish, sog'ish va boshqalar) to'liq mexanizatsiyalashtirish imkonini bermaydi, natijada jonli mehnat xarajatlari yuqori bo'ladi. Qishloq xo'jaligida mehnat jarayonini amalga oshirishda uning samarali bo'lishini ta'minlash uchun barcha xususiyatlarni e'tiborga olish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining huquqiy asoslariga Oliy Majlis tomonidan qabul qilingan «Mehnat Kodeksi» (04.1996), «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (05.1998), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007-yil 6-apreldagi «Aholi bandligini oshirish hamda mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish organlari faoliyatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-616 sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2007-yil 24-maydagi «Ishga joylashtirishga muhtoj mehnat bilan band bo'lmagan aholini hisobga olish metodikasini takomillashtirish to'g'risida»gi 106-sonli Qarori va boshqalar kiradi.

2009-yil 1-yanvar holatiga respublikamiz doimiy aholisi soni 27555,3 ming kishini tashkil etgan bo'lib, 2008-yil 1-yanvar holatiga nisbatan 483,1

ming kishiga yoki 1,8 foizga oshgan. Aholining tabiiy ko'payishi (tug'ilish va o'lim orasidagi farq) 508,2 ming kishini tashkil etgan bo'lib, shundan 331,8 ming kishi yoki 65,2 foizi qishloq joylariga to'g'ri keladi. 2008-yilda iqtisodiyotda band bo'lgan aholi soni 11035,4 ming kishini tashkil etgan bo'lib, 2007-yilga nisbatan 2,8 foizga oshgan. 2008-yilda bandlikka ko'maklashish tashkilotlariga ishga joylashish masalasida 623,3 ming kishi murojaat qilgan bo'lib, ularning 546,6 ming nafari yoki 87,7 foizi ish bilan ta'minlangan.

Mamlakatimizning 2008-yil yanvar-dekabr holatiga mehnat resurslari va ularning bandligi to'g'risidagi ma'lumotlar 6.1-jadvalda keltirilgan.

6.1-jadval

Mamlakatimizning 2008-yil yanvar-dekabr holatiga mehnat resurslari va ularning bandligi to'g'risidagi ma'lumotlar, ming kishi

Viloyatlar	O'rtacha doimiy aholi soni	Shu jumladan	
		Mehnat resurslari	Iqtisodiyotda band bo'lganlar
Respublika bo'yicha	27313,7	15644,9	11035,4
Qoraqalpog'iston Resp.	1612,3	904,5	561,0
Andijon	2477,9	1433,6	1047,3
Buxoro	1576,8	928,7	729,1
Jizzax	1090,9	601,2	360,6
Qashqadaryo	2537,6	1395,7	908,7
Navoiy	834,1	509,8	396,7
Namangan	2196,2	1246,5	763,2
Samarqand	3032,0	1672,1	1152,0
Surxondaryo	2012,6	1096,5	722,4
Sirdaryo	698,1	401,9	304,1
Toshkent	2537,5	1478,0	1097,5
Farg'ona	2997,4	1667,2	1280,1
Xorazm	1517,6	847,7	571,1
Toshkent shahri	2192,7	1461,5	1140,8

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, respublikamizdagi eng aholisi ko'p viloyatlar Samarqand, Farg'ona, Qashqadaryo, Toshkent viloyatlaridir. Farg'ona vodiysidagi uchta viloyat aholisi respublikamiz jami aholisining 28,1 foizini tashkil etadi. Aholisi eng kam viloyatlar esa Sirdaryo, Navoiy va Jizzax viloyatlaridir.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 13-martdagi 68-sonli «O'zbekiston Respublikasi aholi punktlarining ma'muriy-hududiy tuzilishini takomillashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qaroriga binoan respublikamizdagi 965 ta aholi punktlari shahar posyolkalari

toifasiga kiritilib, ularni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni yanada kuchaytirish borasida chora-tadbirlar belgilandi. Ma'lumotlarga ko'ra, 2010-yil holatiga O'zbekiston Respublikasi aholisining 13,4 mln. nafari yoki 48,4 foiz qismi qishloqlarda, 14,3 mln. nafari yoki 51,6 foiz qismi shaharda istiqomat qiladi.

Qishloq joylarda istiqomat qilayotgan aholini ish bilan ta'minlash, turmush farovonligini oshirish bevosita mazkur tarmoqda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarga bog'liq. Mehnat resursining tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishi keyingi yillarda o'zgarimoqda. Mamlakatimiz bo'yicha band bo'lgan mehnat resurslarining tarkibida qishloq xo'jaligi tarmog'ining salmog'i 1995-yilda 40,9 foizni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2001-yilga kelib 36,1 foizni tashkil etgan. Tarmoqda band bo'lgan mehnat resurslari miqdori va salmog'ining pasayishi respublikada amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy siyosatning ma'lum darajadagi ijobiy natijasidir. Qishloq joylardagi vujudga kelgan ortiqcha mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash maqsadida sanoat, xizmat ko'rsatish, savdo va boshqa shu kabi tarmoqlarni qishloq joylarda rivojlantirish zarur. Shu maqsadda uzoqqa mo'ljallangan turli xildagi chora-tadbirlar ishlab chiqilib, ularni bosqichma-bosqich amalga oshirishga alohida e'tibor berilmoqda. Masalan, aholi juda zich joylashgan Andijon viloyatining Asaka tumanidagi qishloq hududida O'zbekiston-Koreya avtomobilsozlik qo'shma korxonasi qurilib, ishga tushirildi va aholining ish bilan ta'minlanishiga katta hissa qo'shib kelmoqda. Qashqadaryo, Toshkent, Farg'ona, Navoiy viloyatlarining chekka tumanlarida neft, gaz, to'qimachilik sanoatining yirik qo'shma korxonalari yaxshi faoliyat ko'rsatmoqda. Shu kabi sanoat korxonalarining ishga tushirilishi natijasida qishloqlarda yashayotgan mehnat resurslarining sezilarli qismi ish bilan ta'minlandi. Bu ularning oilalari real daromadlar bilan ta'minlanishini yuksaltirmoqda.

Yuqoridagi ijobiy natijalarga asoslangan holda mamlakatimizning qishloq hududlarida sanoat korxonalari va boshqa turdagi tadbirkorlik shakllarini barpo etish va rivojlantirish ishlari izchillik bilan amalga oshirilmoqda. Bu jarayon qishloq hududlarida ishlab chiqarish kuchlari oqilona joylashishini ta'minlashga ham ijobiy hissa qo'shadi. Natijada mehnat resurslaridan foydalanish ko'effitsiyentining oshishi ham ta'minlanmoqda. 1999-yilda respublikamizda mehnat resurslaridan foydalanish ko'effitsiyenti 0,995 ga teng yoki iqtisodiy faol mehnat resurslarining 99,5 foizi ish bilan ta'minlangan bo'lsa, 2007-yilda uning darajasi 99,6 foizni tashkil etgan. Bu ko'rsatkichni qishloq xo'jalik tarmog'i bo'yicha aniqlash uchun xo'jalikda ishlayotgan kishilar sonini mavjud bo'lgan mehnat resurslarining umumiy soniga taqsimlash lozim.

O'zbekiston Respublikasida mehnat resurslari jami aholining 50,9 foizini tashkil etadi. Ular o'zlarining ongli, maqsadni ko'zlagan faoliyatlari

bilan boshqa tarmoqlar qatori qishloq xo'jaligining ham rivojlanishiga, uning samaradorligini yuksaltirishga ulkan hissa qo'shmoqdalar. Mamlakatimiz hukumati tomonidan bandlik Dasturi qabul qilingan bo'lib, qishloq joylardagi mehnat resurslarini ish bilan ta'minlashga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 23-martdagi «Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollari ko'paytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-308-sonli qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2006-yil 21-apreldagi «2006-2010-yillar davrida shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollari, birinchi navbatda qoramollar sonini ko'paytirishni rag'batlantirish dasturini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 67-sonli qaroriga asosan Surxondaryo viloyati bo'yicha mehnat va ijtimoiy ta'minot bo'limlari tomonidan mehnat daftarchalari avvaldan mavjud bo'lgan 7232 nafar fuqaroning mehnat daftarchalariga mehnat faoliyatining boshlanishi to'g'risida yozuv kiritilgan hamda 9584 nafar fuqaroga yangi mehnat daftarchalari berilgan. Mazkur qaror asosida kam ta'minlangan oilalarga qoramol sotib olish uchun tijorat banklarining kredit liniyalari orqali ish bilan ta'minlashga ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'laridan imtiyozli kreditlar berilmoqda va shu orqali ularning ish bilan bandligiga erishilmoqda.

6.2. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.

Mehnat resurslari qishloq xo'jaligini rivojlantirishda faol ishlab chiqarish resursi sifatida katta ahamiyatga ega. Chunki ular boshqa ishlab chiqarish omillarini bir-biri bilan bog'laydi. Ishlab chiqarishning pirovard natijasi mehnat resursiga bevosita bog'liqdir. Shunday ekan, ulardan yil davomida to'liq, samarali foydalanishga erishish lozim. Buning uchun mehnat resurslaridan foydalanishning holati va samaradorligini aniqlash va unga ko'ra tegishli choralar ko'rib borilishi kerak.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish holati va samaradorligiga baho berishda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

a) mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun xo'jalikda mavjud bo'lgan mehnat resurslari soni qishloq xo'jalik yerlari miqdoriga bo'linadi. Uni aniqlash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$MR_{td} = \frac{MR_{us}}{QXY}$$

Bunda: MR_{us} – mehnat resurslari umumiy soni, kishi;
 QXY – qishloq xo'jalik yerlari, ga.

Ushbu ko'rsatkich qishloq xo'jalik korxonasi ixtisoslashuvidan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan me'yorlar darajasiga imkon qadar yaqin bo'lishi kerak.

b) mavjud mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsiyenti. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni mehnat resurslarining umumiy soniga bo'linadi. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$MRfk = \frac{MRo'ys}{MRus}$$

Bunda: $MRo'ys$ – mehnat resurslarining o'rtacha yillik soni, kishi;
 $MRus$ – mehnat resurslarining umumiy soni, kishi.

Bu ko'rsatkichning darajasi birga yaqin bo'lgani maqsadga muvofiqdir. Shunda mavjud mehnat resurslaridan foydalanish darajasi yuqori bo'lganligidan dalolat beradi.

d) mehnat resurslarining xo'jalik faoliyatida qatnashishi. Ushbu ko'rsatkich xo'jalik faoliyatida jami sarflangan vaqtni mehnat resurslarining umumiy soniga taqsimlash orqali aniqlanadi, bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$MRxfq = \frac{MRsv}{MRus}$$

Bunda: $MRsv$ – mehnat resurslarining jami sarflagan vaqti, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu ko'rsatkichning mutlaq miqdori aniqlanayotgan davrdagi (oyda, yilda) bir kishining ish vaqti fondidan yuqori bo'lmaydi. Mehnat resurslarining har bir guruhi uchun amaldagi qonunlarda yillik yoki oylik ish vaqti fondi belgilanadi. Uning miqdorini bir yildagi kalendar kunlar miqdoridan barcha turdagi bayram (agar u qonun bo'yicha dam olish kuni hisoblansa), dam olish hamda ta'til kunlarini ayirish orqali aniqlanadi. Respublikamizda bir xodimning yillik o'rtacha ish vaqti fondi 285 kun miqdorida belgilangan. Bu iqtisodiy faol mehnat resurslarining yillik ish vaqti fondi hisoblanadi. O'smirlar uchun bu fond ularni ijtimoiy jihatdan himoya qilgan holda belgilangan. Xuddi shunday imtiyozlar inson salomatligi uchun zararli ishlarni bajaruvchilar uchun ham o'rnatilgan. Mehnat resurslarining xo'jalik faoliyatida qatnashishi ko'rsatkichi imkon qadar ushbu me'yorga yaqin bo'lishi kerak.

e) belgilangan ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsiyenti. U bir ishchi yoki xizmatchining ishlab chiqarishda haqiqatda ishlagan vaqtini (kishi-kuni, kishi-soat) qonunda belgilangan miqdorda ishlashi lozim bo'lgan vaqtga taqsimlash natijasida aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Vfk = \frac{Ih}{Im}$$

Bunda: Ih – mehnat resurslarining bir yilda haqiqatda ishlagan vaqti, kishi-kuni, kishi-soat;

Im – mehnat resurslarining qonunda belgilangan me'yor bo'yicha ishlashi lozim bo'lgan vaqti, kishi-kuni, kishi-soat.

Bu koeffitsiyentning miqdori birga yaqin bo'lishi kerak. Agar uning darajasi qanchalik past bo'lsa, bu mehnat resurslari foydali mehnat jarayonida kam qatnashganligidan dalolat beradi.

f) mehnatning mavsumiylik koeffitsiyenti. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun ma'lum davr (bir yil, bir oy) mobaynida eng ko'p sarflangan kunlik mehnat sarfi shu davrdagi eng kam sarflangan kunlik mehnat sarfiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$Mmk = \frac{Im ax}{Im in}$$

Bunda: $Imax$ – ma'lum davrdagi eng ko'p sarflangan kunlik mehnat sarfi, kishi-kuni, kishi-soat;

$Imin$ – ma'lum davrdagi eng kam sarflangan kunlik mehnat sarfi, kishi-kuni, kishi-soat;

Ushbu koeffitsiyentning miqdori 1-1,2 ga teng bo'lgani maqsadga muvofiqdir. Hozirgi vaqtda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida uning miqdori belgilangan me'yordan yuqoriroq bo'lmoqda. Bu mehnat resurslarining ishlab chiqarish jarayonida bir me'yorda qatnashmayotganligidan dalolat beradi. Bu holni yumshatish zarur, buning uchun kam mehnat sarflanadigan oylarda ishlab chiqarishning boshqa sohalarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bu masalani har bir korxonada o'zining ichki imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hal etishi mumkin.

g) mehnat unumdorligi darajasi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun haqiqatda sarflangan jami mehnat sarfi miqdorini shu davrda ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga yoki qiymatiga taqsimlash zarur:

$$Mu = \frac{SM}{YM}$$

Bunda: SM – ma'lum davrda sarflangan mehnat, kishi-kuni, kishi-soat;

YM – ushbu davr mobaynida yetishtirilgan mahsulot miqdori yoki qiymati.

Bu ko'rsatkich yetishtirilgan bir birlik (sentner, tonna, so'm) mahsulot uchun qancha mehnat sarflanganligini ifodalaydi. Ushbu ko'rsatkich mehnat sig'imi ham deyiladi va mehnatni tejash iqtisodiy qonunining talabidir.

Amaliyotda esa mehnat unumdorligi haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulotning, bajarilgan ishning miqdori yoki qiymatini unga sarflangan ish vaqtiga taqsimlash orqali aniqlanadi:

$$Mu = \frac{YM}{SM}$$

Mazkur ko'rsatkich sarflangan bir birlik (kishi-kuni, kishi-soat) mehnat sarfi evaziga qancha mahsulot yetishtirilganligining, xizmatlar bajarilganligining darajasini ifodalaydi. Bu ikki usul bir-birini inkor etmaydi, balki to'ldiradi. Mahsulot birligiga sarflangan mehnat miqdori kamaysa yoki sarflangan bir birlik mehnat sarfi evaziga yetishtirilgan mahsulot birligi ko'paysa, mehnat unumdorligi oshganligidan dalolat beradi.

Mehnat unumdorligi ko'rsatkichi qishloq xo'jaligida ayrim mahsulot turlari bo'yicha hamda xo'jalik miqyosida natural hamda qiymat ko'rinishida aniqlanadi. Uning darajasini qiymat ko'rinishida bir necha yillar davomida aniqlashda qiyosiy baholardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Shunda qishloq xo'jalik mahsulotlari baholari o'zgarishining mehnat unumdorligi o'zgarishiga ta'siri bartaraf etiladi. Yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar yordamida qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida qatnashayotgan mehnat resurslaridan qanday foydalanilayotganlik hamda sarflanayotgan mehnatning unumdorlik darajasi aniqlanib, chuqur tahlil etiladi.

Shunga asoslangan holda kelajakda mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash va sarflanishi zarur bo'lgan mehnatning unumdorligini oshirish uchun qanday tadbirlarni ishlab chiqish kerakligi belgilanadi.

h) qishloq xo'jaligi tarmog'ida band bo'lgan mehnat resurslarining salmog'i. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun tarmoqda band bo'lgan mehnat resurslari soni mamlakat miqyosida band bo'lgan mehnat resurslari soniga taqsimlanadi va natija 100 ga ko'paytiriladi. Uni aniqlashda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$TMRs = \frac{TBMR}{MMRus} \times 100$$

Bunda: *TBMR* – tarmoqda band bo'lgan mehnat resurslarining umumiy soni;

Rus – mamlakat miqyosida mehnat resurslarining umumiy soni.

Ushbu ko'rsatkichlar yordamida qishloq xo'jalik tarmog'ida band bo'lgan mehnat resurslarining mamlakat mehnat resurslari umumiy sonidagi salmog'i aniqlanib, tahlil qilinishi mumkin. Mazkur ko'rsatkich tarmoqdagi mehnat resurslarining mehnat unumdorligiga baho berishda ham foydalanilishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jaligi intensiv rivojlangan mamlakatlar (AQSh, Gollandiya, Isroil va boshqalar) qishloq xo'jaligi tarmog'ida mamlakat mehnat resurslari umumiy sonining atigi 4-7 foizi mehnat qiladi. Ularda tarmoq moddiy-texnika bazasining mustahkamlanishi, zamonaviy texnologiyalardan foydalanilishi natijasida mehnat unumdorligining yuqori bo'lishiga erishilgan. Ularda qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan har bir kishi 120 nafargacha kishini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlamoqda. Respublikamiz miqyosida bu ko'rsatkich darajasi hozirgi davrda ancha yuqori, uni pasaytirishga alohida e'tibor berilmoqda. Qishloq xo'jaligidan bo'shayotgan mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash uchun qishloq joylarda tadbirkorlikning

boshqa shakllarini, sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini rivojlantirish lozim.

Mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanmagan qismi ishsizlar hisoblanadi. Qonuniy jihatdan ishsiz hisoblanishi uchun ular tumanlardagi bandlikka ko'maklashish markazlariga murojaat etishi zarur. Bandlikka ko'maklashish markazi murojaat etgan ishsizlarni belgilangan tartibda ro'yxatga olib, ularga mutaxassisligi bo'yicha ish topib bera olmasa, ularga ishsiz maqomini beradi. Ishsiz maqomini olgan fuqaro esa ijtimoiy jihatdan himoyalaniishi uchun unga belgilangan miqdordagi mablag' ma'lum davr mobaynida berib boriladi.

Bandlikka ko'maklashish markazlari ish bilan ta'minlanmaganlarga tumandagi imkoniyatlarni e'tiborga olgan holda malakasini oshirish yoki kasblarini o'zgartirish bo'yicha tadbirlarni amalga oshiradi. Shular natijasida ularning ish bilan ta'minlanishi yaxshilanadi. Bu esa mehnat resurslaridan foydalanish koeffitsiyenti yuksalishini ta'minlaydi.

Qishloq hududlarida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirilishi tarmoqdagi mehnat resurslarining ma'lum bir qismini sanoat va boshqa tarmoqlarga o'tishiga ta'sir etmoqda. Shu orqali qishloq joylardagi mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi oshirilmoqda.

Tarmoqda mavjud bo'lgan mehnat resurslarini ishlab chiqarishga jalb etish, ularning mehnatlari unumdorligini yuksaltirishda moddiy hamda ma'naviy rag'batlantirishning, ya'ni ularning mehnatlariga yarasha haq to'lash, yaxshi ishlaganlarni esa rag'batlantirishning ahamiyati ulkan. Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida mamlakatimiz miqyosida mehnatga to'lanadigan ish haqining eng kam miqdori belgilanadi. Uning yuqori darajasi esa xo'jaliklarning iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda hamda ishchi-xizmatchilarning qobiliyatlariga, imkoniyatlariga va tashabbuskorligiga qarab belgilanadi.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2008-yilda iqtisodiyotda band bo'lganlar soni 11035,4 ming kishini tashkil etib, 2007-yilga nisbatan 2,8 foizga oshgan. Iqtisodiyotda band bo'lganlar sonining o'sishi noishlab chiqarish sohasida band bo'lganlar sonining 3,2 foizga, moddiy-ishlab chiqarish sohasida band bo'lganlarning 2,6 foizga o'sishi natijasida yuz bergan. Bu respublikamiz hukumati tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikka keng yo'l ochib berilishi, shuning asnosida aholining bandligini oshirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlarning izchillik bilan amalga oshirilayotganligidan dalolat beradi.

Surxondaryo viloyatida ham aholining asosiy qismi qishloq joylarda istiqomat qiladi. Aholini ish bilan ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirayotganda ushbu holatga e'tibor berish lozim.

Surxondaryo viloyatida 2010-yil 1-yanvar holatiga aholi soni 2082,3 ming nafarni tashkil etgan bo'lib, mehnat resurslarining soni 1158,8 ming nafarni tashkil etgan. Bundan 792,8 ming nafari iqtisodiy faol hisoblanib, 366,0 ming nafari esa iqtisodiy faol bo'lmagan aholidan iborat. Iqtisodiy faol aholining 754,0 ming nafari ish bilan ta'minlangan bo'lib, shulardan 462,3 ming nafari iqtisodiyotning rasmiy sektorida, 275,1 ming nafari iqtisodiyotning norasmiy sektorida band bo'lganlarni tashkil qiladi. Iqtisodiy faol aholining 38,8 ming nafari yoki 4,9 foizi ishga joylashtirishga muhtoj, ya'ni band bo'lmagan aholini tashkil etib, shundan 1628 nafari bandlikka ko'maklashish va aholini ijtimoiy muhofaza qilish markazlari hisobida turganlarni tashkil etadi.

Surxondaryo viloyatida aholini ish bilan ta'minlash bo'yicha ishlar izchil amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan, Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmasining ma'lumotlariga ko'ra, 2009-yil 1-yanvar holatiga xizmatlar sohasi va servisni rivojlantirish maqsadli kompleks Dasturlarini amalga oshirish doirasida chorvachilik va kasanachilik yo'nalishida viloyat bo'yicha 44,3 ming ish o'rinlari tashkil qilingan.

Qishloq xo'jaligida mehnatning unumdorlik darajasi so'nggi yillarda yuksalmoqda. Uning oshishiga tarmoqda ekiladigan ekinlar asosiy qismining hosildorlik darajasi oshganligi, chorva mollari mahsuldorligining yaxshilanganligi ta'sir etgan. Mehnat unumdorligi darajasining oshishiga qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining oshishi ham ta'sir etmoqda. Lekin baholar oshishiga nisbatan mehnat unumdorligining oshish sur'ati yuqori. Chunki qishloq xo'jalik xodimlarining mehnatga bo'lgan munosabatlari o'zgarimoqda.

6.3. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish yo'llari.

Qishloq hududlarida mavjud bo'lgan mehnat resurslaridan to'liq va samarali foydalanish, ularning mehnatlari unumdorligini yuksaltirish hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan himoyalash eng dolzarb vazifa hisoblanadi. Bu vazifani muvaffaqiyatli hal etilish uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- qishloq hududlarida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining umumiy sonini va istiqbolda uning o'zgarish darajasi monitoringini o'tkazib borish;
- qishloq hududlaridagi barcha tadbirkorlik shakllarida qisqa va uzoq muddatga mutaxassislik turlari bo'yicha mehnat resursiga bo'lgan talabni aniqlash;
- qisqa va uzoq muddatga bo'sh bo'lgan ish joylarini ishlovchilar bilan ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni asoslangan holda ishlab chiqish (kadrlar tayyorlash, malakasini oshirish, ularni qayta tayyorlash);

- ish bilan ta'minlanmaganlarning umumiy sonini aniqlash, ularni ijtimoiy himoyalash bo'yicha me'yoriy tadbirlarni ishlab chiqish, ularni amalga oshirish va boshqalar.

Ta'kidlangan tadbirlarning samarali hal etilishi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lganlar bilan ish beruvchi subyektlar hamda ijtimoiy himoyalashni amalga oshiruvchi tashkilotlar o'rtasida munosabatlar amalga oshirilishini taqozo etadi. Bu masalalarni hal etishda bandlikka ko'maklashish markazlari muhim ahamiyatga ega.

Erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida o'z mehnat qilish qobiliyatini taklif etayotgan fuqaro mehnat bozorini o'rganib chiqadi. U yerda mavjud bo'lgan talablarni o'rganib, o'zining intellektual va jismoniy qobiliyatlarini taklif etadi. Ish beruvchilar esa mehnat bozorida o'zlari uchun eng ma'qul bo'lgan taklifni tanlab olishga harakat qiladilar. Ular bir-biriga mos kelganda shartnomalar tuzilib, xodim ishga yollanadi. O'zbekiston Respublikasida ham shunday tartib joriy etilgan bo'lib, bu vazifani qishloq hududlarida bandlikka ko'maklashish markazlari amalga oshirmoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat bozorining nazariy asoslari shotlandiyalik iqtisodchi A.Smit, ingliz iqtisodchisi D.Rikardo, Nobel mukofoti laureati, amerikalik iqtisodchi Paul A.Samuelson va boshqa olimlar tomonidan yetarli darajada asoslangan. Yaratilgan nazariyani hayotga tatbiq etish yo'llari ham hal etilgan. Bozor iqtisodiyoti sharoitida mehnat shu bozorda erkin sotilishi lozim. Shundagina u qiymatga ega bo'ladi, ya'ni tovar shaklida ayirboshlanadi. Mehnat bozori erkin raqobat asosida amalga oshirilishi zarur. Bu bozorda mehnat munosabatlari iqtisodiy, ijtimoiy qonunlar, talab va taklif qonunlari talablari asosida amalga oshirilishi lozim. Mehnat bozorida inson o'zini emas, balki mehnat qilish (jismoniy, aqliy) qobiliyatini taklif etadi. Iste'molchi, ya'ni ish beruvchi shu qobiliyatni sotib oladi. Demak, oldi-sotdi jarayonidagi iqtisodiy munosabat predmeti insonning mehnat qilish qobiliyati hisoblanadi. Insonning mehnat qilish qobiliyatiga to'lanayotgan ish haqi shu mehnatning qiymati, ya'ni bahosi ekanligidan dalolat beradi.

Qishloq hududlaridagi mehnat bozorini samarali shakllantirishda quyidagi holatlarni e'tiborga olish zarur:

- respublika aholisining yarmi qishloq hududlarida yashayotganligi;
- qishloq hududlarida aholi sonining o'sish sur'ati shaharlardagiga nisbatan yuqori ekanligi, bu hol kelajakda mehnat resurslarining yuqori sur'atlarda o'sishiga ta'sir etishi;
- qishloq hududlarida sanoat korxonalari talab darajasida rivojlanmaganligini va barcha resurslarni e'tiborga olgan holda joylashmaganligi;
- hozirgi davrda qishloq hududlarida ish bilan ta'minlanmagan iqtisodiy faol mehnat resurslarining shaharlarga ish qidirib ketayotganligi;

- qishloq hududlarida xususiy mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik shakllari talab darajasida rivojlanmaganligini, shuningdek, madaniy, maishiy, kommunal va boshqa xizmatlarni amalga oshiruvchi infratuzilma subyektlari ko'lamining torligi.

Mehnat bozorlari yuqorida ta'kidlangan barcha xususiyatlarni e'tiborga olgan holda erkin shakllanishi uchun quyidagilarga e'tibor berilishi lozim:

- qishloq hududlaridagi (jumladan, qishloq xo'jalik korxonalaridagi) mehnat resurslarining umumiy miqdorini, tarkibini aniqlash;

- mehnat resurslarining taklifini va hududdagi barcha tadbirkorlik subyektlarining ularga bo'lgan talabini tarkibi bo'yicha aniqlash;

- erkin mehnat bozorini shakllantirish hamda ularning samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlovchi ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmlarni ishga solish;

- qishloqda mehnat resurslarining maqsadga muvofiq bandligini ta'minlashga hissa qo'shish;

- mehnat bilan band bo'lmagan fuqarolar sonini aniqlash, ularning malakasini oshirish, qayta tayyorlash hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan himoyalash;

- erkin mehnat bozori amalga oshirilishini ta'minlovchi turli yarmarkalar va boshqa tadbirlarni tashkil etish, ularning samarali o'tkazilishiga erishish;

- mehnat bozorining rivojlanishini ta'minlovchi barcha resurslarni topib, samarali sarflash kabi vazifalarni bozor talablari darajasida amalga oshirish lozim.

Qishloqlarda mehnat bozorini oqilona tashkil etib, samarali boshqarish uchun hududlarning xususiyatlarini e'tiborga olish lozim. Respublikamizning mehnat resurslari soni ko'p bo'lgan hududlari, avvalo, Andijon, Farg'ona, Namangan, Toshkent, Samarqand viloyatlari uchun mazkur bozorni tartibga solishning ancha samarali quyidagi ikkita usuli mavjud:

a) ishchi kuchiga talabni oshirish usuli;

b) ishchi kuchlariga taklifni kamaytirish usuli.

Fan-texnika taraqqiyoti yutuqlari va intensiv texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish hisobiga ish o'rinlarining bir qismi qisqarishi kuzatiladi.

Ishchi kuchiga bo'lgan talabni oshirishni rag'batlantirish usullarini tadqiq etish mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlashga hamda mazkur hududlar uchun samarali tarmoqlarni rivojlantirishga qaratilgan.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, saqlash va xarid qilish hamda agroservis xizmati ko'rsatish va shaxsiy mehnat faoliyati bo'yicha ish joylarini yaratish, ishlab chiqarish kuchlari va bandlikning noan'anaviy shakllarini rivojlantirish, agrar sektordagi ishdan vaqtincha bo'shatilayotgan shaxslar uchun mavjud korxonalarni kengaytirish va qayta tashkil etish hamda

yangi ish o'rinlarini yaratish maqsadida to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb etish lozim.

Ishchi kuchlariga talabni oshirishni agrosanoat majmuining mehnat resurslarini qayta taqsimlashdan manfaatdor tarmoqlarida ish joylarini yaratish va yangi, zamonaviy kasblarni egallashga sarmoyalarni to'g'ridan-to'g'ri jalb qilish orqali tartibga solish mumkin. Investitsiya va kreditlarni agrosanoat majmui korxonalarini, ayniqsa, qayta ishlash korxonalarini qurish, texnik jihatdan qayta qurollantirish va rekonstruksiyalashga, shaxsiy mehnat faoliyatini rivojlantirish yo'li bilan xizmat ko'rsatish sohasini kengaytirishga, shuningdek, ko'p bolali ayollar, mehnatga layoqatli nafaqaxo'rlar, nogironlar, o'smirlar va hokazolarga mos ish joylarini vujudga keltirishga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir. Shu tariqa ortiqcha mehnat resurslarini yuqorida aytib o'tilgan tarmoqlarga va ayrim maxsus ish joylariga jalb etish, ayni paytda ishchi kuchlarining kasbiy malaka tarkibiga bevosita ta'sir o'tkazish mumkin.

Muvaqqat ish joylarini yaratish va mulkchilik turli shakllarini rivojlantirish aholi bandligini oshirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri. U korxonalarining iqtisodiy manfaatdorligini oshirish, byudjet to'lovi va xodimlarning vaqtincha va qisman bandligi uchun ijtimoiy sug'urta badallarini kamaytirish, ularni ishga qabul qilish jarayonini yengillatish, bandlikning noan'anaviy shakllarini tashkil etish bilan bog'liq sarf-xarajatlarni to'lash kabi chora-tadbirlar yordamida amalga oshiriladi.

Prezidentimiz Islom Karimov o'zining "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" nomli asarida 2009-yildagi eng muhim ustuvor vazifalardan biri – bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan iborat ekanligini belgilab bergan edi. Mazkur ustuvor vazifaga alohida e'tibor qaratishning sabablaridan biri – infratuzilmani rivojlantirish ko'p mehnat talab qiladigan keng ko'lamli soha hisoblanadi va bu yangi ish o'rinlarini tashkil etish, aholining, ayniqsa, yoshlarning ish bilan bandligini ta'minlash, odamlarning daromadi va farovonligini oshirish imkonini beradi.

Ishchi kuchlari taklifini kamaytirishga ish vaqti va mavjud ish joylarini ijtimoiy ishlab chiqarishda band bo'lganlar o'rtasida qayta taqsimlash orqali samarali ta'sir etish mumkin. Respublikamizda Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi asosida umumta'lim dasturlarini kengaytirish va o'qish muddatini uzaytirish bilan kasbiy tayyorgarlikni yaxshilash, o'quv yurtlarida sirtqi o'quv shaklidagi talaba o'rinlarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlarga stipendiyalarni oshirish, ayollarga bola parvarishi uchun to'lanadagin nafaqalar va beriladigan ta'til muddatini ko'paytirish, mehnat stajini hisoblashda ularga imtiyoz berish; pensionerlar, nogironlarni

parvarishlaydigan shaxslarning nafaqalarini oshirish mehnat bozoriga ishchi kuchlarining oqib kelishini kamaytirish chora-tadbirlari hisoblanadi.

Ish bilan bandlar orasida ish vaqti va ish joylari ishchi kuchlariga bo'lgan taklifni kamaytirish maqsadlarida qayta taqsimlanadi. Aholi bandligining xususiy va vaqtinchalik shakllariga o'tishini rag'batlantirishga ularga ham ish bilan to'la band shaxslarga mo'ljallangan ijtimoiy muhofaza turlarini, ta'tillar va boshqa ijtimoiy kafolatlarning miqdorlarini o'rnatish, kafolatlangan eng kam miqdordagi ish haqi bilan ta'minlash, har yili beriladigan ta'tillarni o'z vaqtida berish, ish kuni va ish haftasi davomiyligini qisqartirish orqali erishish mumkin.

Mamlakatimizning mehnat resurslari yetishmaydigan mintaqalarida (Jizzax, Sirdaryo, Navoiy viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi) ishchi kuchlariga taklifini ko'paytirish mehnat bozorini tartibga solishning maqsadga muvofiq usulidir. Respublika qishloq xo'jaligidagi mavjud bo'lgan mehnat resurslaridan yil davomida to'liq va samarali foydalanish lozim.

Qishloq hududlarida, jumladan, qishloq xo'jalik korxonalarida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining real miqdorini aniqlash lozim. Shu bilan birga aholi sonining mutlaq o'sishini e'tiborga olgan holda mehnat resurslarining ko'payish yoki kamayish jarayonini aniqlash kerak. Mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan aholining harakatini ham hisobga olish zarur. Shundan so'ng qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan ish joylarining hozirgi hamda istiqboldagi sonini real aniqlashga alohida e'tibor berish kerak. Shularga asoslangan holda mehnat balansi ishlab chiqilishi zarur.

Yuqoridagilarga asoslanib, mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi, shu orqali qishloq hududlarida mavjud bo'lgan mehnat resurslarining ish bilan ta'minlanganlik darajasi aniqlanadi. Uning darajasi birga yaqin bo'lishi lozim, aks holda mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash chora-tadbirlari asoslangan holda ishlab chiqilishi kerak. Buning uchun qishloq xo'jalik korxonalarida yangi ish joylarini tashkil etish imkoniyatlarini rejalashtiriladi. Mehnat resurslaridan foydalanishni rivojlantirish maqsadida ularni takror ishlab chiqarish jarayonlarini, ya'ni malakalarini oshirish, tayyorlash va qayta tayyorlash tadbirlarini ham belgilab olib, amalga oshirilishiga e'tibor berish zarur.

Korxonalarda mehnat mehnat unumdorligi darajasini yuksaltirishga alohida e'tibor berish lozim. Bu masalaning hal etilishida eng ta'sirchan omil moddiy manfaatdorlik hisoblanadi. Darhaqiqat, bozor iqtisodiyoti sharoitida kim yaxshi, sifatli ishlasa ko'p haq oladi. Shunday ekan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida samarali mehnat qilayotgan ishchi-xizmatchi o'z mehnatiga yarasha ko'proq haq olishi lozim. Shu bilan birga mehnatkashlarni ma'naviy rag'batlantirishni amalga oshirishni ta'minlash kerak. Eng avvalo, mehnatlari natijalarini e'tiborga olgan holda mukofotlash va taqdirlash lozim. Unvonlar

ham ma'lum darajada fuqarolarning mablag'lar bilan ta'minlanishiga olib keladi. Jumladan, respublikada xizmat ko'rsatgan iqtisodchi, agronom, irrigator unvolarini olganlarning asosiy ish haqlariga eng kam oylik ish haqining 60 foizi miqdorida ustama beriladi. Eng asosiysi, ma'naviy rag'batlantirish insonlarning kayfiyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va ularning mehnatga munosabatini yaxshilaydi, yaxshiroq mehnat qilishga undaydi.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, elektrlashtirish natijasida sarflanayotgan mehnatning unumdorligi oshishini ta'minlash mumkin. Buning uchun xo'jaliklar ixtiyoridagi barcha mashinalar, traktorlarning ishga yaroqliligini oshirish hamda ulardan yil davomida to'liq foydalanishga erishish tadbirlarini shakllantirish lozim. Eng avvalo, ularni malakali kadrlar, ta'mirlash ustaxonalari bilan ta'minlash kerak. Xo'jaliklarning ishlab chiqarish resurslari bilan ta'minlanganligini ham talab darajasiga yetkazish zarur. Buning uchun esa moliyaviy resurslar bilan ta'minlash choralari aniqlab, ularning bajarilishini ta'minlash kerak.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning mavsumiyligi tufayli yilning ma'lum davrida tarmoqdagi mehnat resurslarining bir qismi bo'sh turib qoladi, bu esa mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu holatning oldini olish uchun qishloq xo'jalik korxonalarida xodimlarni mehnat resursiga talab kam bo'ladigan qish oylarida ham ish bilan band qilish choralari ko'rish lozim. Bunda dehqonchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklarida chorvachilikni ham yo'lga qo'yish, issiqxonalar tashkil etish, turli sexlar, ustaxonalar faoliyatini tashkil etish va boshqa tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Demak, qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan yil davomida to'liq va samarali foydalanish hamda ularning mehnatlari unumdorligini oshirish uchun quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishini ta'minlash maqsadga muvofiqdir:

- qishloq joylarda tadbirkorlik shakllarini rivojlantirish;
- tarmoqning rivojlanishini e'tiborga olgan holda qo'shimcha ish joylarini tashkil etish;
- qishloq xo'jaligiga yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni izchillik bilan tatbiq etish;
- tarmoqning ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirish va moddiy-texnika ta'minotini yuksaltirish;
- qishloqda yashash va ishlash uchun barcha sharoitlarni yaratish;
- mehnatni tashkil etishning samarali turlarini tashkil etish va rivojlantirish;
- kadrlarni tayyorlash, malakalarini oshirish, ularni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishni takomillashtirish va boshqalar.

Bu kabi chora-tadbirlarning qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga joriy etilishi tarmoqdagi mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilab, mehnat unumdorligi oshishiga ijobiy ta'sir etadi.

Qisqacha xulosalar

Belgilangan yosh chegarasidagi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan aholi mehnat resursi hisoblanadi. Ularning ongli ravishda, aniq maqsadni ko'zlab sarflagan mehnatlari natijasida ishlar bajariladi, mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Jumladan, mehnat va uning samarasi tabiiy sharoit bilan bog'liq, mehnat resursidan foydalanishga qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining mavsumiyliги katta ta'sir ko'rsatadi, qishloq xo'jaligidagi mehnat jarayoni tirik organizmlar bilan uzviy bog'langan va boshqalar. Tarmoqda mehnatni tashkil etishda ushbu xususiyatlarni inobatga olish lozim.

Kelajakda mehnat resurslaridan foydalanishni yanada yaxshilash va mehnat unumdorligini oshirish maqsadida yangi ish joylarini barpo etish, takror ishlab chiqarish sohasini rivojlantirish, moddiy va ma'naviy rag'batlantirishni takomillashtirib borish lozim. Qishloq xo'jaligida mehnat bozorini ham rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Mehnat va mehnat resurslari haqida tushuncha bering.
2. Qishloq xo'jaligida mehnat resursining qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?
3. Mehnat unumdorligi qanday aniqlanadi?
4. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi qaysi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi?
5. Mehnat to'g'risidagi qanday me'yoriy hujjatlar qabul qilingan?
6. Mehnat bozori, uning maqsadi, tashkil etilish shakllari va vazifalari nimalardan iborat?
7. Mehnat bozorini tartibga solishning qanday usullari bor?
8. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi» -T.: «Sharq», 1998
2. O'zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi Qonuni. -T.: «Sharq», 1998
3. Qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda talab etiladigan mehnat va moddiy resurslar me'yorlari. -T.: O'zBIITI, 1996
4. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
5. Abdug'aniyev A. Kadrlar - hal qiluvchi kuch. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2002. -№2
6. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
7. Gasanov M., Sokolov Y. O'zbekistonning mehnat to'g'risidagi qonun hujjatlari. -T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1999
8. Husanov R., Hamdamov D. Muqobil mashina-traktor parklari (MMTP). -T.: «Cho'lpon», 2001
9. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
10. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. -T.: «Mehnat», 2004
11. Toshboyev A.J. Tarmoq iqtisodi va menejmenti. Uslubiy qo'llanma. -T.: TIQXMII, 2000
12. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008
13. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

«Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligini oshirish yo'llari» mavzusidagi ma'ruza darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligini oshirish yo'llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining o'ziga xos xususiyatlari, mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari va ushbu ko'rsatkichlarni hisoblash usullari bo'yicha tushuncha berish. Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligi tushunchasi va uni oshirish yo'llari, tarmoqdagi mavjud mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish va mehnat unumdorligini oshirish yo'llari» mavzusi bo'yicha rejalarini belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
	Baholash: faol talabalarga tegishli ballarni qo'yish	
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligining mehnat resurslari, ulardan foydalanish samaradorligi va mehnat unumdorligi ko'rsatkichlarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

-
- Infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati.
 - Qishloq xo‘jaligida infratuzilmaning turlari va ularning tashkil etilishi.
 - Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda qishloq xo‘jaligi infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar.
-

7.1. Infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati.

Infratuzilma so‘zi lotincha «infrastructure» so‘zidan olingan bo‘lib, «infra» - quyi, asos va «structure» - tuzilish, joylashish kabi ma’nolarni anglatadi. Jahon tajribasida infratuzilma tushunchasi XX asr boshlarida birinchi bor «zarur yordamchi obyektlar va inshootlar majmuasi» sifatida muomalaga kiritilgan bo‘lsa, 1940-yillarga kelib g‘arb davlatlarida infratuzilma «ishlab chiqarish sohalarining faoliyatiga zaruriy shart-sharoitlar yaratuvchi subyektlarning yaxlit bir tarkibi» sifatida qo‘llanila boshlandi.

Infratuzilma subyektlari har qanday iqtisodiy tizimning asosiy tarkibi hisoblanib, ko‘rsatayotgan turli yo‘nalishdagi xizmatlari bilan barcha tarmoq va sohalarning iqtisodiy barqaror rivojlanishida asosiy poydevor hisoblanadi.

Infratuzilma subyektlari ishlab chiqarish, ijtimoiy va iqtisodiy jarayonlarni to‘la qamrab olib, tashkiliy-iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy, axborot, ekologik, boshqaruv va boshqa turdagi xizmatlar ko‘rsatish faoliyatini o‘z ichiga oladi, eng asosiysi ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

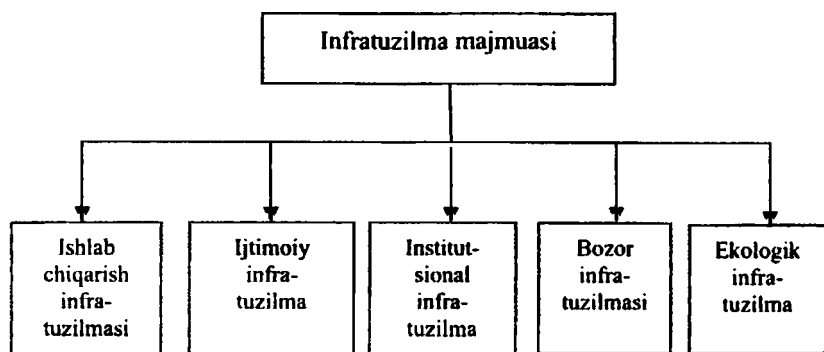
Prezidentimiz Islom Karimov «Infratuzilma majmuasi iqtisodiyotimizning butun tizimi tayanadigan poydevordir. Respublika butun iqtisodiy majmui ishining uyg‘unligi, uning samaradorligi, shuningdek, chet el sarmoyalarini jalb qilish va o‘zlashtirish imkoniyati butunlay infratuzilma tizimi rivojining holati va darajasiga bog‘liq» - deb ta’kidlagan edi.

Ma’lumki, infratuzilma subyektlari o‘zaro iqtisodiy munosabatlarda bajariladigan vazifalari, maqsadlari va faoliyat yo‘nalishlarida bir nechta tarkibiy unsurlarni birlashtirib, umumiy tizimda infratuzilma subyektlari

majmuasini hosil qiladi. Infratuzilma majmuasiga kiruvchi subyektlar (sohalar) tadbirkorlarning ishlab chiqarish-iqtisodiy munosabatlariga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatib, takror ishlab chiqarish jarayonini ta'minlashda ijobiy rol o'ynaydi.

Bozor munosabatlarining shakllanishi va rivojlanishi davrida infratuzilma subyektlari ishlab chiqarish, ijtimoiy, institutsional, ekologik va bozor subyektlari sifatida alohida faoliyat ko'rsatsada, ular o'zaro munosabatlarda bir-biriga bog'liq ravishda shakllanadi va rivojlanadi (7.1-chizma).

Infratuzilma majmuasiga kiruvchi subyektlar

7.1-chizma

Ishlab chiqarish infratuzilmasi ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatuvchi sohalar majmuasidan iborat bo'lib, ular tomonidan mahsulotlarni ishlab chiqarish, saqlash, qayta ishlash, qadoqlash, joylashtirish, tashish, ta'minot, ta'mirlash va boshqa shu kabi xizmatlar ko'rsatiladi. Mazkur infratuzilma subyektlari korxonalarda ishlab chiqarishning muntazam va bir maromda davom etishi hamda barqaror rivojlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratib beradi.

Ijtimoiy infratuzilma subyektlari fuqarolarning madaniy, maishiy, ma'naviy, ma'rifiy, ilmiy va boshqa faoliyat yo'nalishlari, o'zaro munosabatlarini bir-birlariga bog'lash va aloqasini ta'minlash hamda rivojlantirishga xizmat ko'rsatuvchi subyektlar majmuidan iborat. Ijtimoiy infratuzilma subyektlari aholining turmush darajasini belgilaydigan uy-joy qurilishi, sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya va sport, aloqa, transport, umumiy ovqatlanish xizmatlari, umuman aholining turmush farovonligiga ijobiy ta'sir etuvchi sohalarini o'z ichiga olgan va bog'lovchi tizim sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Institutsional infratuzilma subyektlari iqtisodiyotni yuritish va faoliyatini tashkil etish, davlat tomonidan boshqarishni amalga oshirish bilan bog'liq tashkiliy jarayonlarni o'z ichiga oladi. Institutsional infratuzilma subyektlari boshqaruvchi rolida xizmat ko'rsatadi va boshqaruvchilik vazifalari darajasida iqtisodiyotning hududiy, tarmoq va alohida ishlab chiqarish qismlariga bo'linadi.

Bozor infratuzilmasi – jamiyatda bozor munosabatlarini shakllantiruvchi va uning rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratib beruvchi sohalar majmuidir. Bozor aloqalari faol bo'lishi uchun bozor infratuzilmasi yaxshi ishlashi lozim. Bozor infratuzilmasini birjalar, savdo uylari, savdo kompaniyalari, konsalting firmalari, auditorlik firmalari, yarmarkalar, bojxona idoralari, banklar, sug'urta kompaniyalari, kredit uyushmalari va boshqa shu kabilar tashkil etadi.

Ekologik infratuzilma subyektlari bevosita tabiat, atrof-muhit, atmosfera ifloslanishining oldini olish, toza ichimlik suvi bilan ta'minlash, fuqarolarning tabiat va atrof-muhitga bo'ladigan salbiy ta'sirlarini kamaytirish bo'yicha vakolatli davlat organlari, muhandislik inshootlari va laboratoriyalari, shuningdek ekologiya bilan shug'ullanadigan xalqaro va ijtimoiy tashkilotlardan iborat. Ekologik infratuzilma subyektlari fan-texnika taraqqiyoti natijasida yuzaga kelayotgan salbiy ekologik oqibatlarini kamaytirish asosida tabiatning musaffoligini saqlash, eng asosiy cheklangan yer va suv resurslaridan yanada samarali foydalanish, bu borada xalqaro miqyosida o'zaro hamkorlikda faoliyat yurgizishni o'z ichiga oladi.

Infratuzilma subyektlarining samarali faoliyati iqtisodiy tizimning muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ular tomonidan ko'rsatiladigan turli yo'nalishdagi xizmatlar tufayli barcha tarmoq hamda korxonalarining o'zaro hamkorligi mustahkamlanadi.

Mustaqillikka erishilgandan so'ng barcha turdagi infratuzilma subyektlarining samarali faoliyat ko'rsatishini ta'minlash maqsadida davlat tomonidan iqtisodiy qo'llab-quvvatlash tizimi amaliyotga joriy qilinib, u davr talablariga muvofiq ravishda takomillashtirilib borilmoqda. Mamlakatimizda bevosita shakllangan ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma subyektlarini saqlab qolgan holda bozor munosabatlariga xos bo'lgan infratuzilma subyektlarini shakllantirish va rivojlantirish iqtisodiy islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, infratuzilma subyektlarini shakllantirish va rivojlantirish, olib borilayotgan tarkibiy o'zgarishlar iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida ishlab chiqarish va iqtisodiy salohiyatini oshirishga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatmoqda.

7.2. Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning turlari va ularning tashkil etilishi.

Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi – tarmoqdagi korxonalarining samarali faoliyatini ta'minlash, qishloq xo'jaligining pirovard mahsulotini ko'paytirish va sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan sohalar majmuidir. Qishloq xo'jalik korxonalarining faoliyatida infratuzilma sohalar, jumladan elektr energiyasi ta'minoti, transport xizmati, aloqa xizmati, mahsulotni saqlash joylari, ta'mirlash va texnik xizmat, moddiy-texnika ta'minoti tashkilotlari, muhandislik, zooveterinariya, agrokimyo xizmati, mahsulotlarni iste'molchiga yetkazib berishni ta'minlaydigan tashkilotlar va boshqa shu kabilarning rivojlanishi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining hajmi tarmoqning ishlab chiqarish fondlari, mehnat resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi bilan birga xizmat qiluvchi sohalarining rivojlanganlik darajasiga ham bevosita bog'liq. Infratuzilma qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish va samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Xomashyo, material va tayyor mahsulotning o'z vaqtida olib kelinishi xo'jalik aylanmasida bo'lgan resurs hajmini belgilaydi. Elektrlashtirish, kimyolashtirish, melioratsiya va ishlab chiqarishning boshqa asosiy omillari tez sur'atda o'sishiga nafaqat qishloq xo'jaligi uchun ishlab chiqarish mablag'larining miqdoran o'sishi hisobiga, balki mablag' resurslaridan samarali foydalanishni ta'minlaydigan xizmat tizimi tashkil etilishi hisobiga ham erishiladi. Bozor munosabatlari rivojlangan shart-sharoitda infratuzilmaning tarmoq va ishlab chiqarish vazifalari ham o'zgaradi.

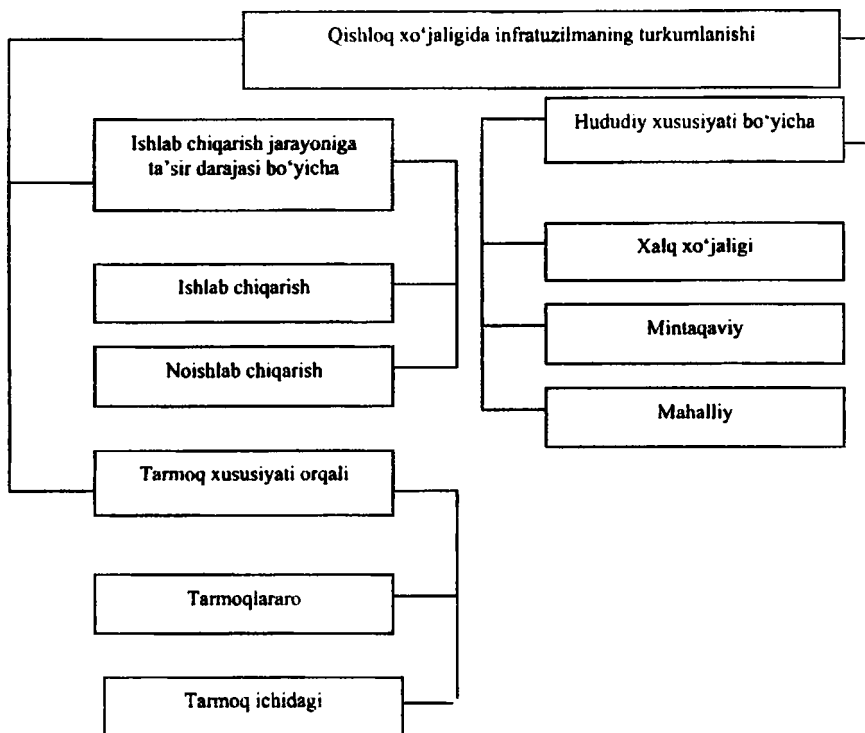
Qishloq xo'jaligi infratuzilmasining asosiy maqsadi tarmoq korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatiga shart-sharoit yaratish va qishloq aholisining turmush farovonligini yaxshilashga xizmat qilishdir. Infratuzilmaga kiradigan sohalar ishlab chiqarish jarayoniga bir xilda ta'sir ko'rsatmaydi va ishlab chiqarish jarayonida o'ziga xos o'rin egallaydi. Shu tufayli infratuzilma tarmoqlarini asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha turkumlash muhim ahamiyatga ega. Infratuzilma turkumlanishi alohida elementlari bilan birga butun sohaning jamiyat ishlab chiqarish tizimidagi o'rinlarini belgilashga yordam beradi. U tarmoqlararo aloqalarni o'rganishga va asosiy ishlab chiqarish bilan xizmat ko'rsatish tarmoqlari orasida optimal muvozanatni belgilashda ko'maklashadi.

Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi elementlarini quyidagi uch xususiyati orqali turkumlashtirish mumkin:

- ishlab chiqarish jarayoniga ta'siri darajasi bo'yicha;
- hududiy xususiyati bo'yicha;
- tarmoqlar xususiyati orqali.

Qishloq xo'jaligi infratuzilmasining turkumlanishi 7.2-chizmada keltirilgan.

Qishloq xo'jaligi infratuzilmasining turkumlanishi.

7.2-chizma.

Qishloq xo'jalik infratuzilmasini ishlab chiqarish jarayoniga ta'siri darajasi bo'yicha quyidagi ikki guruhga bo'lish mumkin:

- ishlab chiqarish infratuzilmasi;
- noishlab chiqarish infratuzilmasi.

Hududiy xususiyati bo'yicha infratuzilma quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- xalq xo'jaligi miqyosidagi infratuzilma;
- mintaqa miqyosidagi infratuzilma;
- mahalliy infratuzilma.

Xalq xo'jaligi infratuzilmasi butun xalq xo'jaligining samarali ishlashiga xizmat qiladigan soha va xizmatlardan iborat. Unga energetika, transport, aloqa tizimlarini misol tariqasida keltirish mumkin. Mintaqaviy infratuzilma alohida iqtisodiy hududlarning rivojlanishi va mintaqaviy ishlab chiqarishga xizmat qiluvchi sohalar majmui shakllanishi bilan bog'liq. Mahalliy infratuzilma esa alohida korxonalarining faoliyatiga xizmat ko'rsatuvchi sohalardan iborat.

Tarmoq xususiyatlari bo'yicha infratuzilma tarmoqlararo infratuzilma va tarmoq ichki infratuzilmasiga bo'linadi. Tarmoqlararo infratuzilma xalq xo'jaligining ko'pgina tarmoqlariga xizmat qilishga yo'naltirilgan. Tarmoq ichki infratuzilmasi esa aniq bir tarmoqning ishlashiga yordam beradi.

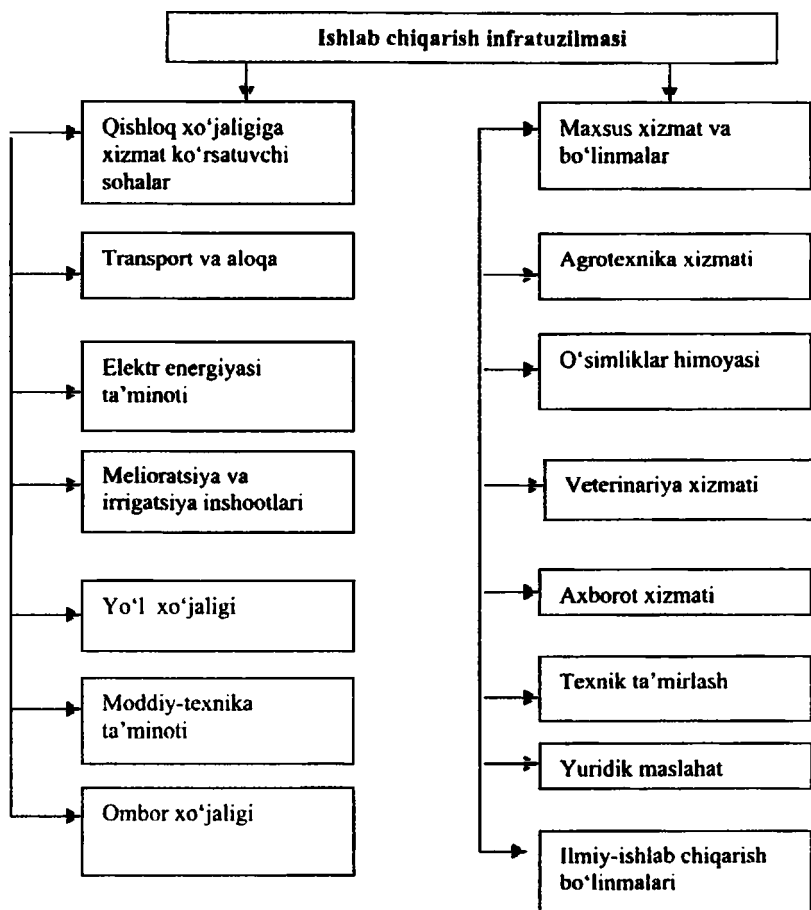
Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish infratuzilmasi. Qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish infratuzilmasi tarkibiga bevosita qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish jarayoniga xizmat qiluvchi sohalar kiradi: ishlab chiqarishga yo'naltirilgan transport, yo'l xo'jaligi, ta'mirlash ustaxonalari, ombor xo'jaliklari, kommunikatsiya tizimi va telegraf, aloqa, elektroenergiya uzatish liniyalari, texnik xizmat stansiyalari, ilmiy-ishlab chiqarish laboratoriyalari, o'simliklar muhofazasi, veterinariya xizmati va boshqa shu kabi xizmatlar ko'rsatuvchilar kiradi (7.3-chizma).

Ishlab chiqarish infratuzilmasining shakllanishiga ko'pgina omillar ta'sir etadi. Ularning ichida tuproq-iqlim sharoiti, hudud relyefi, suv bilan ta'minlanishi, yo'llar holati, korxonaning joylashishi, ishlab chiqarish obyektlarining joylashishi, qo'llanilayotgan texnologiyalar, ishlab chiqarish ixtisoslashishi va konsentratsiyalashish darajasiga alohida e'tibor beriladi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish infratuzilmasini tashkil etishda agrosanoat majmuasining ham o'rni katta. Chunki agrosanoat majmuasining uchinchi bo'g'iniga qishloq xo'jaligiga turli xizmatlarni ko'rsatuvchi sohalar kirsa, to'rtinchi bo'g'iniga esa qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash, tayyorlash va qayta ishlash bilan shug'ullanuvchilar kiradi. Demak, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlantirishda agrosanoat majmuasi faoliyatini takomillashtirish va unga kiruvchi sohalar korxonalari bilan qishloq xo'jalik korxonalarining aloqalarini mustahkamlash ham muhim ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish infratuzilmasi sohalarining ayrimlari davlat tasarrufida qolgan bo'lib, bular qatoriga elektr uzatish, yo'l xo'jaligi, aloqa va boshqa shu kabi tarmoqlar kiradi. Bu tarmoqlar rivojlangan davlatlardagi kabi davlat tasarrufida bo'lib qolishi maqsadga muvofiqdir. Chunki bozor munosabatlari sharoitida mazkur tarmoqlarda faoliyat yurituvchi yirik korxonalar soni kam bo'ladi va ular xususiylashtirilsa, yirik monopolistlar paydo bo'lishi mumkin.

Ishlab chiqarish infratuzilmasining tarkibi

7.3-chizma

Qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatida ishlab chiqarish infratuzilmasining bir turi bo'lgan aloqa xizmatining o'rni va ahamiyati juda muhimdir. Chunki, qishloq xo'jalik korxonalarida operativ hisobni yuritishda aloqa xizmati muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda xo'jalikning ichki tizimida bo'layotgan barcha jarayonlardan operativ hisob orqali xabardor bo'lib turish hamda yuzaga kelgan muammolarni o'z vaqtida hal etish imkoni yaratiladi.

Bundan tashqari, yetishtirilgan mahsulotlarni sotishda bozor konyunkturasini o'rganish va baholarning o'zgarib turishidan xabardor bo'lish jarayonida ham aloqa xizmati zarur bo'ladi. Aloqa tizimining eng zamonaviy uskunalaridan foydalanish qishloq xo'jalik korxonasida ishlab chiqarish jarayonini to'g'ri tashkil etish va xarajatlarni tejashga ko'maklashadi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasining asosiy sohalaridan biri yo'l xo'jaligidir. Qishloq xo'jaligida eng ko'p tarqalgan va asosiy tarmoq avtomobil yo'llari hisoblanadi. Tarmoqlararo xarakterga ega bo'lgan yo'llar qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilargacha yetkazish kabi keng ko'lamlı va salmoqli vazifalarni bajaradi. Xo'jalik ichidagi yo'llar mahsulot ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha faoliyatlarga xizmat qiladi. Qishloq xo'jaligida yo'llarning joylashishi, asfaltlanganlik darajasi va tekisligi ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Mamlakatimizda Prezident Islom Karimov rahnamoligida mustaqilligimizning dastlabki yillaridan dunyo bozoriga yangi yo'llar ochish, yurtimizni boshqa davlatlar, mintaqalar bilan bog'laydigan transport kommunikatsiyalari barpo etish masalasiga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Qamchiq dovoni orqali Farg'ona vodiysini, "Navoiy-Uchquduq-Sulton Uvaystog'-Nukus" temir yo'li orqali shimoliy mintaqalarni mamlakatimizning markaziy hududlari bilan bog'lashga erishildi. Amudaryo uzra bunyod etilgan mahobatli ko'priq Qoraqalpog'iston va Xorazm vohasini mamlakatimizning boshqa viloyatlari bilan tutashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Temir yo'l transporti barcha davlatlar iqtisodiyotining asosiy qon tomiri hisoblanadi. Ayni vaqtda mamlakatimizda yuk tashishning qariyb 70 foizi, eksport va import uchun yuk tashish umumiy hajmining esa 80 foizi temir yo'l orqali amalga oshirilmoqda.

Mustaqillikning 16 yilligi arafasida qurib bitkazilgan "Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on" temir yo'l liniyasi yagona milliy temir yo'l tizimini yaratish borasida amalga oshirilgan navbatdagi muhim bosqichdir. Qashqadaryo viloyatining Toshguzar qishlog'idan boshlanib Surxondaryo viloyatining Qumqo'rg'on tumani markazigacha davom etadigan, dengiz sathidan 1800 metr balandlikdagi Hisor tog' tizmalarini kesib o'tgan bu yangi temir yo'lining loyiha qiymati 447 mln. AQSh dollariga teng bo'lib, uni rejalashtirish va amalga oshirishda Yaponiyalik hamkorlarimiz yaqindan yordam berdilar.

Uzunligi 223 kilometrdan iborat bu temir yo'l qisqa davrda, hammasi bo'lib 33 oyda, muddatidan ikki oy oldin ishga tushirildi va mazkur temir yo'l mamlakatimizning janubiy mintaqalari va poytaxtimiz orasidagi yuk va yo'lovchi tashish masofasini 170 kilometrga qisqartirdi.

Mazkur temir yo'lining mamlakatimiz iqtisodiyoti uchun quyidagi ijobiy ta'sirlari bor:

- respublikamizning janubiy mintaqasi – Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini boshqa hududlar bilan bog‘laydi. Vatanimizning janubiy hududlarini har tomonlama keng qamrovli va ishonchli, mustahkam va samarali yo‘l bilan bog‘laydi;

- Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining chetda qolib kelayotgan boy gaz, rangli metall, ko‘mir, kaliy tuzi, qurilish materiallari va boshqa foydali qazilmalarini o‘zlashtirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi;

- temir yo‘l qatnovining yo‘lga qo‘yilishi bu yerda iqtisodiyot boshqa sohalari va infratuzilma obyektlari rivojlanishiga imkon yaratadi. Tog‘-kon sanoati, qurilish va boshqa sohalarda yuzaga keladigan ijobiy o‘zgarishlar hisobiga tegishli mintaqalarning ishlab chiqarish quvvatlarini izchil rivojlantiradi;

- bunday ulkan loyihaning amalga oshirilishi shu mintaqada yashaydigan aholini ish bilan ta‘minlashga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Temir yo‘l transporti tizimida, uning korxonalar va tashkilotlarida, joylarda tashkil etilayotgan infratuzilma obyektlarida ko‘plab yangi ish o‘rinlari ochish imkonini yuzaga keladi;

- bu yo‘l O‘zbekistonning chet davlatlarga, avvalo Transafg‘on temir yo‘l koridori orqali yaqin kelajakda to‘g‘ridan-to‘g‘ri Hind okeani, Janubiy va Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari portlariga chiqish va eksport imkoniyatini, shu bilan birga, yurtimizning tranzit rolini kengaytirish borasidagi salohiyatini keskin oshiradi.

Ishlab chiqarish infratuzilmasining muhim sohalaridan yana biri elektr ta‘minoti tizimidir. Xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlaridagi kabi qishloq xo‘jaligida ham elektr energiyasi bilan ta‘minlanganlik va undan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Qishloq xo‘jaligida elektr energiyasi asosan yoritish, isitish, suv ko‘tarib beruvchi nasos stansiyalarni elektrlashtirish, statsionar va ko‘chma sug‘orish agregatlarini elektrlashtirish, inkubatorlarda, issiqxonalarda hamda chorvachilik fermalarida mikroiklim hosil qilish va boshqalar uchun ishlatiladi.

Elektr uzatish tarmoqlari va tarqatuvchi hamda ishlab chiqaruvchi obyektlar qurilishi qanchalik mustahkam va kafolatli darajada bo‘lsa, nafaqat qishloq xo‘jaligi, balki, xalq xo‘jaligining barcha sohalari samarali faoliyat ko‘rsatishi ta‘minlanadi. Bu tarmoqning qishloq xo‘jaligidagi o‘rni juda muhimligi shundaki, u birinchidan, ekinlarni sug‘orish bilan bog‘liq bo‘lgan jarayonlarda suv ko‘tarish qurilmalari uzluksiz ishlashi, ikkinchidan, yetishtirilgan ayrim mahsulot turlarini omborxonalar va sovtgichlarda buzilmasdan saqlanishini ta‘minlaydi. Bundan tashqari, elektr uzatish tarmog‘i chorvachilik sohasi yoki parrandachilik tarmoqlarida elektr energiyasidan foydalanish jarayonida yetishtiriladigan mahsulot miqdori va sifatini oshirishda o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish jarayonini elektrlashtirish korxonalarining xo'jalik faoliyati keskin rivojlanishiga olib keladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini elektrlashtirish mehnat unumdorligini oshiradi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi. Masalan, g'allachilikda elektr energiyasidan foydalanish mehnat unumdorligini oshiradi. G'allani tozalashda «OS-1», «OS-3», «OB-10» markali g'alla tozalash mexanizmlaridan foydalanish mehnat sarfini 20-25 foiz, mahsulot tannarxini esa 15-35 foiz kamaytiradi.

Chorvachilikda elektr energiyasidan foydalanish mehnat sarfini keskin kamaytirishga olib keladi. Elektr energiyasidan foydalanish fermadagi bir qator ishlar, shu jumladan, suv bilan ta'minlash, ozuqalarni hayvonlarga berish, sigirlarni sog'ish, yuklarni tashish, qo'y junlarini qirqish, sutga dastlabki ishlov berish, inkubatsiya va hokazo ishlarni mexanizatsiyalar yordamida bajarish imkonini beradi.

Yem-xashakni molga berish oldidan tayyorlash ishlarida elektr energiyasidan foydalanish mehnat sarfini 75-90 foizga kamaytiradi, ozuqa sifatini yaxshilaydi. Chorva mollarini sog'ishni elektrlashtirish katta ahamiyatga ega. Sigir sog'ish apparatlari yordamida sog'ilganda mehnat sarfigina tejabgina qolmay, balki sog'uvchilarning mehnati ham yengillashadi. 1 sentner sut qo'lda sog'ilganda 4,4 kishi-soat sarflangani holda, sog'ish apparati yordamida sog'ilganda 2,5 kishi-soat, sog'ish zalida sog'ilganda esa 1,8 kishi-soat sarflanadi. Chorvachilikda elektr energiyasidan foydalanish sut sog'ib olish mehnatini tejabgina qolmay, balki sog'iladigan sutning tozalik darajasini ham oshiradi.

Qo'y junini mexanizmlar bilan qirqish mehnat unumdorligini 3-4 barobar oshiradi. Qirqib olingan jun sifati ham ancha yuqori bo'ladi.

Parrandachilik fermalarini tunda elektr energiyasi bilan yoritish natijasida tovuq va o'rdaklardan olinadigan tuxum 25-30 foizga ko'payadi. Elektr energiyasidan xo'jalikdagi yordamchi tarmoqlarda, jumladan, ustaxona, tegirmon, yog'och arralash va hokazo ishlarda foydalanish katta iqtisodiy samara beradi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish infratuzilmasining yirik tarmoqlaridan yana biri transport xo'jaligi hisoblanadi. Qishloq xo'jaligida transport xizmati yordamida korxonalar bir-biri bilan bog'lanib, ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz davom etishi uchun barcha sharoitlar yaratiladi. Transport vositalaridan foydalanish mahsulot ishlab chiqarish va uni realizatsiya qilish uchun sarflanadigan xarajatlarni kamaytiradi, vaqtni qisqartiradi, mehnat unumdorligini oshiradi va pirovard natijada mahsulot tannarxini pasaytiradi.

Transport vositalaridan unumli foydalanish qishloq xo'jaligida yo'llar qurish, ularning yuk tashish qobiliyatini oshirish, ta'mirlash ishlarini muntazam

ravishda olib borish, yo'l xo'jaligi ixtiyoridagi texnikani takomillashtirish va ulardan unumli foydalanishni talab etadi. Kuzatishlar avtomobilning yuk ko'tarish qobiliyati qattiq qoplamali yo'llarda qattiq qoplamasiz yo'llardagiga nisbatan 25-80 foiz, tezligi 2-3 marta oshishini, yonilg'i sarfini esa 2 marta kamayishini ko'rsatadi. Shuning uchun xo'jaliklararo va xo'jalik ichidagi yo'llarni rekonstruksiyalash va o'z muddatida ta'mirlash, yo'l qurilishini kengaytirish va qishloq xo'jaligini yanada intensiv rivojlantirish uchun real sharoitlar yaratadi.

Qishloq xo'jaligida transport vositalaridan foydalanish xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlariga nisbatan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu xususiyatlarga quyidagilar kiradi:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari keng hududda yetishtirilishi tufayli ularni tashish bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining mavsumiyligi tufayli yuk tashishni yil mobaynida bir me'yorda amalga oshirib bo'lmaydi, ayrim hollarda katta miqdordagi yuklarni qisqa vaqt ichida tashish zarurati paydo bo'ladi;

- turli xil transport vositalari talab etiladi;

- tashiladigan yuklar turi, hajmi, xususiyatiga ko'ra turlicha bo'ladi;

- yuk tashish masofasi odatda uzoq bo'ladi.

Qishloq xo'jaligida transport vositalaridan foydalanishning bu xususiyatlari qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxida transport xarajatlari miqdorining oshishiga olib keladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, transport xarajatlari don mahsulotlari tannarxida 26 foizni, makkajo'xori tannarxida 15 foizni tashkil etadi.

Yetishtiriladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini iste'molchilargacha bo'lgan uzluksizligini ta'minlashga ishlab chiqarish infratuzilmasining yana bir yirik tarmog'i - mahsulotlarni saralash, tayyorlash, saqlash va sotish bilan bog'liq bo'lgan sohalar xizmat qiladi. Xo'jaliklarda mahsulot ishlab chiqarilgandan so'ng uni saralash va tayyorlash ishlari olib boriladi. Bu esa, o'z navbatida, mahsulotlarni saqlash uchun tayyorgarlik ko'rishga imkon yaratadi. Chunki saralash jarayonida mahsulotning pishish darajasi, navi va turiga qarab, saqlash dasturi ishlab chiqiladi. Mahsulotning bir qismini qayta ishlashga topshirish, ikkinchi bir qismini esa saqlash masalasi hal etiladi. Mahsulotlarni saralash ishlari olib borilmasa yoki saralash jarayonidagi e'tiborsizlik va kamchiliklar tufayli isrofgarchilikka yo'l qo'yilishi mumkin. Saralangan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash ishlari ularning sifatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligining ayrim mahsulotlariga, ayniqsa, meva va sabzavotlarga tez va soz xizmat ko'rsatilsa, ma'lum qismi tayyorlov tashkilotlariga sotilsa, nobudgarchilikka yo'l qo'yilmaydi. Qishloq xo'jaligi korxonalarida yetishtiriladigan meva, sabzavot va don mahsulotlarini saqlash,

birinchidan, xo‘jaliklar moliyaviy holatining yaxshilanishiga ta’sir ko‘rsatsa, ikkinchidan, iste’molchilarning ushbu mahsulotlarga bo‘lgan talabini yil davomida doimiy qondirish imkonini beradi. Chunki, ushbu mahsulotlar insonlarning oziq-ovqatga va turli vitaminlarga bo‘lgan ehtiyojini qoplashda juda muhim ahamiyatga egadir.

Ma'lumki, respublikamiz qishloq xo‘jaligida g‘alla maydonlari va hosili yildan-yilga oshib bormoqda. Yetishtirilgan hosilning davlatga sotilganidan qolgan qismi xo‘jalik ixtiyorida bo‘ladi. Uning bir qismi iste’mol va urug‘lik uchun omborxonalarda ma’lum vaqtgacha saqlanadi. Don va don mahsulotlarini saqlashda yetrali sharoitlar yaratib berilmasa nobudgarchilikka yo‘l qo‘yilishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, xo‘jaliklar uchun zarardir.

Meva va sabzavotlarni saqlashda maxsus omborlarni tashkil etish muhim ahamiyatga ega. Omborlarda faol ventilyatsiya tizimi mavjud bo‘lganda mahsulot yaxshi saqlanadi. Hozirgi paytda meva va sabzavotlarning gaz muhitini boshqarib saqlash Angliya, Fransiya, Gollandiya, AQSh, Germaniya va boshqa shu kabi rivojlangan mamlakatlarda keng qo‘llaniladi. Bunda mahsulotlar sifati 7-8 oygacha buzilmasdan saqlanishi mumkin. Bundan tashqari asrlar davomida ajdodlarimizning qishloq xo‘jalik mahsulotlarini saqlash bo‘yicha orttirgan tajribalaridan ham unumli foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Chorvachilik mahsulotlarining ko‘pgina turlari ham tez buziluvchi bo‘lib, ularni ma’lum muddat maxsus sovutiladigan inshootlarda saqlashni talab etadi. Masalan, sut, go’sht, tuxum va boshqa shu kabi mahsulotlarni maxsus inshootlarda saqlab, uni sotishni yo‘lga qo‘yish qishloq xo‘jalik korxonasining daromadlari ko‘payishiga xizmat qiladi. Chunki ularning tez buziluvchanligi sababli qishloq xo‘jaligi korxonalari ushbu mahsulotlarni arzon baholarda bo‘lsa ham tezroq sotishga harakat qiladi, ayrim hollarda esa ushbu mahsulotlarning sifati buzilishi katta miqdordagi zararlarni keltirib chiqaradi. Shu sababli chorvachilik tarmog‘ida ham tayyorlash va saqlash xizmatini ko‘rsatuvchilarga ehtiyoj mavjud.

Umuman, qishloq xo‘jaligida yetishtiriladigan mahsulotlarning turiga qarab, ularni saqlash uchun zamonaviy omborxonalar va sovtgichlar qurilishini tashkil etish kerak. Bu o‘z navbatida qishloq xo‘jalik mahsulotlarining baholari shakllanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

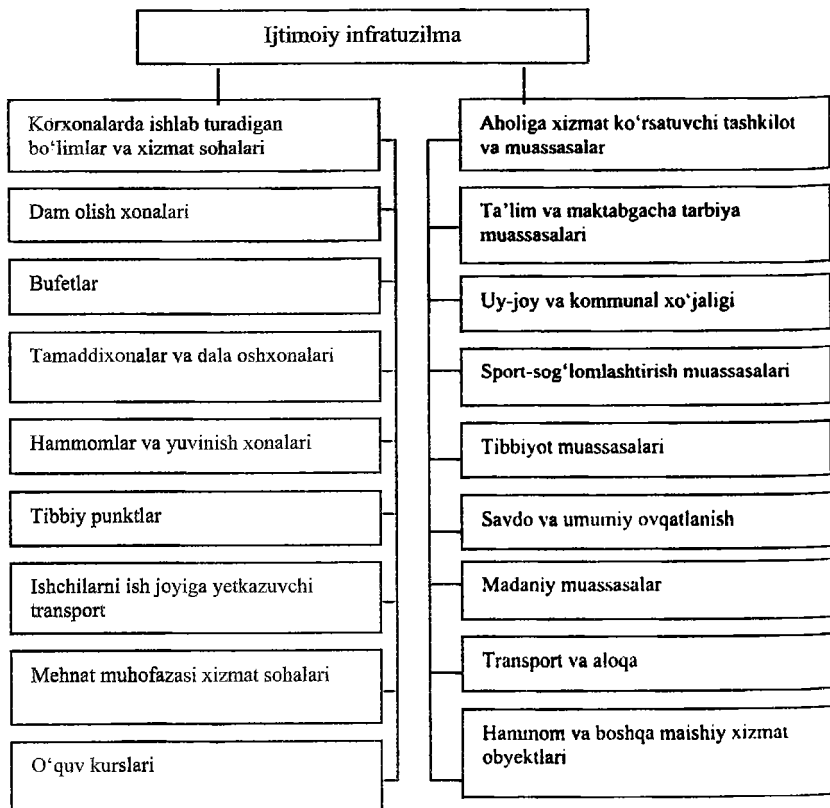
Qishloq xo‘jaligida ishlab chiqarish infratuzilmasining har bir tarmog‘ini yaxshi yo‘lga qo‘yish uchun zaruriy holatlarda investitsiyalarni jalb etish kerak. Mavjud ishlab chiqarish infratuzilmasi tarmoqlarini rivojlantirish davr talabidir. Ishlab chiqarish infratuzilmasining har bir tarmog‘ini eng samarali va jahon talablariga javob beradigan texnik jihozlar bilan ta’minlash hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bu masalaning yechilishi qishloq xo‘jaligi korxonalari ishlab chiqarish jarayonini rivojlantiradi hamda aholining

oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarga bo'lgan talabini to'la qondirish imkonini yaratadi.

Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilma. Qishloq xo'jaligi korxonalarining samarali faoliyati ishchi-xodimlarga zarur shart-sharoitlar yaratishni talab etadi. Ijtimoiy infratuzilma sohalari bu vazifani bajarishga yo'naltirilgan.

Maqsadli yo'nalishi, shakllanish manbai, hududiy joylashuvi va ishlab chiqarish jarayonida qatnashishiga ko'ra ijtimoiy infratuzilma obyektlari va xizmat sohalarini ikki guruhga bo'lish mumkin (7.4-chizma).

Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilmaning tarkibi

7.4-chizma.

Birinchi guruhga korxonalar hisobidan barpo etilgan, xo'jalik bo'limlarida joylashgan hamda mehnat sharoitlari, texnika xavfsizligi va ishlab chiqarish jarayonida ishchilarning hordiq olishi hamda boshqa shart-sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan obyektlar tegishlidir. Bu guruh tarkibiga korxonadagi umumiy ovqatlanish punktlari (bufetlar, oshxonalar, tamaddixonalar), sog'liqni saqlash va hordiq obyektlari (profilaktoriyalar, dam olish xonalari, yuvinish xonalari va boshqalar), yong'in xavfsizligi punktlari kiradi.

Ikkinchi guruhga qishloq xo'jaligi korxonalarining aholi punktlarida joylashgan, aholining talablarini qondirish uchun mo'ljallangan va asosan davlat resurslari, agrosanoat uyushmalari, agrofirma mablag'lari hisobidan va xususiy tadbirkorlar tomonidan tashkil etiladigan ijtimoiy infratuzilma obyektlari kiradi. Ular jumlasiga kommunal xo'jaligi korxonalar, sog'liqni saqlash, sport, ta'lim va maktabgacha tarbiya muassasalari, madaniyat uylari va klublar, savdo korxonalar hamda maishiy xizmat korxonalar taalluqlidir. Maishiy xizmat turlariga quyidagilar kiradi: poyabzal ta'mirlash, kiyim-kechak tikish, to'qish va ta'mirlash, teleradio, video, audio apparatlari va ro'zg'or jihozlarini ta'mirlash, metall buyumlarini tayyorlash va ta'mirlash, avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatish, mebel yasash va ta'mirlash, kiyimlarni kimyoviy tozalash va bo'yash, uy-joylarni ta'mirlash va qurish, suratxona va kinolaboratoriya xizmati, hammom xizmati, sartarosh va kosmetolog xizmati, buyumlarni ijaraga berish xizmati, marosimlar o'tkazish xizmati va boshqa shu kabilar.

Ijtimoiy infratuzilmaning ushbu obyektlari mehnat sohasi va ijtimoiy ahvolidan qat'i nazar qishloq joylaridagi aholining hammasiga xizmat ko'rsatishga yo'naltirilgan bo'ladi va mehnat resurslarini qayta tiklashga xizmat ko'rsatadi.

Qishloq xo'jaligida ijtimoiy infratuzilma obyektlariga kommunal uy xo'jaliklari, tibbiyot muassasalari, ta'lim va maktabgacha tarbiya muassasalari, umumiy ovqatlanish tashkilotlari, sport-sog'lomlashtirish tashkilotlari, o'quv markazlari, mehnat muhofazasi bo'yicha xizmat sohalari, aholiga transport hamda aloqa xizmati ko'rsatuvchilar va boshqa shu kabilar kiradi.

Ijtimoiy infratuzilma ishchilarning mehnat jarayonida samarali faoliyat yuritishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan sohalar majmuidir. Ijtimoiy infratuzilmaning asosiy vazifasi qishloq aholisining madaniy-maishiy sharoitlarini yaxshilash hisoblanadi. Ijtimoiy infratuzilma sohalar yakuniy mahsulot yaratishda bevosita ishtirok etmaydi, lekin ular ishlab chiqarish jarayonining normal davom etishi uchun shart-sharoitlarni ta'minlaydilar. Bu o'rinda xalqimizning «Yaxshi dam - mehnatga hamdam» maqolini misol keltirish mumkin. Qishloq xo'jaligi mehnatkashlarining yashash sharoiti, madaniy dam olishi, ularga ko'rsatiladigan maishiy xizmatlar

qanchalik yaxshi bo'lsa, ularning mehnat unumdorligi ham shunga yarasha bo'ladi.

Ijtimoiy infratuzilmaning ahamiyati shundaki, u ishlab chiqarishning zarur malakadagi kadrlarga bo'lgan talabini qondirishni tartibga soladi, kadrlarni takror ishlab chiqarish va qishloq xo'jaligiga bog'lanib ketishiga ko'maklashadi, mehnat muhofazasi va texnika xavfsizligini ta'minlaydi. Ijtimoiy infratuzilma bo'limlari nafaqat korxonalar ishchilari, balki ularning oila a'zolari kommunal-maishiy talablarini qondirish uchun ham shart-sharoitlarni yaratishda qatnashadi.

Ijtimoiy infratuzilma qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining xususiyatlarini aks ettiradigan o'ziga xos jihatlarga ega. Ijtimoiy infratuzilma obyektlari qishloq xo'jaligi korxonalarining moliyaviy resurslari va tadbirkorlarning pul mablag'lari hisobiga yoki davlat investitsiyalarini qishloqlarda turar-joylar, bolalar bog'chalari, maktablar, poliklinikalar, aloqa tarmoqlari va boshqalar qurilishiga samarali sarflash orqali barpo etiladi. Qishloq joylardagi ijtimoiy infratuzilma bo'limlari nafaqat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida band ishchilarga, balki qishloq xo'jaligi korxonasi hududida yashovchi aholining boshqa qismiga ham xizmat ko'rsatadi.

Odatda, qishloqdagi ijtimoiy infratuzilma obyektlari xo'jalik hududi bo'yicha bo'lib joylashtirilgan bo'ladi, bu esa ulardan samarali foydalanishni qiyinlashtiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining mavsumiylik xususiyati ijtimoiy infratuzilma bo'limlari va xizmat sohalari ishiga ham o'z ta'sirini o'tkazadi.

Ijtimoiy infratuzilma obyektlarining tashkil etilishi va maqsadga muvofiq ishlab turishi ular joylashgan qishloq xo'jaligi korxonasining iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Xo'jaliklar ijtimoiy infratuzilma bo'limlarini shakllantirishga zarur moddiy-pul va mehnat resurslarini ajratadilar. Qishloq joylarda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga hukumatimiz tomonidan alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda xizmat ko'rsatish tarmoqlari asosan shahar va tuman markazlarida ko'proq joylashgan bo'lsa, endi uni shahar atrofidagi aholi punktlari, qishloqlarda tashkil etish zarurati ortmoqda. Xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanganlik darajasi mamlakatning taraqqiy etganligi, jamiyatning rivojlanganligi va aholining turmush farovonligini ko'rsatuvchi muhim mezonidir.

Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasi. Bozor infratuzilmasi mamlakatda bozor munosabatlarini barpo etish va rivojlantirishga xizmat ko'rsatuvchi sohaslar majmui bo'lib, bozor xizmati tarmoqlarini shakllantirish va rivojlantirish maqsadida tijorat banklari tarmog'i, zamonaviy moliya va soliq tizimi, audit, sug'urta, birjalar faoliyati, kredit uyushmalari, konsalting firmalari, bojxona tizimi va boshqa shu kabilarni o'z ichiga oladi.

Bozor infratuzilmasi subyektlari tarkibiga kiradigan tashkilot va muassasalar o'rtasidagi o'zaro hamkorlikni samarali yo'lga qo'yish asosida iqtisodiyotda bozor munosabatlarini shakllantirish va rivojlantirish mumkin. Ushbu tadbir bozor infratuzilmasi subyektlarini qishloq hududlari bo'yicha joylashtirish bilan bir qatorda ular tomonidan yangi qo'shimcha ish o'rinlarining yaratilishiga ham asos bo'ladi.

Bozor infratuzilmasi subyektlari tarkibiga quyidagi tashkilot, idora va muassasalar kiradi: monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi; iqtisodiy nochor korxonalar ishlari qo'mitasi; birjalar va ularning tarkibida ish yuritadigan brokerlar, maklerlar va agentlar xizmatlari; savdo-tijorat markazlari, savdo uylari, savdo-sanoat palatalari, tashqi savdo firma va birlashmalari; ulgurji, chakana savdo va boshqa turdagi barcha savdo tashkilotlari; kim oshdi savdosi o'tkazuvchi idora va yarmarka; markaziy va tijorat banklari; lizing va injiniring bo'yicha muassasa va tashkilotlar; marketing maslahati va menejment markazlari; mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlash muassasalari, markazlar; mehnat bandligi bilan shug'ullanuvchi tashkilotlar; tijorat va ilmiy-texnika axborotlari markazlari; reklama byurolari; sug'urta xizmatini ko'rsatuvchi muassasalari; soliq tizimi idoralari va inspeksiyalari; bojxona tizimi idoralari; auditorlik xizmati firmalari; konsalting xizmati muassasalari; kasaba uyushma tashkilotlari; loyihalash institut va tashkilotlari; vositachilik xizmati muassasalari; notarial idoralari; advokatura idorasi; tadbirkorlik uyushmasi; investitsiya jang'arma kompaniyalari; lombardlar; agrofirma; kredit uyushmalari; iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyatlari va shunga o'xshash barcha xo'jalik yuritish subyektlari va jismoniy shaxslar o'rtasida sodir bo'ladigan bozor munosabatlarini tashkil etuvchi va muvofiqlashtiruvchi muassasalar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasining ham o'rni beqiyosdir. Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasining bir subyekti bo'lgan lizing kompaniyalari tarmoqni yuqori samarali zamonaviy texnika vositalari bilan ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligiga yetkazib berilayotgan traktorlar va o'rim-yig'im texnikasi sonini oshirish hamda ular uchun hisob-kitob qilish mexanizmini takomillashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 2-noyabrdagi "Qishloqni lizing shartlarida qishloq xo'jaligi texnikasi bilan ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 424-sonli qarorining qabul qilinishi ayni muddao bo'ldi. Mazkur hujjatga asosan "O'zqishloqxo'jalikmash-lizing" kompaniyasi tashkil etildi, uning tuzilmasi tasdiqlandi, eng muhimi, 2001-2007-yillar mobaynida "O'zqishloqxo'jalikmashxolding" kompaniyasi zavodlari tomonidan ishlab chiqarilayotgan qishloq xo'jaligi mashinalarini (birinchi navbatda traktorlar va o'rim-yig'im texnikasini) mashina-traktor parklariga va fermer xo'jaliklariga 7 yil muddatga lizingga berishning

tashkiliy, iqtisodiy hamda texnikaviy mexanizmlari aniq va ravshan belgilab qo'yildi. Hozirgi vaqtda hukumatimiz tomonidan qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashda lizing imkoniyatlaridan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan Prezidentimiz farmoniga ko'ra qishloq xo'jalik texnikalarining lizing muddati 7 yildan 10 yilga uzaytirildi hamda qishloq xo'jalik texnikasini lizing asosida sotib olish bo'yicha tashkil etilgan Fond hisobidan ushbu maqsadlar uchun 2008-yili 43 milliard so'mdan ziyod mablag' ajratilgan bo'lsa, 2009-yilda 58 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirilgan.

2008-yilda lizing asosida qishloq xo'jalik korxonalariga jami 48,9 mlrd. so'mlik 3459 dona turli xildagi texnikalar yetkazib berildi. 2009-yilda ham 7547 ta texnikani lizing va kredit asosida olingan bo'lib, shu orqali qishloq xo'jalik korxonalarining texnika ta'minotini yaxshilashga ijobiy ta'sir ko'rsatilmoqda.

7.3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda qishloq xo'jaligi infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan tadbirlar.

Prezidentimiz Islom Karimov o'zining "Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari" nomli asarida 2009-yildagi eng muhim ustuvor vazifalardan biri – bu mamlakatimizni modernizatsiya qilish va aholi bandligini oshirishning muhim omili sifatida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishdan iborat ekanligini belgilab berdilar.

Mazkur ustuvor vazifaga alohida e'tibor qaratishning bir qator sabablari mavjud. Jumladan:

Birinchidan, infratuzilmani rivojlantirish yangi korxonalarni joylashtirish va butun iqtisodiyotni taraqqiy ettirish uchun zarur qulay shart-sharoitlar yaratadi, mamlakatimizning boy mineral-xomashyo resurslarini o'zlashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Ikkinchidan, ishlab chiqarish infratuzilmasi, avvalambor, avtomobil va temir yo'llarning rivojlangan tizimi, ularning samarali faoliyati ishlab chiqarishdagi umumiy xarajatlarni kamaytirishning muhim sharti va omilidir. Bu esa, o'z navbatida, ishlab chiqarilayotgan mahsulot va butun iqtisodiyotimizning raqobatdoshligini oshiradi.

Uchinchidan, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, aholini toza ichimlik suvi, energiya bilan ta'minlash, ijtimoiy soha obyektlarini barpo etish, pirovard natijada aholining turmush darajasini oshirishga xizmat qiladi.

To'rtinchidan, infratuzilmani rivojlantirish ko'p mehnat talab qiladigan keng ko'lamlı soha hisoblanadi. Bu yangi ish o'rinlarini tashkil etish, aholining, ayniqsa, yoshlarning ish bilan bandligini ta'minlash, odamlarning daromadi va farovonligini oshirish imkonini beradi.

Bundan ko'rinadiki, mamlakatimizda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash, iqtisodiyotning real sektorini yanada rivojlantirish ko'p jihatdan xo'jalik yurituvchi subyektlarning ishlab chiqarish infratuzilmasi bilan ta'minlanganlik darajasiga bog'liq.

Zamonaviy ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirishni ta'minlash, shu asosda iqtisodiyotni izchil va barqaror yuksaltirish uchun qulay shart-sharoit yaratish maqsadida «2009-yilda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» maxsus dastur qabul qilindi va uning bajarilishi nazoratga olindi.

Mamlakatimizda transport infratuzilmasini, birinchi navbatda avtomobil va temir yo'llarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2007-2010-yillarda umumiy foydalanishda bo'lgan avtomobil yo'llarini rivojlantirish dasturining amalga oshirilishi bugungi kunda respublikamizning barcha mintaqalari o'rtasida yil davomida ishonchli transport aloqasini ta'minlamoqda. Jumladan, 2008-yil davomida 1108,0 mlrd. so'mlik temir yo'l transporti xizmatlari, 397,2 mlrd. so'mlik avtomobil yo'llari qurish va rekonstruksiyalash ishlari, 1375,0 mlrd. so'mlik aloqa xizmatlari, 1786,1 mlrd. so'mlik elektr energiyasi ta'minoti xizmatlari ko'rsatildi⁶. Buning natijasida mamlakatimizdagi korxonalar va tashkilotlar ishlab chiqarish faoliyatining rivojini va uzluksizligini ta'minlandi.

2009-yilda "Toshguzar – Boysun – Qumqo'rg'on" temir yo'l liniyasida obodonlashtirish ishlarini nihoyasiga yetkazish bo'yicha ishlar amalga oshirildi. 2009-yilning 20-avgustidan boshlab mazkur temir yo'ldan yo'lovchi poyezdlari qatnovi yo'lga qo'yildi. Natijada Termiz va Toshkent shaharlari orasida poyezd qatnovi uchun sarflanadigan vaqt 8 soatga qisqardi. Shuning 5,5 soati yangi temir yo'lning ishga tushirilishi natijasida Termiz va Toshkent shaharlari orasida poyezd qatnovi masofasining 170 kilometr ga qisqarishi evaziga, 3 soatga yaqini esa Turkmanistonda passajir poyezdining ushlanib qolishiga barham berilganligi sababli qisqargan. Buning natijasida yo'lovchilarga ancha qulayliklar yaratildi, chiptalar narxi ham ancha arzonlashdi.

Iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va xalqimiz farovonligini oshirishda mamlakatimiz hududlarida ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani

⁶ Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. –T.: Iqtisodiyot, 2009

rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mustaqillikning ilk davridan mamlakatimiz hududi bo'ylab, qolaversa jahonning turli nuqtalari bilan tutashtiruvchi, qulay, samarali va eng muhimi, ishonchli avtomobil yo'llar tizimining barpo etishga alohida e'tibor berilmoqda. Shunga ko'ra, hozirda yuqori darajadagi xalqaro standartlarga javob beradigan, mamlakatimizning barcha hududlarini o'zaro ishonchli bog'laydigan va mintaqaviy hamda jahon bozorlariga chiqishni ta'minlaydigan O'zbekiston milliy avtomagistralini qurish va rekonstruksiya qilish bo'yicha keng ko'lamlı dastur amalga oshirilmoqda. Buning natijasida umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarining uzunligi 42530 kilometrğa yetdi (7.1-jadval).

7.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi avtomobil yo'llari tarmog'ining umumiy uzunligi

Yo'l turlari	Uzunligi, km
Umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llari	42530
Shaharlar va boshqa aholi punktlari ko'challari	61664
Xo'jalik avtomobil yo'llari	79367
shu jumladan:	
- ichki xo'jalik yo'llari	67274
- korxonalarğa qarashli yo'llar	12093

Umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarining 21995 kilometri yoki 51 foizi mahalliy ahamiyatdagi, 16909 kilometri yoki 40 foizi davlat ahamiyatidagi va 3626 kilometri yoki 9 foizi xalqaro ahamiyatdagi yo'llar hisoblanadi.

2009-yilda 217 kilometrlik avtomobil yo'li foydalanishga topshirildi, 538 kilometr yo'l va 19 ta ko'prik kapital ta'mirlandi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun Respublika yo'l jamg'armasi hisobidan 280 milliard so'mdan ortiq mablag' yo'naltirildi. O'zbekiston Respublikasi umumiy foydalanishdagi avtomobil yo'llarida 2009-yil yakuniga ko'ra qurish va ta'mirlash bo'yicha jami bajarilgan ishlar hajmi 2008-yilga nisbatan 118,7 foizni tashkil etdi (7.2-jadval).

Yo'l-qurilish texnikasini sotib olish uchun Osiyo taraqqiyot bankining umumiy qiymati 56 million dollarga teng bo'lgan imtiyozli kredit resurslari jalb etildi.

Mamlakatimiz temir yo'l transport tizimini rivojlantirish va modernizatsiya qilish bo'yicha ishlar davom ettirildi. "Toshguzar-Boysun-Qumqo'rg'on" yangi temir yo'l liniyasida Yaponiya kapitali ishtirokida 5 ta ko'prik foydalanishga topshirildi.

**O‘zbekiston Respublikasi umumiy foydalanishdagi avtomobil yo‘llarida
2009-yil yakuni bo‘yicha qurish va ta‘mirlash ko‘rsatkichlari**

Ko‘rsatkichlar	Hajmi, mlrd.so‘m	2008 yilga nisbatan, %
Jami bajarilgan ishlar	370,6	118,7
Investitsiya dasturi	114,4	104,8
Mukammal va o‘rta ta‘mirlash	177,2	126,1
Joriy ta‘mirlash va saqlash ishlari	63,2	117,3
Yo‘l ta‘mirlash texnikalari va jihozlar xarid qilish	15,8	160,9

«Navoiy–Uchquduq–Sulton Uvaystog‘–Nukus» temir yo‘l liniyasining 6 ta yangi razyezdi ishga tushirildi. Temir yo‘llarni elektrlashtirish, temiryo‘l lokomotivlari parki va harakatdagi tarkibni yangilash loyihalarini amalga oshirish ishlari boshlandi.

2009-yilda qishloq joylarda yangi yo‘llar qurish va mavjudlarini kengaytirish uchun qariyb 100 milliard so‘m mablag‘ sarflandi. Dasturda rejalashtirilgan 67 avtobus yo‘nalishlari o‘rniga amalda 102 ta yangi yo‘nalishlar ochilib, ular Samarqandda ishlab chiqarilgan zamonaviy avtobuslar bilan ta‘minlandi.

Mamlakatimizda transport va kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirishga yo‘naltirilgan mablag‘lar investitsiyalar umumiy hajmida muhim o‘rin egallanoqda. 2010-yilning o‘zida faqat avtomobil yo‘llarini qurish va rekonstruksiya qilish uchun 378 million dollarga teng bo‘lgan mablag‘ o‘zlashtirildi va bu 2009-yilga qaraganda 31,5 foiz ko‘p demakdir. Shuning hisobidan mamlakatimizda 270 kilometrlik zamonaviy avtomobil yo‘li foydalanishga topshirildi.

O‘zbekiston milliy avtomagistrali loyihasi tarkibiga kiradigan sement-beton qoplamali 222 kilometrlik avtomobil yo‘lini qurish va rekonstruksiya qilish uchun Osiyo taraqqiyot banki bilan 600 million dollar miqdorida kredit mablag‘larini jalb qilish to‘g‘risida shartnoma imzolandi.

2011-yilda O‘zbekiston milliy avtomagistrali tarkibiga kiradigan avtomobil yo‘llarini qurish va rekonstruksiya qilish, mamlakatimizning barcha hududlarini o‘zaro ishonchli bog‘laydigan yagona milliy avtomobil transport tizimini tashkil etish uchun 2010-yilga qaraganda 1,4 barobar ko‘p, ya‘ni 547 million dollardan ortiq kapital qo‘yilmalarni yo‘naltirish, xalqaro talab va standartlarga javob beradigan 302 kilometrlik avtomobil yo‘llarini foydalanishga topshirish ko‘zda tutilmoqda. Toshkent – Andijon avtomobil yo‘lining «Qamchiq» dovoni orqali o‘tadigan tog‘li uchastkasini rekonstruksiya

qilish, bu yerda 4 polosali, sement-beton qoplamali yo‘l qurilishi bo‘yicha ishlarni jadallashtirish ko‘zda tutilmoqda.

2011-yilda, Jizzax – Yangiyer yo‘nalishi bo‘yicha elektrlashtirilgan ikki yo‘lli temiryo‘l tarmog‘i va Yangiyer – Farhod yo‘nalishi bo‘yicha elektrlashtirilgan bir yo‘lli temiryo‘l tarmog‘i qurilishini nihoyasiga yetkazish, Maroqand – Qarshi va Qarshi – Termiz yo‘nalishi bo‘yicha strategik ahamiyatga ega bo‘lgan temiryo‘l tarmoqlarini elektrlashtirish loyihalarini amalga oshirish rejalashtirilmogda. Bu, o‘z navbatida, sarf-xarajatlarni 20 foizga kamaytirish va yo‘lovchi hamda yuklarni manzilga yetkazish tezligini 1,3 barobar oshirish imkonini beradi.

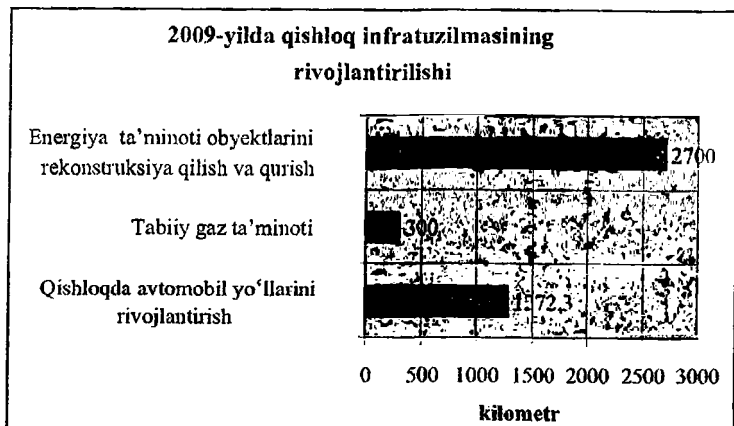
Shu bilan birga, yo‘lovchi tashish lokomotivlari parkini yangilash, yuk tashish lokomotivlari hamda vagonlarini modernizatsiya qilish va qayta tiklash, temir yo‘llarni modernizatsiya qilish bo‘yicha loyihalarni amalga oshirishni jadallashtirilmogda. Shu bilan birga Ispaniyaning «Talgo» kompaniyasi bilan hamkorlikda Toshkent – Samarqand temiryo‘l uchastkasida O‘rta Osiyoda birinchi bor bunyod etiladigan tezyurar temiryo‘l magistralini qurish va foydalanishga topshirish ishlari davom ettirilmogda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan o‘z vaqtida qabul qilingan iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror faoliyatini ta‘minlashga va eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan Inqirozga qarshi choralar dasturining to‘rtinchi yo‘nalishi – elektroenergetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya iste‘molini kamaytirish va energiya tejashning samarali tizimini joriy etish choralarini amalga oshirishdir. Bu borada O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasi tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan elektr energiyasi ta‘minoti tizimiga xususiy operatorlarni joriy qilish bo‘yicha amaliy tajriba natijalarini misol qilib ko‘rsatish mumkin. Mazkur amaliy tajribani o‘tkazishdan maqsad – foydalanilgan elektr energiyasi uchun hisob-kitob tizimini takomillashtirish, iste‘molchilar hisob-kitobini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish, iste‘mol davrida elektr energiyasi yo‘qotishlarini kamaytirish va shu asosida ishonchli elektr ta‘minoti tizimini yaratishdan iboratdir.

Mamlakatimizda elektroenergetika tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan ishlarning uzviy davomi sifatida 2009-yil 30-sentabrda O‘zbekiston Respublikasining “Elektr energetikasi to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi va ushbu sohani rivojlantirish izchil davom ettirilmogda. Bundan tashqari, xususiy operatorlarni tabiiy gaz va suv ta‘minoti tizimiga jalb qilish bo‘yicha keng ko‘lamdagi ishlar amalga oshirilmogda.

Ayni paytda qishloqlarimizni energetika resurslari bilan uzluksiz va kafolatli ta‘minlash uchun 2009-yil davomida 16 milliard so‘mdan ortiq mablag‘ hisobidan uzunligi 2 ming 700 kilometrdan ziyod elektr tarmoqlari,

300 kilometr dan ko'proq tabiiy gaz quvurlari rekonstruksiya qilindi va kapital ta'mirlandi (7.5-chizma).

7.5-chizma.

Aholi turmush darajasini oshirish va farovonligini yuksaltirishda ijtimoiy infratuzilma xizmatlarining ham roli beqiyosdir. Shunga ko'ra, mamlakatimizda ushbu sohani rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Keyingi yillarda respublikamizda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish borasida ahamiyatli yutuq va muvaffaqiyatlarga erishilmoqda.

2009-yilda qishloq joylarda infratuzilmaning rivojlantirilishi bo'yicha ijobiy ishlar amalga oshirildi (7.3-jadval).

7.3-jadval

2009-yilda qishloq joylarda infratuzilmaning rivojlantirilishi

Ko'rsatkich	Reja	Amalda	Bajarilishi, foizda
Tabiiy gaz ta'minoti, km	180,4	197,2	109,3
Ichimlik suv tarmoqlari quvurlarini qurish, km	1168	1665	142,6
QAP ichimlik suv ta'minoti obyektlarini rekonstruksiya qilish, QAP	304	366	120,4
Obodonlashtirish boshqarmalarini maxsus texnikalar bilan jihozlash, dona	2086	2100	100,7
1991-yilgacha qurilgan ko'p qavatli uylarni mukammal ta'mirlash, dona	125	134	107,2

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2009-yil davomida qishloq joylarda 197,2 km uzunlikdagi tabiiy gaz, 1665 km uzunlikdagi ichimlik suv tarmoqlari quvurlarini tortish, 366 ta qishloq aholi punktlarida (QAP) ichimlik suv ta'minoti obyektlarini rekonstruksiya qilish, obodonlashtirish boshqarmalarini 2100 dona maxsus texnikalar bilan jihozlash, 134 ta ko'p qavatli uylarni mukammal ta'mirlash ishlari amalga oshirilgan.

Mamlakatimizda elektr ta'minoti tizimini rivojlantirish bo'yicha ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2009-yilda bir nechta kichik stansiyalarni o'z ichiga olgan "Yangi Angren-O'zbekiston" elektr uzatish liniyasi va "G'uzor-Surxon" yuqori voltli elektr uzatish liniyasini qurish bo'yicha strategik investitsiya loyihalarini amalga oshirish natijasida mamlakatimizda yagona elektr tizimini tashkil etish ishlari yakunlandi.

Aholining turmush farovonligi uchun zarur ijtimoiy infratuzilma obyektlaridan biri – bu aloqa xizmatidir. "O'zbektelekom" aksiyadorlik kompaniyasi "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" Davlat dasturi ijrosini ta'minlash maqsadida bir qator ibratli ishlarni amalga oshirdi. Jumladan, respublikamiz hududlaridagi 72 ta analog qishloq telefon stansiyalari rekonstruksiya qilinib, mavjud ijtimoiy muassasalar to'liq telefonlashtirilishi ko'zda tutilgan. Hozirda mamlakatimizdagi shifoxonalarining 96,8 foizi, akademik litseylarning 98,4 foizi, kasb-hunar kollejarining 92,6 foizi, maktab va bolalar bog'chalarining 70,0 foizi zamonaviy aloq tizimidan samarali foydalanmoqda. Kompaniyaning "Qishloq joylarida simsiz aloqadan foydalanish tarmog'ini kengaytirish" loyihasi doirasida respublikamiz shimoliy hududlarida qo'shimcha ravishda 20 ta baza stansiyasi ishga tushirildi.

Aholi turmush farovonligini oshirishning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida uy-joylarni qurish va foydalanishga topshirish ishlarining jadallashuvi natijasida yillar davomida umumiy uy-joy fondi hajmi oshib bormoqda. 2002-yil holatiga uy-joy fondi 360,9 mln. kv.m dan iborat bo'lsa, 2006-yilga kelib bu ko'rsatkich 386,9 mln. kv.m ga, o'rtacha har bir yashovchiga hisoblaganda esa 14,3 kv.m dan 14,6 kv.m ga qadar oshgan.

Ijtimoiy soha obyektlari qatorida ta'lim muassasalarining ham ahamiyati katta. Mamlakatimizda ta'lim muassasalarini rivojlantirish, ularning mazmunini sifat jihatidan takomillashtirish borasida ahamiyatli ishlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatimizda ta'lim muassasalarining moddiy-texnika bazasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bundan tashqari, dunyoning hech qaysi mamlakatida kuzatilmaydigan uch bosqichli sport musobaqalari tashkil etilgan bo'lib, bu o'quvchi va talabalarni, umuman yoshlarimizni sportga ommaviy jalb etishda yuqori samara beruvchi tizimga aylandi. Shu maqsadlarda ko'plab sport inshootlari barpo etilmoqda. Qishloq joylarida ta'lim tizimi va bolalar sporti moddiy-texnik negizini mustahkamlash maqsadida ko'plab obyektlar ishga tushirilmoqda. Bu esa qishloqlarimizdagi yoshlarning

keng va yorug' binolarda, zamonaviy jihozlar bilan ta'minlangan o'quv xonalari va laboratoriyalarda bilim olishlari hamda sport bilan shug'ullanishlari uchun moddiy asos yaratadi.

2010-yilda kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarni qurish, rekonstruksiya qilish va jihozlash, shuningdek, maktablarning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha dasturlarni amalga oshirish yakuniga yetkazildi.

Umuman olganda, 2005-2010-yillar davomida 7 ming 800 dan ortiq umumta'lim muassasasi, qariyb 1 ming 500 ta kasb-hunar kolleji va akademik litsey barpo etildi va rekonstruksiya qilindi. Faqat 2010-yilda maktablar, kasb-hunar kollejlari va litseylarda 2 ming 300 tadan ziyod kompyuter texnikasi va multimedia uskunasi o'rnatildi.

Unib-o'sib kelayotgan yosh avlodni jismoniy jihatdan tarbiyalash va bolalar sportini rivojlantirishga qaratilgan dasturni amalga oshirish bo'yicha ishlar izchil davom ettirildi. Buning natijasida faqat 2010-yilning o'zida 72 ta sport inshooti, 27 ta suzish havzasi foydalanishga topshirildi, umumiy qiymati 3 million AQSh dollariga teng bo'lgan sport inventarlari va uskunalar joylarga yetkazib berildi.

Bugungi kunda umumta'lim maktablari o'quvchilarining har uch nafaridan biri turli seksiya va to'garaklarda sport bilan muntazam shug'ullanmoqda.

2010-yilda yosh avlodning ijodiy qobiliyati va ma'naviyatini yuksaltirishga qaratilgan musiqa va san'at maktablarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlash bo'yicha qabul qilingan dasturni amalga oshirish boshlandi. Agar 2009-yilda oltita musiqa va san'at maktabi qurilgan va rekonstruksiya qilingan bo'lsa, 2010-yilda 46 ta ana shunday maktab foydalanishga topshirildi. Ularning qurilishiga 51 milliard so'mdan ortiq kapital mablag' yo'naltirildi.

Ma'lumki, 2008-yil 5-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 16 yilligi munosabati bilan o'tkazilgan tantanali yig'ilishda Prezidentimiz tomonidan 2009-yil «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» deb e'lon qilindi. Prezidentimiz o'z ma'ruzalarida qishloqda taraqqiyot va farovonlikni ta'minlashning quyidagi asosiy yo'nalishlarini belgilab berdilar:

- qishloqda turmush darajasini oshirish;
- qishloq ahlining manfaatlarini yanada to'liq ta'minlashga qaratilgan huquqiy bazani mustahkamlash;
- qishloq joylardagi infratuzilma tarmoqlarini yanada rivojlantirish;
- qishloq hayotining saviyasi va madaniyatini yangi pog'onaga ko'tarish;
- qishloq aholisi, eng avvalo, yoshlarni ish bilan ta'minlash, odamlarning daromadi va farovonligini oshirish;

- qishloq xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirish, fermerlik harakatini qo'llab-quvvatlash;
- qishloqda mulkdorlar, tadbirkor va ishbilarmonlarning manfaatlarini himoyalash;
- yer, tuproq unumdorligini doimiy ravishda oshirish, yerning meliorativ holatini yaxshilash⁷.

Mazkur yo'nalishlar bo'yicha chora-tadbirlarni izchil va tizimli amalga oshirish maqsadida «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturi ishlab chiqildi hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi PQ-1046 sonli Qarori asosida kuchga kiritildi. Dasturda o'tkaziladigan chora-tadbirlar, bajarilish muddatlari, xarajatlar va ularni moliyalashtirish manbalari, chora-tadbirlarni amalga oshirish shakllari, mexanizmlari va kutiladigan natijalar to'liq ko'rsatib berilgan. Dasturning asosiy yo'nalishlari 9 ta bo'lim, 105 ta bandda o'z ifodasini topgan.

«Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturining prinsipial ahamiyatga ega bo'lgan asosiy yo'nalishlariga biri – qishloqlarimizda hayot sifatini tubdan yuksaltirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirishdir.

Qishloq joylarda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va shu asosida qishloqlarimiz qiyofasini tubdan o'zgartirish maqsadida 2009-yilning yanvar oyida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qishloqlarimizning zamonaviy arxitektura nuqtai nazaridan rejalashtirilishi, qishloq joylarda uy-joy va ijtimoiy obyektlar qurilishini loyihalashtirish va bunyod etish tizimini takomillashtirish, «Qishloqqurilishloyiha» institutini tashkil etish bo'yicha qarori qabul qilindi.

«Qishloqqurilishloyiha» instituti tomonidan hozirga qadar 2 xonadan 5 xonagacha bo'lgan zamonaviy uy-joylar, maishiy xizmat ko'rsatish obyektlarining namunaviy loyihalari ishlab chiqildi. Bu ishga respublikamizdagi ko'zga ko'ringan, yuqori malakali mutaxassislar jalb etilib, yakka tartibdagi uy-joylar qurilishi bo'yicha 22 ta, ijtimoiy obyektlar bo'yicha esa 16 ta namunaviy loyiha tasdiqlanib, qurilishga tavsiya qilindi.

Qurilish ishlarini amalga oshirish maqsadida «Qishloq qurilish invest» injiniring kompaniyasi, ularni moliyalashtirish uchun zarur mablag'larni jalb etish maqsadida «Qishloq qurilish bank» aksiyadorlik-tijorat banki tashkil etildi. Qishloq joylarda qurilish ishlarini olib borish uchun 2009-yilning o'zida mazkur bank orqali qariyb 60 milliard so'm mablag' yo'naltirilgan bo'lsa, 2010-yilda qo'shimcha ravishda yana salkam 530 milliard so'm mablag' yo'naltirish ko'zda tutilgan edi.

⁷ Prezident Islom Karimovning 2008-yil 5-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganligining 16 yilligiga bag'ishlangan yig'ilishda so'zlagan ma'ruzası.

Bunday keng ko‘lamli ishlarni bajarish uchun 2009-yil davomida mamlakatimizda 906 ta ixtisoslashtirilgan qurilish-ta‘mirlash tashkiloti tuzildi va ular yuqori malaka va tajribaga ega bo‘lgan mutaxassis kadrlar bilan ta‘minlandi.

Qishloqdagi qurilish sarf-xarajatlarining bir qismi uy-joylarning bo‘lg‘usi egalari mablag‘lari hisobiga, aksariyat qismi aholiga «Qishloq qurilish bank» tomonidan beriladigan uzoq muddatli (15 yilgacha) imtiyozli kredit hisobidan qoplanadi.

«Qishloq qurilish bank» aksiyadorlik tijorat banki – qishloq qiyofasini va qishloq aholisining uy-joy sharoitlarini sifatli yaxshilash, qishloq joylarda ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani jadal rivojlantirish, uy-joy qurilishini uzoq muddatli imtiyozli kreditlash tizimini keng joriy etish maqsadida hamda «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» Davlat dasturiga muvofiq 2009-yil 30-martda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq qurilish bank» aksiyadorlik tijorat bankini tashkil etish to‘g‘risida»gi qaroriga muvofiq sobiq «G‘allabank» aksiyadorlik tijorat banki negizida tashkil etildi.

Shuningdek, qishloqlarda bolalar bog‘chalari, umumta‘lim va musiqa maktablari, sport inshootlari, tibbiyot muassasalari, maishiy xizmat obyektlari, ravon yo‘llar, zamonaviy turar-joy mavzellarini kompleks barpo etish rejalashtirilgan.

Qurilish ishlarini o‘z vaqtida va samarali amalga oshirish ko‘p jihatdan qurilish materiallariga bog‘liq. Shunga ko‘ra, 2009-yilda qurilish materiallari ishlab chiqaradigan 31 ta ishlab chiqarish quvvati, jumladan, 2 million kvadrat metr zamonaviy tom yopish materiallari ishlab chiqaradigan 6 ta korxonalar, shuningdek, gips, alebestr, gipsokarton kabi qurilish va pardozlash materiallari, yig‘ma konstruksiyalar tayyorlaydigan yangi korxonalar foydalanishga topshirildi. Shular qatorida yiliga 81 million dona g‘isht ishlab chiqarish quvvatiga ega bo‘lgan 12 ta yangi zavod ishga tushirildi.

Ijtimoiy yo‘naltirilgan davlat siyosatining bosh ustuvorligini inson manfaatlarini tashkil etuvchi mamlakatimizda uy-joy qurilishiga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Bunda davlatimiz rahbari Islom Karimovning 2009-yil 29-yanvarda qabul qilingan “Uy-joy fondini foydalanishga tayyor holda topshirish shartlarida rekonstruksiya qilish va ta‘mirlash bo‘yicha pudrat ishlarini kengaytirishni rag‘batlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi, 2009-yil 19-iyundagi “Devorbop materiallar ishlab chiqarishni kengaytirishni rag‘batlantirish va sifatini yaxshilash borasidagi qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi hamda 2009-yil 3-avgustdagi “Qishloq joylarda uy-joy qurilishi ko‘lamini kengaytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarorlari muhim omil bo‘lmoqda.

Qishloqda aholi joylari arxitekturasi va qurilishni loyihalashtirishni tubdan takomillashtirishda namunali qishloq uy-joylari va ijtimoiy obyektlarini

qurish loyihalarini tabiiy iqlim sharoitini hisobga olgan holda ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Bu borada namunali uy-joylar loyihalarini eksperiment sifatida Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod tumani, Andijon viloyatining Buloqboshi tumani, Qoraqolpog'iston Respublikasining Qo'ng'iro't tumanida yangi ilg'or qurilish texnologiyalari asosida amalga oshirilgani e'tiborga molikdir. 2009-yilning 7-10-sentabr kunlari Toshkent shahridagi «O'zekspomarkaz»da qishloq aholisi uchun yakka tartibdagi uy-joylarning loyihalari va qurilish materiallarining ixtisoslashtirilgan ko'rgazmasi bo'lib o'tdi. Mazkur ixtisoslashtirilgan ko'rgazma O'zbekistonning qurilish sanoatida ham yirik voqea bo'lib, unda qurilish materiallari va jihozlarini ishlab chiqaruvchilar, ulgurji va chakana savdo kompaniyalari, me'morlar, loyihachilar, mamlakatimizning qishloq tumanlari vakillari ishtirok etdi. Unda arxitektura va dizaynning eng ilg'or talablariga javob beradigan, hududlarning mahalliy sharoitlariga va an'alariga mos qishloq uylari, ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasi obyektlari loyihalari namoyish etildi. Ular "Qishloq-qurilish loyiha" loyiha-qidiruv instituti mutaxassislari tomonidan zamonaviy qurilish materiallari va texnologiyalarini qo'llashni, shuningdek, hududning tabiiy-iqlim sharoitini va relyefini, mamlakat hududlari rivojlanishining ijtimoiy-demografik jihatlarini hisobga olgan holda ishlab chiqilgan. Ko'rgazma ishtirokchilari qishloqlarni obodonlashtirishga doir loyihalarni kreditlash, moliyalash va amalga oshirishning optimal mexanizmini joriy etish bilan shug'ullanuvchi "Qishloq qurilish bank" ATB faoliyati bilan ham tanishdilar. Bunday ko'rgazmalar respublikamiz viloyatlarida ham tashkil etildi.

Uy-joy qurilishi ishlarini jadallashtirish, ularni izchil amalga oshirish maqsadida xususiy qurilish uyushmalari faoliyatini tashkil etishni yo'lga quyish muhim tadbirlardan hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Uy-joy fondini foydalanishga tayyor holda topshirish shartlarida rekonstruksiya qilish va ta'mirlash bo'yicha pudrat ishlarini kengaytirishni rag'batlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 2009-yil 29-yanvardagi 1051-sonli qarorini bajarish yuzasidan aholiga hamda foydalanishga tayyor holda topshirish shartlarida uy-joy fondi obyektlarini rekonstruksiya qilish, qurish va ta'mirlash ishlarini amalga oshirayotgan ta'mirlash-qurilish tashkilotlariga qulay sharoitlar yaratish, bozorni yanada kengaytirish hisobiga arzon narxlardagi qurilish materiallariga bo'lgan talabni qondirish maqsadida 2009-yil 28-martda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Turar joy va kichik biznes obyektlari uchun qurilish materiallari sotish bo'yicha firma do'konlari tarmog'ini tashkil etish to'g'risida"gi 87-sonli qarori qabul qilindi. Mahalliy xomashyolardan sifatli va arzon qurilish materiallari ishlab chiqaradigan korxonalar tashkil etishga katta e'tibor berilmoqda. Shu asosda

qishloq joylarda bajariladigan qurilish-ta'mirlash ishlarining tannarxini arzonlashtirishga erishish, aholining ish bilan bandligini oshirish ko'zlangan.

Bulardan ko'zlangan asosiy maqsad, ishlab chiqilgan namunaviy loyihalar asosida qishloqlarimizda zamonaviy aholi turar joylari va boshqa obyektlar qurilishini amalga oshirish, qishloqlarimizning qiyofasini zamonaviylashtirish, qishloq aholisi uchun munosib turmush sharoitlari yaratib berish, qishloq infratuzilmasini rivojlantirishdir. Bu «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» davlat Dasturining asosiy yo'nalishlaridan biridir.

2009-yilda respublikamiz bo'yicha qishloq xo'jaligi va o'rmon fondi yerlari toifasiga kirmaydigan 42 ta yer massivlari tanlab olindi va namunaviy loyihalar asosida uy-joylar qurilib, foydalanishga topshirildi. 2009-yilda namunaviy loyihalar bo'yicha qishloq aholi punktlarida yakka tartibda uy-joy qurilishini kreditlash uchun 65,5 mlrd. so'm ajratildi.

Surxondaryo viloyatida ham 2009-yilda 3 ta tanlab olingan yer massivlarida 60 ta yakka tartibdagi uy-joylar qurildi. Ushbu uylarning umumiy qiymati 3741550,0 ming so'm bo'lib, uning 935285,5 ming so'mi 25 foizli dastlabki badal sifatida yakka tartibda uy-joy quruvchilar tomonidan to'langan, 2260800,0 ming so'mi esa imtiyozli bank krediti sifatida ajratilgan, yakuniy to'lov esa 545464,5 ming so'mni tashkil etgan.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotganiga qaramasdan, 2010-yilda mamlakatimizning barcha 159 ta qishloq tumanida namunaviy loyihalar bo'yicha tayyor holda topshirish sharti bilan 6800 ta uy-joy barpo etildi. Ushbu maqsadlarga qariyb 430 milliard so'm miqdoridagi kapital qo'yilmalar, jumladan, 250 milliard so'mdan ortiq uzoq muddatli imtiyozli kreditlar yo'naltirildi. Bu mablag' 2009-yilga nisbatan 9 barobar ko'pdir. Dasturni amalga oshirish boshlanganidan buyon yangi massivlarda qishloq aholisining qulay va munosib yashashi uchun zarur bo'lgan 165 ta ijtimoiy va bozor infratuzilmasi obyekti barpo etildi. Ayni paytda yangitdan qurilayotgan turar-joy massivlarida zamonaviy turdagi muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlari ham jadal bunyod qilinmoqda. 103 kilometrdan ortiq gaz, qariyb 100 kilometrlik suv tarmoqlari, 71 kilometrdan ziyod elektr uzatish liniyalari, shuningdek, umumiy uzunligi 85 kilometr bo'lgan ichki yo'llar qurildi.

Ichimlik suvi, elektr va gaz ta'minoti, shuningdek, aholi punktlarining sanitariya ahvolini yaxshilash bo'yicha yangi kommunal infratuzilma tarmoqlari va obyektlarini qurish, modernizatsiya hamda rekonstruksiya qilish ishlari tizimli asosda olib borilmoqda.

2010-yilda Surxondaryo viloyati hududida aholining talablaridan kelib chiqqan holda 15 ta qishloq tumanlari yer massivlarida jami 660 ta yakka tartibdagi uy-joylar qurildi. Ushbu uylarning umumiy qiymati 39579915,4 ming so'm bo'lib, uning 9894698,8 ming so'mi 25 foizli dastlabki badal sifatida yakka tartibda uy-joy quruvchilar tomonidan to'langan, 24868800,0

ming so'mi esa imtiyozli bank krediti sifatida ajratilgan, yakuniy to'lov esa 4816416,7 ming so'mni tashkil etgan.

Qurilayotgan yakka tartibdagi uy-joylarning sifatini yaxshilash, uy-joylar narxini pasaytirish maqsadida viloyatda pishiq g'isht ishlab chiqaruvchi korxonalar, eshik, deraza yasash korxonalari va boshqalarni tashkil etishga alohida e'tibor berilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 22-dekabrda PQ-1245-sonli qaroriga asosan «Qishloq qurilish invest» injiniring kompaniyasi bilan namunaviy loyihalar asosida yakka tartibdagi uy-joylarning qurilishi uchun «tayyor holda topshirish» shartlarida shartnoma tuzgan barcha pudratchi tashkilotlar Pensiya jamg'armasidan tashqari soliqlarning barcha turlarini to'lashdan ozod etilganligi ham ularning faoliyatini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Hukumatimiz tomonidan namunaviy loyihalar asosida qurilayotgan uy-joylarni yanada takomillashtirishga e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010-yil 17-iyunda qabul qilingan "Qishloq joylarda namunaviy loyihalar asosida xususiy uy-joy qurilishini kengaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qaroriga muvofiq, uy-joylarning namunaviy loyihalariga o'zgartirish va tuzatishlar kiritildi. Jumladan, qishloq joylarda har bir imorat quruvchiga shu paytgacha ajratib kelinayotgan 4 sotix o'rniga 6 sotix hajmida yer uchastkasi ajratish belgilandi. Davlatimiz rahbarining taklif va tavsiyalari asosida ilgari ishlab chiqilgan namunaviy loyihalar "Qishloqqurilishloyiha" loyiha-qidiruv instituti tomonidan har tomonlama tahlil qilindi. E'tibordan chetda qolgan tabiiy omillar – shamol yo'nalishi, quyosh nurining tushishi kabi muhim imoratsozlik talablari yangi loyihalarda inobatga olindi. Shuningdek, xonalarning joylashtirilishi qayta ko'rib chiqildi, xonalar kengaytirildi, devorlar balandligi 3 metrdan 3,2 metrga oshirildi. Takomillashtirilgan loyihadagi keksalar va bolalar uchun ham tegishli qulayliklar, darvozaxonada shaxsiy yengil mashinalar uchun maxsus joy nazarda tutilgan, xavfsizlik nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, uyga taqab qurilgan suv isitish – qozonxona qurilmasi hovlining chetiga ko'chirilgan.

Mamlakatimizda 2011-yilda ham uy-joy qurish ko'lamini kengaytirish va qishloqlarni obodonlashtirish dasturini izchil amalga oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada 357 ta massivda 7400 ta uy-joy, shuningdek, ijtimoiy va kommunal xo'jalik obyektlarini qurish mo'ljallanmoqda. Ushbu maqsadlar uchun 500 milliard so'mdan ortiq mablag', jumladan, davlat byudjetidan 140 milliard so'm ajratish va Osiyo taraqqiyot bankining 100 million dollardan kam bo'lmagan imtiyozli kredit liniyalarini jalb qilish rejalashtirilgan.

2011-yilda Surxondaryo viloyatining barcha tumanlaridagi 36 ta massivda 675 ta namunaviy loyihalar asosida uy-joylar qurish rejalashtirilgan

bo'lib, ular uchun 33571125,0 ming so'm imtiyozli bank kreditlari ajratish nazarda tutilgan.

Ijtimoiy infratuzilmaning tarkibiy qismi bo'lgan tibbiyot muassasalari ham aholining turmush farovonligini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Qishloqda turmush darajasini yuksaltirish ko'p jihatdan aholining sog'lig'ini saqlash, madaniyatini oshirish, ta'lim tizimi sifatini yanada ko'tarish bilan bog'liqdir. Bu esa, birinchi navbatda, investitsiya dasturlari asosida sog'liqni saqlash muassasalarini tibbiyot texnikasi va jihozlar bilan ta'minlashni taqozo etadi. Hukumatimiz tomonidan qishloq joylarida ham tibbiy xizmat sifatini oshirish, qishloq vrachlik punktlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda 3164 ta qishloq vrachlik punktlari mavjud. Ular zamonaviy jihozlar bilan ta'minlangan bo'lib, aholining sog'lig'ini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega, ya'ni qishloq aholisi uzoq tuman markazlariga bormasdan sifatli tibbiy xizmatdan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmoqdalar. Tibbiyot sohasida xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga ham alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, xususiy tibbiy muassasalar tashkil etilgandan 5 yil muddatga soliqlardan ozod etilgan, 2015-yilgacha olib kelinadigan zamonaviy tibbiyot uskunalari boj to'lovlaridan ozod etilgan.

2010-yilda sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish va ushbu tizimda sifat o'zgarishlarini amalga oshirishni ta'minlash borasidagi ishlar davom ettirildi. Hozirgi kunda mamlakatimizda sifat jihatidan yangi, eng yuksak talablarga javob beradigan va respublika hamda viloyatlar shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish markazlarini o'z ichiga olgan tibbiyot muassasalari tarmog'i shakllandi.

Barcha viloyatlar markazlarida kattalar va bolalar uchun ko'p tarmoqli tibbiyot markazlari, har bir tumanda eng zamonaviy tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlangan qishloq vrachlik punktlari faoliyati yo'lga qo'yildi. Ushbu qishloq vrachlik punktlarining soni 2000-yilga nisbatan 2 barobar ko'payib, 3 ming 200 tadan oshdi.

2010-yilda statsionar tibbiyot muassasalarida qo'shimcha ravishda 1630 ta yoki 2009-yilga nisbatan qariyb 2,5 marta ko'p davolanish o'rinlari foydalanishga topshirildi.

2010-yilda sog'liqni saqlash sohasini rivojlantirish uchun jami 2 trillion so'mdan ortiq mablag' yo'naltirildi, buning 1 trillion 700 milliard so'mi byudjet mablag'laridir.

Bozor infratuzilmasining tarkibiy qismlaridan yana biri bo'lgan banklarni rivojlantirish bo'yicha ham mamlakatimizda juda ko'plab ishlar amalga oshirilmoqda. Jahonning ko'plab mamlakatlarini qamrab olgan moliyaviy-iqtisodiy inqirozga qaramay, O'zbekiston bank tizimi ishonchligi va barqaror rivojlanayotgani, xorijiy moliyalashtirish manbalariga qaramligi

yo'qligi va tashqi inqiroz holatlarining salbiy ta'siriga berilmaslik xususiyatlari bilan ajralib turibdi.

Inqirozga qarshi choralar dasturi doirasida amalga oshirilgan tadbirlar qatorida moliya-bank tizimini mustahkamlash masalasiga alohida e'tibor qaratilib, bu borada ta'sirchan tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 28-iyuldagi 1166-sonli Qaroriga asosan pul massasining maqsadli parametrlaridan kelib chiqqan holda va tijorat banklari tomonidan uzoq muddatli depozitlar jalb qilishni rag'batlantirish maqsadida 2009-yilning 1-sentabridan boshlab taqaballashtirilgan majburiy zaxiralar normasi joriy etildi;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi 4057-sonli Farmoniga muvofiq, fuqarolarning tijorat banklari depozit hisobvaraqlaridagi omonatlari ularning miqdoridan qat'iy nazar to'liq qaytarilishining davlat tomonidan kafolatlanganligi aholining bank tizimiga bo'lgan ishonchi yanada mustahkamlanishiga xizmat qildi va bu jismoniy shaxslarning banklardagi omonatlari hajmining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi;

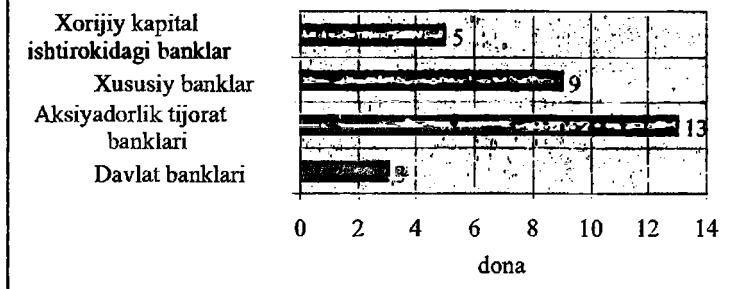
- Vazirlar Mahkamasining 2009-yil 13-fevraldagi 1-sonli majlis bayoni talablaridan kelib chiqqan holda, aholining bo'sh pul mablag'larini banklardagi omonatlarga jalb qilinishida hamda omonatdagi mablag'larni ularning birinchi talabiga ko'ra berilishida qonun buzilishiga yo'l qo'ymaslik, omonatchilarning haq-huquqlari himoya qilinishini ta'minlash borasida tizimli chora-tadbirlarning amalga oshirilishi va banklarning mazkur faoliyatlari ustidan nazoratning yanada kuchaytirilganligi ham aholi bo'sh pul mablag'larini bank omonatlariga jalb qilishni yanada jadallashtirdi;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 6-apreldagi 1090-sonli «Tijorat banklari depozitlariga aholi va xo'jalik subyektlari bo'sh pul mablag'larini jalb etishni yanada rag'batlantirish qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori hamda mazkur qaror bilan tasdiqlangan «Tijorat banklari depozitlariga aholi va xo'jalik subyektlari bo'sh pul mablag'larini jalb etishni yanada rag'batlantirish qo'shimcha chora-tadbirlari kompleksi» doirasida bank tizimida bu borada olib borilayotgan ishlar yanada faollashdi.

Bugungi kunda mamlakatimizda 30 turdagi bank faoliyat ko'rsatib, shundan 3 tasi davlat banklari, 13 tasi aksiyadorlik tijorat banklari, 9 tasi xususiy banklar, 5 tasi xorijiy kapital ishtirokidagi banklar hisoblanadi (7.6-chizma).

Keyingi yillarda tijorat banklari faoliyatining kengayib borishi o'z navbatida ular tomonidan berilayotgan kreditlar, banklardagi depozitlar va umumiy kapital hajmiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, 2005-2009-yillar mobaynida tijorat banklari kreditlari hajmi 2,2 marta, depozitlari hajmi 5,2 marta, umumiy kapitali 3,2 marta oshgan.

**O‘zbekiston Respublikasidagi
banklarning tarkibi (2010-yil 1-yanvar holatiga)**

7.6-chizma.

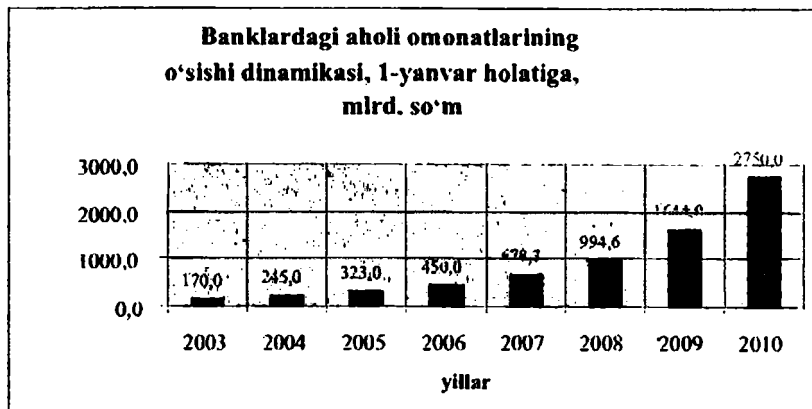
Banklarimiz kapitalining yetarlilik darajasi 23 foizdan oshadi. Bu esa banklar monitoringi bilan shug‘ullanadigan xalqaro Bazel qo‘mitasi tomonidan belgilangan xalqaro standartlardan qariyb 3 barobar ko‘pdir.

Umumiy aktivlari mamlakatimiz bank tizimining 90 foizdan ortig‘ini tashkil qiladigan 14 ta tijorat banki «Fitch Reytings», «Mudis» va «Standart end Purs» kabi yetakchi xalqaro reyting kompaniyalarining «barqaror» degan yuqori reyting bahosini olishga muvaffaq bo‘ldi.

Mamlakatimizda alohida tarmoqlar uchun xizmat ko‘rsatuvchi ixtisoslashgan banklar ham tashkil etilgan bolib, shunday banklardan biri – “Agrobank”dir. “Agrobank” aksiyadorlik tijorat banki iqtisodiyotning agrar sektorini yanada barqaror rivojlantirish, qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni izchillik bilan chuqurlashtirib borish, fermerlik xarakatini qo‘llab-quvvatlash, uning moddiy va moliyaviy bazasini mustahkamlash, qishloq xo‘jalik ishlab chiqaruvchilariga qishloq xo‘jalik mahsulotlarini chuqur qayta ishlovchi zamonaviy korxonalarni jadal barpo etish, yuqori sifatli, raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarish bo‘yicha zamonaviy texnologiyalar va uskunalarni tatbiq qilish hamda ichki bozorni mahalliy oziq-ovqat tovarlari bilan to‘ldirishga yo‘naltirilgan keng turdagi bank xizmatlarini ko‘rsatish maqsadida 2009-yil 30-martda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Agrobank” aksiyadorlik tijorat bankini tashkil etish to‘g‘risida”gi qarori asosida sobiq “Paxtabank” aksiyadorlik tijorat banki negizida tashkil etilgan.

Bank tizimining umumiy joriy likvidligi banklarning tashqi to‘lovlar bo‘yicha joriy majburiyatlaridan 10 barobar ko‘pdir. Bank tizimining

mustahkamlanishi va unga nisbatan aholi ishonchining ortishi natijasida omonatlar hajmi sezilarli ravishda ortib bormoqda. Faqat o'tgan yilning o'zida aholi omonatlari miqdori 1,7 barobar oshdi (7.7-chizma).

7.7-chizma.

Chizmadan ko'rinadiki, 2003-2010-yillar mobaynida aholi daromadlari hajmi 16 barobardan ko'proq oshgan.

Mamlakatimizdagi bank faoliyatining tobora mustahkamlanib borishi amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar moliyaviy ta'minotining kuchayishiga, iqtisodiyot real sektorining har tomonlama qo'llab-quvvatlanishiga hamda barqaror iqtisodiy o'sish sur'atlarining ta'minlanishiga zamin yaratmoqda.

2010-yilda kichik biznes subyektlariga ajratilgan kreditlar hajmi 1,4 barobar ko'paydi va 2 trillion 700 milliard so'mni tashkil etdi. Jumladan, mikrokreditlar hajmi 485 milliard so'mdan ortib, bu ko'rsatkich 2009-yilga nisbatan 1,5 barobar ko'paydi.

So'nggi yillarda bo'sh pul mablag'larini bank aylanmasiga jalb etish hamda naqd pulsiz hisob-kitoblar hajmini kengaytirish vositalaridan biri bo'lgan plastik kartochkalardan foydalanish tizimi jadal rivojlantirilmoqda.

Banklarning kredit portfeli tarkibida ham sifat o'zgarishlari ro'y bermoqda. Umumiy kredit portfelida uzoq muddatli, ya'ni 3 yildan ortiq muddatga beriladigan investitsiya kreditlarining ulushi 2000 yilning oxiridagi 35 foizdan 2010-yilning oxirida 75,2 foizga o'sdi.

Bozor infratuzilmasining tarkibiy qismi bo'lgan nobank kredit tashkilotlarining (kredit uyushmalari, mikrokredit tashkilotlari va lombardlar) qonunchilik bazasini takomillashtirish borasida olib borilayotgan chora-

tadbirlar nobank kredit tashkilotlari tarmog‘i kengayib, banklar va nobank kredit tashkilotlari o‘rtasidagi raqobat muhiti kuchayishiga zamin yaratmoqda.

Nobank kredit tashkilotlarining asosiy ko‘rsatkichlari ham sezilarli darajada o‘shib bormoqda. Xususan, kredit uyushmalarining jami aktivlari 2008-yilda 63,8 mlrd. so‘mga oshib, 2009-yil 1-yanvar holatiga 112 mlrd. so‘mni, ularning kredit portfeli esa 59,5 mlrd. so‘mga oshib, 102,4 mlrd. so‘mni tashkil qildi. Shuningdek, mikrokredit tashkilotlari va lombardlarning jami aktivlari hamda kredit portfeli hajmining yuqori sur‘atlarda o‘shishi kuzatilmoqda.

Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi davom etayotgan bir sharoitda mamlakatimizda qishloq infratuzilmasini rivojlantirish borasida ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirilmoqda. Bu mamlakatimiz agrar sohasi rivoji va aholi turmush farovonligini oshirishga xizmat qilishi muqarrardir.

Qisqacha xulosalar

Infratuzilma – xizmat ko‘rsatuvchi sohalar majmuidir. Infratuzilma jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining bo‘linmas qismi bo‘lib, ishlab chiqarish jarayonining bir maromda kechishini ta‘minlab beradi. Bundan tashqari, infratuzilmaning ayrim turlari aholining turmush farovonligini oshirish, ishchilarga munosib mehnat sharoiti yaratib berishda muhim ahamiyatga ega. Ishlab chiqarish infratuzilmasi ishlab chiqarish jarayonining tashkil etilishiga xizmat qiladi. Ijtimoiy infratuzilmaning asosiy vazifasi qishloq aholisining madaniy-maishiy sharoitlarini yaxshilash hisoblanadi. Ijtimoiy infratuzilma obyektlarini tashkil etish va ularning maqsadga muvofiq ishlab turishi ular joylashgan qishloq xo‘jaligi korxonasining iqtisodiy rivojlanganlik darajasiga bog‘liq. Bozor infratuzilmasi esa jamiyatda bozor munosabatlarini barpo etish va uni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda infratuzilma sohalarini rivojlantirishga juda katta e‘tibor berilmoqda. Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror faoliyatini ta‘minlashga va eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan Inqirozga qarshi choralar dasturi, “Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili” Davlat dasturi va boshqa bir qator me‘yoriy hujjatlarda qishloq xo‘jaligida infratuzilma sohalarini rivojlantirish yo‘nalishlari belgilab berilgan hamda bu borada ko‘plab ishlar amalga oshirilmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Infratuzilmaning mohiyati nimadan iborat?
2. Qishloq xo‘jaligida infratuzilma qanday ahamiyatga ega?

3. Qishloq xo'jaligida infratuzilma qanday xususiyatlariga ko'ra turkumlanadi?

4. Qishloq xo'jaligida infratuzilma qanday turlarga bo'linadi?

5. Ishlab chiqarish infratuzilmasining vazifalari nimalardan iborat?

6. Ijtimoiy infratuzilmaning vazifalari nimalardan iborat?

7. Qishloq xo'jaligida bozor infratuzilmasining mohiyati va vazifalari nimalardan iborat?

8. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimizda qishloq xo'jaligi infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. «Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 20-yanvardagi 1041-sonli Qarori

2. "Tijorat banklarida aholi omonatlari shartlarini liberallashtirish hamda kafolatlarini ta'minlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 20-fevraldagi Farmoni

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T: «O'zbekiston», 2009

4. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Prezident Islom Karimovning 2010-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 2011-yil 22-yanvar

5. Otaboyev O. Infratuzilma va samaradorlik. // «Iqtisod va hisobot», 10-12-sonlar, 2005

6. Salimov B.T., O'raqov N.I. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi iqtisodiyoti. – T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004

7. Vahobov A., Ismoilova B. Qishloqda bozor infratuzilmasi. // «Iqtisod va hisobot», 5-son, 2004

8. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

9. Yusupov N., Toshboltayev M. Qishloq xo'jaligi texnika vositalarini lizing orqali yetkazib berish tizimi. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 6-son, 2001

**«Qishloq xo'jaligi infratuzilmasining turlari va ahamiyati»
mavzusidagi ma'ruza darsi uchun**

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligi infratuzilmasining turlari va ahamiyati	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga infratuzilmaning mohiyati va ahamiyati, uning turkumlanishi bo'yicha tushuncha berish. Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning turlari, ularning tashkil etilish xususiyatlari, tarmoqda infratuzilmaning zarurligi va mamlakatimizda qishloq xo'jaligi infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligi infratuzilmasining turlari va ahamiyati» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Baholash: faol talabalarga tegishli ballarni qo'yish		
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligida infratuzilmaning turlari, ahamiyati va tashkil etilish xususiyatlari hamda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlarni o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

QISHLOQ XO'JALIGIDA INVESTITSİYALAR VA ULARNING IQTISODIY SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

- Qishloq xo'jaligida investitsiyaning mohiyati va ahamiyati.
 - Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etish yo'llari.
 - Investitsiyalardan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.
 - Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etish ko'lamini va samaradorligini oshirish yo'llari.
-

8.1. Qishloq xo'jaligida investitsiyaning mohiyati va ahamiyati.

“Investitsiya” atamasi lotincha “invest” so'zidan olingan bo'lib, “pul sarf qilmoq”, “pul qo'ymoq” kabi ma'nolarni anglatadi. Investitsiya faoliyati subyektlari investitsiya loyihalarining barcha qatnashchilari: investorlar, investitsiya faoliyati obyektlaridan foydalanuvchilar, banklar, sug'urta kompaniyalari, vositachi tashkilotlar, investitsiya fondlari va boshqalar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositalariga sarflanadigan barcha mablag'lar investitsiyalar deb ataladi. Ular qishloq xo'jaligi korxonalarining moddiy-texnik bazasini mustahkamlaydi va ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, kimyolashtirish, elektrlashtirish, avtomatlashtirish natijasida mehnat unumdorligi oshadi, xarajatlar esa tejaladi. Natijada yetishtiriladigan mahsulotlar hajmi ko'payadi va sifati yaxshilanadi, olinadigan foyda summasi oshadi. Bu investitsiyalarni amalga oshirishning tub maqsadidir.

Shularni e'tiborga olgan holda respublikada barqaror investitsion siyosat ishlab chiqilgan. U O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi (04.12.1998) va «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi (30.04.1998) Qonunlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlar asosida amalga oshirilmoqda.

Barcha sohalar singari qishloq xo'jaligini rivojlantirishda ham investitsiyalarning ahamiyati juda katta. Chunki tarmoqni ustuvor shaklda rivojlantirish uchun uning moddiy-texnika bazasini mustahkam ravishda barpo

etish zarur. Buning uchun uni zamonaviy bino-inshootlar, barcha turdagi zarur texnikalar, qishloq xo'jalik mexanizmlari, ichki irrigatsiya va melioratsiya inshootlari, serunum, tezpishar navlar, mahsuldor chorva mollari zotlari hamda aylanma vositalar va boshqa ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash lozim.

Hozirgi davrda investitsion mablag'lar yangi, samarali texnologiyaga hamda intellektual mulkni barpo etishga sarflanishi maqsadga muvofiqdir. Bu masalaning to'g'ri, samarali hal etilishi ma'lum miqdordagi investitsiyalar sarflanishini obyektiv ravishda talab etadi. Demak, investitsiya mablag'lari tarmoqda doimiy va o'zgaruvchan kapitalni hamda intellektni barpo etish va ularni rivojlantirish hamda yuksaltirish uchun sarflanadi. U uzoq hamda qisqa muddatlarga mo'ljallab sarflanishi mumkin. Qishloq xo'jaligining asosiy vositalarini sotib olishga, qurishga hamda ularni kapital ta'mirlashga sarflansa, unda bu sarflar uzoq muddatga mo'ljallangan bo'ladi. U asosiy kapitalga sarflangan investitsiyalar deb ataladi. Shu bilan birgalikda investitsiyalar qishloq xo'jaligining aylanma vositalariga ham sarflanadi, ular odatda qisqa muddatga sarflanadi. Demak, investitsiyalar natijasida qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish vositalari barpo etilib, ularning ishga yaroqliligi tubdan yaxshilanadi.

Investitsiyalar maqsad va vazifalariga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

- kapital investitsiyalar;
- innovatsion investitsiyalar;
- ijtimoiy investitsiyalar.

Asosiy va aylanma fondlarni barpo etishga va ularni takror ishlab chiqarishga, shuningdek, moddiy ishlab chiqarishning barcha shakllarini rivojlantirishga sarflangan investitsiyalar kapital investitsiyalar deb ataladi.

Texnika va texnologiyalarning yangi avlodini yaratish, mavjudlarini takomillashtirish va ularni o'zlashtirishga sarflangan investitsiyalar innovatsion investitsiyalardir.

Inson salohiyatini, malakasini va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek, nomoddiy ne'matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga sarflanadigan mablag'lar ijtimoiy investitsiyalar deb ataladi.

Investitsiyalarni real va moliyaviy investitsiyalarga ham bo'lish mumkin. Moddiylashgan asosiy va aylanma vositalarga sarflangan mablag'lar real investitsiyalarni tashkil etadi. Real investitsiyalar kapital qo'yilmalar deb ham ataladi. Kapital qo'yilmalar yalpi va sof kapital qo'yilmalarga bo'linadi. Real investitsiyalarning umumiy summasi yalpi kapital qo'yilmalarni tashkil etadi. Real investitsiyalarni sarflash natijasida ishga tushirilgan qismi sof kapital qo'yilmalardir. Sof kapital qo'yilma yalpi kapital qo'yilma summasiga teng yoki kam bo'lishi mumkin. Qishloq xo'jaligi, jumladan, korxonalar miqyosida yalpi kapital qo'yilmani sof kapital qo'yilmaga aylantirishga alohida

e'tibor berilishi lozim. Sarflanayotgan real investitsiyalar moddiylashtirilishini, ya'ni ishga tushirilishini ta'minlash zarur.

Qimmatli qog'ozlarni (aksiya, obligatsiya, sertifikat va hokazo) shakllantirishga sarflangan mablag'lar esa moliyaviy investitsiyalar hisoblanadi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida moliyaviy investitsiyalar ko'lamini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, fermer xo'jaliklari, agrofirmalarda qimmatli qog'ozlar chiqarib, sotilishini yo'lga qo'yish lozim.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida investitsion siyosatni shakllantirishda quyidagilarga alohida e'tibor berish kerak:

- tender asosida raqobatbardosh loyihalarni tanlash. Bu qishloq xo'jaligida investitsion loyihalar bozori barpo etilishini ta'minlaydi;

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan investitsiyalarning iqtisodiy jihatdan asoslanganligi. Qishloq xo'jaligi tabiiy-iqtisodiy omillarining xususiyatlarini hisobga olgan holda loyihalarning iqtisodiy-ijtimoiy natijalari aniqlangan bo'lishi zarur. Chunki, ayrim hollarda loyihada belgilangan mablag'lar ko'zda tutilgan tadbirlarni bajarish uchun yetmaydi va oqibatda ko'zlangan maqsadga erishilmaydi. Bu hol investitsion loyihalar uzoq muddatga cho'zilishiga olib keladi;

- chet el investorlarini va ularning investitsiyalarini qishloq xo'jaligiga jalb etish. Buning uchun xorijlik tadbirkorlarni mamlakatimiz qishloq xo'jaligida mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlar va ular uchun yaratilgan imkoniyatlar bilan tanishtirish, reklamani to'g'ri yo'lga qo'yish hamda investitsion muhitni yanada yaxshilab borish lozim va boshqalar.

Barcha omillarni e'tiborga olgan holda sarflanadigan investitsiyalar qishloq xo'jaligining mustahkam moddiy-texnika bazasini barpo etadi, qishloq xo'jaligi zamonaviy mashinalar, traktorlar, kombaynlar, bino-inshootlar bilan ta'minlanadi, bog'lar, uzumzorlar barpo etiladi, chorva hayvonlarining mahsuldor zotlari yaratiladi va hokazo. Ular yangi ish o'rinlari barpo etilishini ham ta'minlaydi, qishloq xo'jaligida band bo'lgan tadbirkorlarning bilimlarini, malakalarini yuksaltiradi, bozor munosabatlarini shakllantiradi. Ularning uyg'unlashishi natijasida tarmoqda yetishtiriladigan mahsulotlar hajmi ko'payib, raqobatbardoshligi oshadi. Bu, o'z navbatida, aholi va qayta ishlash tarmoqlarining talabi qondirilishini ta'minlaydi, fuqarolarning turmush darajasini yuksaltiradi. Bularning hammasi investitsiyalarning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati katta ekanligidan dalolat beradi.

Investitsiyalarning mamlakat iqtisodiyoti va qishloq xo'jaligidagi ahamiyati ulkan.

Birinchidan, investitsiyalar jami xarajatlarning asosiy qismi hisoblanadi. Investitsiyalardagi o'zgarishlar jami talabga yetarlicha ta'sir

ko'rsatadi, shuningdek aholining bandligi va yalpi milliy daromad hajmining ham o'zgarishini ta'minlaydi.

Ikkinchidan, investitsiyalar korxonaning asosiy fondlari jamg'arilishiga, ya'ni ko'payishiga olib keladi. Bunda ishlab chiqarish kuchlarini kengaytirishga sarf qilingan pul mablag'lari boshlang'ich bosqichda korxonada faoliyati natijalariga ta'sir etmasligi mumkin, lekin kelajakda iqtisodiy o'sish uchun zarur bazani yaratadi.

Uchinchidan, investitsiyalarning noratsional sarf qilinishi ishlab chiqarish resurslari, xarajatlar o'sishiga olib keladi, natijada yalpi milliy daromad qisqaradi. Misol uchun, tugallanmagan qurilishning ko'payishi, moddiy resurslar sarfi oshishi, to'lanadigan ish haqining ko'payishi hamda ishlab chiqarishning qisqarishi shular jumlasidandir. Ular sarflanayotgan investitsiyalarning qiymati o'sishiga hamda samaradorligi pasayishiga ta'sir etadi.

Investitsiyalarning miqdori, dinamikasi va samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- investitsiya amalga oshirilayotgan loyihaga;
- mamlakatdagi va korxonada faoliyatidagi iqtisodiy o'zgarishlarga;
- davlatning soliq siyosati va banklarning foiz stavkasiga;
- tashqi savdo bo'yicha yuritilayotgan siyosatga;
- valyuta kursi o'zgarishiga;
- mamlakatning siyosiy hayotidagi barqarorlikka.

Investitsiyalar qishloq xo'jaligining har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashadi, chunki ularning evaziga tarmoqning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanadi. Ulardan to'liq va samarali foydalanish natijasida jonli mehnat xarajatlari qisqarib, mahsulotlar ishlab chiqarish hajmi ko'payadi, sifati yaxshilanadi. Bu hol qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talab yanada yaxshiroq qondirilishini ta'minlaydi. Shu bilan birgalikda sof foyda summasi ko'payadi. Natijada qishloq xo'jaligini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirish imkoniyati paydo bo'ladi, aholining ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli yanada yuksaladi. Bular investitsiyalarning ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligi mavjudligidan dalolat beradi.

8.2. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etish yo'llari.

Qishloq xo'jaligining barqaror rivojlanishi tarmoqda mavjud bo'lgan ishlab chiqarish vositalari oqilona tarzda takror ishlab chiqarilishini talab etadi. Bu jarayon ishlab chiqarish vositalarini sotib olish, ta'mirlash, qurish, innovatsion hamda ijtimoiy munosabatlar yig'indisidan tashkil topadi.

Barcha investitsiyalar quyidagi yirik ikkita manbadan shakllantirilib, amalga oshiriladi:

- korxonaning o'z mablag'lari hisobidan;
- chetdan jalb qilingan mablag'lar orqali.

Korxonaning investitsiyalarni shakllantirishda qo'llaniladigan o'z mablag'lariga quyidagilar kiradi:

- korxonaning sof foydasidan ajratilayotgan mablag'lar;
- amortizatsiya fondidagi mablag'lar;
- asosiy vositalarni tugatishdan, sotishdan kelib tushgan mablag'lar;
- asosiy vositalarni ijaraga berishdan tushgan mablag'lar;
- qishloq xo'jalik korxonalarining boshqa korxonalar qimmatli qog'ozlarini sotib olishi natijasida oladigan dividendlardan ajratilayotgan mablag'lar va boshqa shu kabilar.

Investitsiyalarni shakllantirishda chetdan jalb qilinadigan mablag'larga quyidagilar kiradi:

- qishloq xo'jaligi uchun davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar;
- tijorat banklaridan olinadigan kreditlar;
- hamkorlardan olinadigan mablag'lar;
- qimmatli qog'ozlar chiqarib sotish orqali jalb etiladigan mahalliy va xorijiy korxonalar hamda fuqarolarning bo'sh turgan mablag'lari;
- xayriya fondlaridan, homiyalar tomonidan ajratilayotgan mablag'lar va boshqalar.

Chetdan jalb qilingan mablag'lar orasida bank kreditlari alohida o'rin tutadi. Ular ishlab chiqarish faoliyati natijalaridan qat'i nazar, alohida korxonalar ehtiyojlarini hisobga olgan holda investitsiyalarni amalga oshirishga imkon beradi. Bank kreditlari korxonaga o'z mablag'larining investitsiya uchun kerakli miqdorini yig'masdan turib investitsiya jarayonini tezlashtiradi. Kreditlar investitsiya manbai sifatida nafaqat kapital qurilishda, balki yangi texnikani joriy qilishda ham ishlatiladi. Investitsiyalarning asosiy vazifasi – tarmoq mahsulotini ko'paytirish va ishlab chiqarish samaradorligining o'sish sur'atlari tezlashtirilishini ta'minlashdir.

Yuqori rentabelli korxonalar ishlab chiqarish vositalarini yangilash maqsadida kapital qo'yilmalarni amalga oshirishda ko'proq imkoniyatga ega bo'ladi.

Shuni ham aytib o'tish kerakki, investitsiya qilishda korxonaga imkon boricha o'z mablag'laridan foydalanishi ikkita ustunlikka olib keladi: korxonada tashqi qarzlar mavjud bo'lmaydi (olingan kreditlar bo'yicha foiz, ijara haqi va hokazo), shuningdek, korxonani boshqarishda mustahkam pozitsiyani shakllantiradi.

Ayni paytda xo'jaliklarga chetdan jalb qilinadigan mablag'larning manbalaridan biri xo'jalik a'zolarining vaqtincha bo'sh turgan mablag'larini jalb etish hisoblanadi. Bunday investitsiyani amalga oshirish uchun korxonaga o'z ichida qisqa muddatli obligatsiyalarni chiqarib, ularni a'zolariga ishonchli

tarzda tarqatishi (sotishi) yoki huquqiy kuchga ega bo'lgan ishonchli dalolatnomalarni ham berishi mumkin. Xo'jalik a'zolari esa muomalaga berilgan mablag'larini ma'lum muddat o'tgandan so'ng belgilangan foizi bilan qaytarib olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu turdagi investitsiya imkoniyatlaridan qishloq xo'jaligi korxonalarida unumli foydalanish kerak.

Xorijiy investitsiyalar chet mamlakatlardagi yuridik va jismoniy shaxslarning mablag'laridan tashkil topadi. Chet ellik investorlar tomonidan foyda olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan, intellektual mulkka doir huquqlar respublika hududida chet el investitsiyalari hisoblanadi. Ular O'zbekiston Respublikasi hududida quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- respublika qishloq xo'jaligidagi yuridik hamda jismoniy shaxslarning Nizom jamg'armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo'shib qatnashish;

- tarmoqda chet ellik investorgarga to'liq qarashli bo'lgan xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari, bank, sug'urta va boshqa korxonalarni barpo etish va rivojlantirish;

- mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog'ozlarni, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz mablag'larini sotib olish;

- intellektual mulkka, shu jumladan, mualliflik huquqlari, patentlar, firma nomlari va nou-xaularga, shuningdek, ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish va boshqalar.

Ularni chet davlatlar yoki bu davlatlarning quyidagi hududiy organlari amalga oshiradilar:

- davlatlararo bitimlar yoki boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyektlari bo'lgan xalqaro tashkilotlar;

- chet davlatlarning qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko'rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, shirkatlar, uyushma va tashkilotlar;

- chet el fuqarolari bo'lmish jismoniy shaxslar va boshqalar.

Hozirgi davrda mamlakat qishloq xo'jaligini boshqarishni takomillashtirishga va ishlab chiqarishini rivojlantirishga Jahon banki, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Osiyo taraqqiyot bankining respublikamizdagi bo'limlari hamda AQSh, Germaniya, Isroil, Gollandiya, Fransiya va boshqa davlatlarning vakolatxonalarini investitsiyalarni joylashtirish, sarflash orqali muayyan darajada hissa qo'shish ishlari bilan shug'ullanmoqda. Lekin ularning investitsiyalari mavjud imkoniyatlar darajasidan ancha pastdir. Shuning uchun bu masalaga, ya'ni chet el investitsiyalarini jalb etish muammosiga kelajakda alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining barcha rivojlanayotgan mamlakatlar, jumladan respublikamiz

uchun kutilayotgan ijobiy ta'siri – investitsiyalar oqimining ko'payishidir. Investorlar inqiroz kuchli ta'sir etayotgan mamlakatlardan o'z sarmoyalarini bo'shatib, uni barqaror rivojlanayotgan mamlakatlarga yo'naltirishi kutilmoqda. Bundan foydalangan holda mamlakatimiz qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni keng jalb etishga erishish lozim.

Chet el investorlarining investitsiyalari O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonuni talablari asosida amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligiga jalb etilayotgan investitsiyalarni boshqa tarmoqlar bilan taqqoslaganda ularning salmog'i past darajani tashkil etadi. Prezidentimiz I.Karimov tomonidan 2009-yilning "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" deb e'lon qilinishi va Davlat dasturining qabul qilinishi qishloq xo'jaligiga sarflanadigan investitsiya hajmining keskin oshishiga olib keladi. Bunda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchilarning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, issiqxonalar tashkil etish, sug'orishning zamonaviy usullarini joriy etish, qishloqlarning qiyofasini zamonaviylashtirish, qishloq infratuzilmasini rivojlantirish va boshqa shu kabi maqsadlarga katta miqdordagi mablag'lar sarflanmoqda va kelgusida ham bu jarayon davom etadi. Bu kabi tadbirlar qishloq xo'jaligiga kiritiladigan investitsiyalar hajmining oshishiga olib keladi.

8.3. Investitsiyalardan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.

Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni sarflashdan maqsad – tarmoqda ishlab chiqarishni rivojlantirish, qo'shimcha foyda olish va fuqarolarning yashash sharoitini yaxshilashdir. Ularning darajasini loyihalar tuzishda hamda bu loyihalarni amalga oshirishda aniqlash mumkin. Buning uchun investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi aniqlanadi. Iqtisodiy samaradorlik xarajatlar bilan foyda summaları taqqoslanishi natijasida aniqlanadi.

Investitsiyalardan foydalanish samaradorligiga baho berishda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

a) investitsiyalarning mutlaq iqtisodiy samaradorligi koeffitsiyenti. Uning darajasi sarflangan investitsiyalar natijasida yalpi ichki mahsulotning o'sgan summasini shu o'sishni ta'minlagan investitsiya summasiga nisbati bilan aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Si = \frac{YaMo'}{Is} = \frac{YaDo'}{Is}$$

Bunda: Si – investitsiyalarning mutlaq iqtisodiy samaradorlik koeffitsiyenti;

YalMo' – ma'lum bir davr ichida yalpi ichki mahsulotning o'sgan summasi, so'mda. Bunda qishloq xo'jaligida yalpi daromadning o'sgan summasi ham olinishi mumkin;

Is – sarflangan investitsiya summasi.

Bu ko'rsatkich sarflangan 1 so'mlik investitsiya mablag'i evaziga necha so'mlik yalpi ichki mahsulot yoki yalpi daromad olinganligini ifodalaydi. Uning mutlaq miqdori imkoni boricha yuqori bo'lishi maqsadga muvofiq. Shunda investitsiyalarning mutlaq iqtisodiy samaradorlik darajasi yuqori bo'ladi. Kam bo'lsa, u iqtisodiy samaradorlik darajasi past bo'lganligidan dalolat beradi, bunday holda investitsiyalarni sarflash maqsadga muvofiq hisoblanmaydi.

Investitsiyalar aksariyat hollarda uzoq muddatga mo'ljallangan xarajatlardir. Shuning uchun ularning bir necha yillar davomidagi iqtisodiy samaradorligini aniqlashda qiyosiy baholardan foydalanish lozim. Bunda inflyatsiya darajasi hisobga olinadi.

b) sarflangan investitsiyaning samaradorligi. Uni aniqlash uchun investitsiya sarflanishi natijasida sof foydaning o'sgan summasini shu o'sishni ta'minlagan investitsiya summasiga taqsimlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Si = \frac{SFo'}{O'TIS}$$

Bunda: *SFo'* – investitsiyani amalga oshirish natijasida sof foydaning o'sgan summasi;

O'TIS - foydaning o'sishini ta'minlagan investitsiya summasi.

Bu ko'rsatkich yordamida sarflangan bir so'mlik investitsiya necha so'mlik yoki tiyinlik foyda keltirilganligi aniqlanadi. Shuning uchun bu ko'rsatkichning mutlaq miqdori yuqori bo'lgani maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi davrda ayrim me'yoriy hujjatlarda investitsiyalar mutlaq iqtisodiy samaradorlik darajasi koeffitsiyentining me'yoriy miqdori 0,07 darajasida belgilangan. Shunga binoan sarflanayotgan investitsiyalarning har bir so'mi evaziga 7 tiyin foyda olinsa, bunday investitsiyalar iqtisodiy jihatdan samarali hisoblanadi. Undan kam bo'lganda esa investitsiyalar samarali hisoblanmaydi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jaligida irrigatsiya-melioratsiya inshootlariga sarflanayotgan investitsiyalar mutlaq iqtisodiy samaradorlik koeffitsiyentining miqdori ularning uzoq yillar davomida faoliyat ko'rsatishini e'tiborga olgan holda 0,05 darajasida belgilangan.

d) investitsiya sarflanishi natijasida xarajatlarning tejalishi. Qishloq xo'jaligida sarflangan investitsiyalar ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish orqali mahsulot yetishtirish uchun qilingan o'rtacha xarajatlar (mahsulot tannarxi)ni kamaytirishda ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu holatga baho berishda ularning iqtisodiy samaradorlik darajasi tejalgan mablag' qiymatini

sarflangan investitsiya summasiga taqsimlab ham aniqlanadi. U quyidagi tenglik yordamida aniqlanishi mumkin:

$$S_i = \frac{T_1 - T_2}{I_s};$$

Bunda: T_1 – investitsiya sarflanishidan oldingi tannarx summasi, ming so‘mda;

T_2 – investitsiya sarflanganidan keyingi tannarx summasi, ming so‘mda.

Bu ko‘rsatkichning ham mutlaq darajasi yuqori bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

e) investitsiyaning qoplanish muddati. Bu ko‘rsatkich sarflangan investitsiya summasini olingan sof foydaning o‘sgan summasiga taqsimlash orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

$$IQM = \frac{I_s}{SFo'}$$

Investitsiyalarning qoplanish muddati imkon qadar qisqa bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

f) sarflangan investitsiyaning kelajakda keltiradigan foydasi. Bu ko‘rsatkich quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$F_k = S_0(1+i/100)^t$$

Bu yerda: F_k – investitsiyaning kelajakdagi foydasi;

S_0 – boshlang‘ich summa;

i – inflyatsiya darajasi;

t – investitsiya muddati.

g) agrar sohaga sarflangan investitsiyalarning samaradorligini tavsiflovchi ko‘rsatkichlardan yana biri – agrar sohaga jalb qilingan 1 so‘mlik investitsiyaga to‘g‘ri keladigan qishloq xo‘jalik yalpi mahsuloti ko‘rsatkichidir. Ushbu ko‘rsatkichni aniqlash uchun qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida yaratilgan yalpi mahsulot hajmi ushbu tarmoqda sarflangan jami investitsiya summasiga taqsimlanadi:

$$I_{ym} = \frac{YMqx}{I_s};$$

Bunda: I_{ym} – 1 so‘mlik investitsiyaga to‘g‘ri keluvchi qishloq xo‘jalik yalpi mahsuloti;

$YMqx$ – qishloq xo‘jalik yalpi mahsuloti.

I_s – tarmoqqa sarflangan investitsiya summasi.

Iqtisodchi olimlarimizdan G.N.Mahmudova “Agrar sohani investitsiyalash samaradorligini oshirish yo‘nalishlari” mavzusida ilmiy izlanishlar olib borgan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi hamda Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligining ma‘lumotlari asosida

agrar sohaga jalb qilingan investitsiyalar samaradorligining o'zgarishini ham tahlil qilgan (8.1-jadval).

8.1-jadval

Agar sohaga jalb qilingan investitsiyalar samaradorligi o'zgarishi

Ko'rsatkichlar	2005	2006	2007	2008	2009	2009-yilda 2005-yilga nisbatan o'zgarish, foiz hisobida
1 so'mlik investitsiyaga to'g'ri keladigan qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti, so'm	28,87	31,40	37,07	28,13	22,50	77,9
Qishloq xo'jaligiga jalb qilingan investitsiyalarning yillik o'sish sur'ati, 2005-yilga nisbatan foiz hisobida	100,0	113,8	123,8	174,3	268,3	168,3
Qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmining yillik o'sish sur'ati, 2005-yilga nisbatan foiz hisobida	100,0	124,4	146,1	170,7	209,1	109,1

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, 2005-2007-yillarda 1 so'mlik investitsiyaga to'g'ri keladigan qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymati o'sish tendensiyasiga ega bo'lgan. Bu esa, mazkur davr mobaynida qishloq xo'jalik mahsulotlari o'sish sur'ati investitsiyalarning o'sish sur'atidan yuqori bo'lganligi bilan izohlanadi. 2008-2009-yillarda esa 1 so'mlik investitsiyaga to'g'ri keladigan qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti qiymatining pasayishi kuzatildi. Bu ushbu yillarda qishloq xo'jalik mahsulotlari o'sish sur'ati investitsiyalarning o'sish sur'atidan past bo'lganligi bilan izohlanadi. 2009-yilda qishloq xo'jaligiga jalb qilingan investitsiyalarning 2005-yilga nisbatan o'sish sur'ati 168,3 foizli punktni tashkil qilgani holda, mazkur davrda

qishloq xo'jalik mahsulotlarining o'sish sur'ati 109,1 foizli punktni tashkil qilgan.

Keyingi yillarda agrar sohaga jalb qilingan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tarkibi ham o'zgaroqda (8.2-jadval).

8.2-jadval

O'zbekiston Respublikasida agrar sohaga jalb qilingan investitsiyalarning moliyalashtirish manbalariga ko'ra tarkibi

Ko'rsatkichlar	2005	2006	2007	2008	2009	2009-yilda 2005-yilga nisbatan o'zgarishi
Markazlashgan manbalar	28,1	27,4	15,6	22,7	31,5	+3,4 f.p.
Markazlashmagan manbalar	71,9	72,6	84,4	77,3	68,5	-3,4 f.p.

2005-2008-yillarda agrar sohaga jalb qilingan investitsiyalar umumiy hajmida markazlashgan investitsiyalarning salmog'i pasayish tendensiyasiga ega bo'ldi. Bu esa, mazkur davr mobaynida agrar sohaga byudjetdan ajratiladigan mablag'lar kamaygani holda, fermer va dehqon xo'jaliklarining o'z mablag'lari va banklarning kreditlari salmog'i oshib borganligi bilan izohlanadi. Masalan, 2008-yilda bank kreditlarining agrar sohaga jalb qilingan investitsiyalarning umumiy hajmidagi salmog'i 46,8 foizni tashkil qildi, bu banklarning tarmoqdagi investitsion faolligi kuchayganligini ifodalaydi.

2009-yilda markazlashgan manbalarining agrar sohaga jalb qilingan investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarining umumiy hajmidagi salmog'i 2005-yilga nisbatan 3,4 foizli punktga oshgan. Ayniqsa, 2009-yil ushbu ko'rsatkich keskin oshgan. Bu mamlakatimizda inqirozga qarshi choralar dasturini amalga oshirishda agrar sohani davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash tadbirlari amalga oshirilganligi bilan izohlanadi. Xususan, 2009-yil "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" deb nomlandi, ushbu yilga bag'ishlangan davlat dasturi qabul qilindi va shu dastur asosida ko'plab mablag'lar agrar sohaga yo'naltirildi. Masalan, 2009-yilda yerlarning meliorativ holatini yaxshilashga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish uchun 130 mlrd. so'm mablag' yo'naltirildi.

Taraqqiy etgan mamlakatlarda davlat baho siyosati bilan fermerlar daromadi barqarorligini qo'llab-quvvatlaydi va shu orqali fermer xo'jaligining investitsiya jamg'armasini tashkil etuvchi daromadlarning minimal darajasini ta'minlashga harakat qilinadi. Ushbu mamlakatlar amaliyotida agrar sohadagi investitsiya faoliyatini boshqarishning ikkita zamonaviy modeli keng qo'llanilmoqda: Amerika va Yevropa modellari. Agrar sohadagi investitsiya

faoliyatini boshqarishning Amerika modeli AQSh va Kanada davlatlari uchun xos bo'lib, ularda davlat byudjeti mablag'lari hisobidan qishloq xo'jaligiga ajratiladigan assignatsiyalar to'g'ridan-to'g'ri pul to'lovi ko'rinishida amalga oshiriladi. Bunda, ayniqsa, imtiyozli kreditlar, fermerlarga investitsiyalar uchun soliq imtiyozlari, kreditni qaytarish muddatlarini uzaytirish kabi usullardan samarali foydalaniladi. Soliq tizimidagi imtiyozlar qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini oshirish, yerlarning mahsuldorligini oshiruvchi muhitni ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha tarkibi 8.3-jadvalda keltirilgan.

8.3-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalarning iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha tarkibi

Asosiy kapitalga investitsiyalar	2008-yil		2007-yilda jamiga nisbatan, foizda
	Mrd. so'm	Jamiga nisbatan, foizda	
Jami	8483,7	100,0	100,0
Ishlab chiqarish tarmoqlari	6397,5	75,4	70,1
- sanoat	2556,6	30,1	36,8
- qishloq xo'jaligi	258,4	3,1	3,3
- qurilish	191,5	2,3	1,2
- transport va aloqa	2227,6	26,3	22,8
- savdo	212,1	2,5	1,7
- geologiya va qidiruv	903,8	10,7	3,6
- boshqalar	47,5	0,4	0,7
Noishlab chiqarish tarmoqlari	2086,2	24,6	29,9
- uy-joy qurilishi	841,8	9,9	11,5
- kommunal xo'jalik	123,6	1,5	2,0
- sog'liqni saqlash	134,4	1,6	1,3
- ta'lim	748,9	8,8	12,5
- madaniyat va san'at	43,3	0,5	0,4
- boshqalar	194,2	2,3	2,2

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2008-yilda asosiy kapitalga sarflangan jami investitsiyaning 3,1 foizigina qishloq xo'jaligi tarmog'i hissasiga to'g'ri keladi. Mazkur ko'rsatkich sanoat, transport va aloqa hamda geologiya va qidiruv sohalarida ancha yuqori salmoqni tashkil etgan.

Ichki va tashqi bozorning qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish eng dolzarb masaladir. Uni hal etish uchun investitsiyalarni sarflash zarur. Buning uchun esa siyosiy, mintaqaviy, iqtisodiy hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash darkor. Respublikada bozor iqtisodiyotiga bosqichmas-bosqich o'tish davrida yuqorida ta'kidlangan sharoitlar yaratilmoqda.

Qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish uchun mazkur tarmoqqa sarflanadigan investitsiyalar hajmini oshirish lozim. Bunda o'tkaziladigan turli ko'rgazmalar ham muhim ahamiyatga ega. Bu borada ham mamlakatimiz hukumati tomonidan ko'plab ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Toshkent shahrida "O'zagroekspo" ko'rgazmasi an'anaviy tarzda o'tkazib kelinmoqda. Shu kabi ko'rgazmalarda qishloq xo'jaligi sohasida faoliyat yurituvchi subyektlar xorijlik tadbirkorlar bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish va shu orqali sohaga investitsiyalar oqimini ko'paytirish imkoniga ega bo'lmoqdalar.

8.4. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etish ko'lamini va samaradorligini oshirish yo'llari.

Agrar sohaga jalb qilingan investitsiyalar samaradorligini oshirish qishloq infratuzilmasini rivojlantirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi va aholi turmush farovonligini oshirish imkonini beradi. Buning uchun agrar sohaga jalb qilinadigan investitsiyalarni moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish talab etiladi. Mamlakatimizdagi va chet ellik iqtisodchi olimlar tomonidan agrar sohani investitsiyalash samaradorligini oshirish masalalari tadqiq qilingan. Agrar sohadagi investitsiyalarni moliyalashtirish va kreditlash mexanizmining ayrim nazariy va amaliy jihatlari iqtisodchi olimlarimizdan A.Avliyaqulov, A.Boymuratov, A.Vahabov, D.G'ozibekov, S.Umarov, E.Shodmonovlarning ilmiy izlanishlarida tadqiq qilingan. A.Vahobov ilmiy tadqiqotlariga asoslangan holda, agrar sohani investitsiyalash jarayoni davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlanishi shart degan xulosaga kelgan. E.Shodmonov esa, qishloq xo'jaligi korxonalari moliyaviy holatining beqarorligi, investitsion xarajatlarni moliyalashtirish manbalaridan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi sharoitida lizing asosida investitsiyalarni moliyalashtirish amaliyotini kuchaytirish maqsadga muvofiqligini asoslab bergan. Xorijlik iqtisodchi olimlardan A.Yemelyanov agrar sohaga sarflangan investitsiyalar samaradorligiga salbiy ta'sir etuvchi asosiy omil sifatida baholar o'rtasidagi nomutanosiblikni ko'rsatadi. Uning fikriga ko'ra, qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining o'sish sur'ati agrar soha ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan resurslar baholarining o'sish sur'atidan sezilarli orqada qolayotganligi investitsiyalash uchun zarur bo'lgan mablag'larni jamg'arish imkonini bermayapti.

Respublikamizdagi siyosiy-iqtisodiy barqarorlik qishloq xo'jaligiga investitsiyalar jalb etilishiga imkoniyat bermoqda. Uning rivojlanishini ta'minlash maqsadida investitsion siyosatning huquqiy asoslari ham barpo etilgan. Ularning mavjudligi so'nggi yillarda tarmoqqa ma'lum miqdorda investitsiyalar sarflanishini ta'minlamoqda.

So'nggi yillarda respublika iqtisodiyotiga yo'naltirilgan investitsiyalarning 3-4 foizi qishloq xo'jaligiga sarflangan. Bu mavjud imkoniyatlarga nisbatan kam. Shuning uchun kelajakda bu investitsion holatni qishloq xo'jaligi foydasiga o'zgartirish maqsadga muvofiqdir. Xuddi shunday holatni xorijiy investitsiyalarni jalb etish jarayonida ham kuzatish mumkin. Chet el investitsiyalarini qishloq xo'jaligiga jalb etish bo'yicha ham holat talab darajasida emas. Bu boradagi ishlarni jonlantirish va shu orqali qishloq joylarda zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlangan qayta ishlovchi korxonalar sonini ko'paytirish maqsadga muvofiqdir. Bu orqali nafaqat tayyor mahsulot ishlab chiqarish hajmi ortadi, balki qishloq aholisini ish bilan ta'minlashga ham erishiladi.

Investitsiyalarni amalga oshirishda xo'jaliklarning o'zlari tomonidan sarflangan mablag'lar ham muhim ahamiyatga ega. Ularning mablag'lari hisobidan qishloq xo'jaligiga sarflanayotgan investitsiyalarning 35-40 foizga yaqini shakllantirilmoqda. Bu bozor iqtisodiyoti talabiga mosdir. Xo'jaliklar investitsiyalarni amalga oshirish uchun bank kreditlarini ham keng miqyosda jalb etmoqda.

Davlat byudjetidan ham qishloq xo'jaligini investitsiyalashga mablag'lar sarflanmoqda. Bunda "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" davlat Dasturi, 2008-2012-yillarga mo'ljallangan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash dasturi va boshqa shu kabi dasturlar shaklida byudjetdan mablag'lar ajratilmoqda. Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat ahamiyatiga molik bo'lgan yo'nalishlarni rivojlantirishda davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'larning ahamiyati katta. Masalan, respublikamizdagi jami sug'oriladigan yerlarning 49 foizga yaqini turli darajada sho'rlangan. Kelajakda yerlarning holatini yaxshilash uchun davlat byudjetidan investitsiyalar ko'lamini kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Sarflanadigan investitsiyalar natijasida yerlarning meliorativ holati yaxshilanib, suv bilan ta'minlanganlik darajasi yuksalmoqda, ishlab chiqarishning mexanizatsiyalashtirilishi, kimyolashtirilishi tufayli ekinlar hosildorligi oshmoqda. Natijada ekinlarning yalpi hosili ham ko'paymoqda. Bu hol qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti miqdori hamda qiymati oshishini ta'minlamoqda. Bularning hammasi qishloq xo'jaligiga sarflanayotgan investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlamoqda.

Kelajakda qishloq xo'jaligining moddiy-texnika bazasini talab darajasida barpo etish, mehnat resurslarining bilimlarini, malakalarini, tajribalarini oshirish uchun investitsiyalar sarflashni izchil davom ettirish lozim.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun, avvalo, davlat hamda mahalliy byudjetlardan ajratilayotgan investitsion mablag'larni o'z vaqtida o'zlashtirishga erishish kerak. Shu bilan birga tarmoq, korxonalar iqtisodiyotini yuksaltirish orqali ularning faoliyatini kelajakda investitsiyalash uchun ko'proq mablag' ajratilishini ta'minlashga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir. Bunda korxonalar ixtiyoridagi fondlarning mablag'laridan ham oqilona foydalanishga harakat qilish kerak. Chunki ular investitsiyalar ko'lamini kengaytirishning real manbalari hisobanadi.

Qishloq xo'jaligiga talabni qondiradigan darajada investitsiyalar sarflanishini kelajakda ishonchli ta'minlash uchun investitsiyalarni amalga oshiruvchi yuridik hamda jismoniy shaxslar ko'lamini kengaytirish talab etiladi. Ular respublikamiz yoki chet davlatlardan bo'lishi mumkin, ularni qishloq xo'jaligidagi investitsion jarayonga faolroq jalb etishga alohida e'tibor berish lozim.

Ma'lumki, jahon andozalariga javob beradigan va dunyo bozorlarida xaridorgir mahsulot ishlab chiqarish uchun xorijiy investitsiyalarni, birinchi navbatda, to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay shart-sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda esa erkin iqtisodiy zonalar yetakchi o'ringa ega. Zero, bunday erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etish innovatsion faoliyatni qo'llab-quvvatlash, ilg'or texnologiyalarni joriy qilish, eksport faoliyatini kengaytirish uchun qulay infratuzilma yaratish, transport va telekommunikatsiya infratuzilmasini jadal rivojlantirishda ham ayni muddaodir. Shu boisdan bugungi kunda dunyoning aksariyat davlatlari, xususan Xitoy, AQSh, Fransiya, Janubiy Koreya, Meksika, Vengriya, Bolgariya kabi mamlakatlarda hududiy-geografik va boshqa qulayliklardan kelib chiqqan holda, erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Birgina o'tgan asr 90-yillarining o'rtalarida dunyoda 1200 ga yaqin erkin iqtisodiy zonalarining har xil turlari faoliyat ko'rsatgan. Chunki bunday erkin iqtisodiy zonalarini tashkil etishdan asosiy maqsad – mintaqani jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun mamlakat va chet el investitsiyasini, istiqbolli texnologiya hamda boshqaruv tajribasini jalb etish orqali uning sanoat salohiyatini, ishlab chiqarish, transport-tranzit va ijtimoiy sohani rivojlantirish barobarida, zamonaviy bozor infratuzilmalarini tashkil etishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 2-dekabrda "Navoiy viloyatida erkin industrial-iqtisodiy zona tashkil etish to'g'risida"gi Farmoniga asosan, "Navoiy" erkin industrial-iqtisodiy zonasi tashkil etildi. Mazkur Farmonda erkin industrial-iqtisodiy zonada xo'jalik yurituvchilarga tatbiq qilinadigan alohida bojxona, valyuta va soliq rejimlari, O'zbekiston Respublikasi hududiga norezident fuqarolarning kirishi, hududda bo'lishi va chiqib ketishining, shuningdek, ular tomonidan mehnat faoliyatining amalga

oshirilishi uchun ruxsatnomalar olishning soddalashtirilgan tartibi joriy etilishi nazarda tutilgan. Ushbu erkin industrial-iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddati 30 yilni tashkil etadi va bu muddat keyinchalik uzaytirilishi mumkin. Bundan tashqari, erkin industrial-iqtisodiy zonada ro'yxatdan o'tgan xo'jalik yurituvchi subyektlar ularga kiritilgan to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hajmiga qarab soliq bo'yicha va boshqa imtiyozlarga ega.

Mamlakatimizda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish va ular faoliyatiga doir munosabatlar esa 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni bilan tartibga solinadi. Ushbu qonunga 2009-yil 23-sentabrda ayrim o'zgartirish va qo'shimchalar kiritilgan. Mazkur qonunning "Erkin iqtisodiy zonani tuzish" deb nomlangan 3-moddasida erkin iqtisodiy zona O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan tashkil etilishi, erkin iqtisodiy zonaning maqomi, shuningdek, uning qancha muddatga tashkil etilishi mazkur hujjat bilan belgilanishi, erkin iqtisodiy zonaning chegaralari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanishi, erkin iqtisodiy zonaning faoliyat ko'rsatish muddatini uzaytirish belgilangan muddat tugashidan kamida 3 yil oldin O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan amalga oshirilishi ko'rsatib o'tilgan. 4-moddaga binoan esa, erkin iqtisodiy zonaning maqomi uni tashkil etish to'g'risidagi qarorda belgilangan muddat tugaganda hamda unda nazarda tutilgan maqsad va vazifalar bajarilmaganda tugatilishi belgilangan. Ushbu qonunning 6-moddasiga muvofiq, erkin iqtisodiy zonalar mamlakatimizda erkin savdo zonalari, erkin ishlab chiqarish zonalari, erkin ilmiy-texnikaviy va boshqa zonalar tarzida tuziladi. Qonunning 7-moddasiga ko'ra, erkin ishlab chiqarish zonalari – tadbirkorlikni rag'batlantirish, iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb etish, istiqbolli texnologiyalarni jalb etish maqsadida xo'jalik-moliyaviy faoliyatning alohida tartiboti joriy etiladigan hududlar bo'lib, u o'z ichiga eksportga mo'ljallangan ishlab chiqarish zonalarni, agropoliislarni, tadbirkorlik zonalarni va boshqa erkin zonalarni qamrab oladi. Albatta, erkin ishlab chiqarish zonalarida iqtisodiyotning ustun tarmoqlariga chet el investitsiyalarini jalb qilish orqali istiqbolli texnologiyalar joriy etiladi, pirovardida mahalliy xomashyolar asosida eksportbop mahsulotlar ishlab chiqariladi. Erkin iqtisodiy zonaning mazkur turi bugungi kunda Osiyoning 20 ga yaqin davlatida, Lotin Amerikasidagi aksariyat davlatlarda, shuningdek, Vengriya, Ruminiya, Buyuk Britaniya va AQShda uchraydi.

Mazkur Farmonga asosan erkin iqtisodiy zona mamlakatimizda ilk marotaba industrial-iqtisodiy zona ko'rinishida tashkil etildi. Eng muhimi, uning hududidagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining asosiy yo'nalishi – zamonaviy xorijiy yuqori unumli asbob-uskunalar va texnika, texnologik liniyalar hamda modullar, innovatsiya texnologiyalarini joriy etish hisobiga

yuqori texnologiyali, jahon bozorlarida raqobatbardosh mahsulotlarni keng ko‘lamda ishlab chiqarishdan iborat etib belgilangan. Shu boisdan qonunning 7-moddasida erkin industrial-iqtisodiy zona ham erkin ishlab chiqarish zonalar turlaridan biri sifatida nazarda tutildi. Qonunning “Erkin iqtisodiy zonaning boshqaruv organlari” deb nomlanadigan 20-moddasida bu hudud faoliyati erkin iqtisodiy zonaning ma’muriy kengashi tomonidan muvofiqlashtirilishi hamda zona direksiyasi erkin iqtisodiy hududning operativ boshqaruv organi ekanligi ko‘rsatib o‘tilgan. “Erkin iqtisodiy zonaning ma’muriy kengashi” nomli 21-moddasida esa ma’muriy kengash O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan tuzilishi huquqiy jihatdan mustahkamlab qo‘yilgan. Ma’muriy kengashning vakolatlari qatoriga erkin iqtisodiy zonada joylashtirish uchun investorlar tanlovini amalga oshirish ham kiritilgan.

Investitsiyalarni amalga oshirishda banklarning ko‘lamini kengaytirishga erishish muhim ahamiyatga ega. Buning uchun zarur barcha huquqiy, iqtisodiy shart-sharoitlar yaratib berilgan. Shu bilan birga qishloq xo‘jaligi korxonalarini tomonidan tuziladigan turli birlashmalar, jumladan agrofimlar, kredit uyushmalari va boshqa shu kabilarning ham imkoniyatlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki, bir nechta fermer xo‘jaliklari birikib agrofirma tashkil etishi ularning investitsion imkoniyatlarini kengaytiradi.

Bundan tashqari, qishloq xo‘jaligini investitsiyalash jarayoniga turli xildagi banklarning, investitsiya, lizing va sug‘urta kompaniyalarining, ishlab chiqarish konsermlarining, savdo va boshqa korxonalar hamda tashkilotlarning mablag‘larini jalb etish lozim. Buning uchun ularga davlat hamda qishloq xo‘jaligi tomonidan ma’lum darajada iqtisodiy imtiyozlar yaratilishi zarur. Shundaygina ular o‘z mablag‘larini qishloq xo‘jaligiga yo‘naltirishi mumkin.

Qishloq xo‘jaligiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda quyidagilarga e’tibor berish lozim:

- qishloq hududlarida investitsiya infratuzilmasini rivojlantirish – avtomobil va temir yo‘llari, uzluksiz elektr, gaz va suv ta’minoti, sifatli aloqa xizmati, banklar, sug‘urta kompaniyalari va boshqa shu kabilarning faoliyatini rivojlantirish va investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ularning ishtirokini samarali yo‘lga qo‘yish;

- qishloq xo‘jaligida faoliyat yurituvchi tadbirkorlarning biznes ko‘nikmalari, shu jumladan, investitsiya loyihalari bilan ishlash tajribasini shakllantirish va huquqiy bilimlarini oshirish – hududlarda konsalting, marketing va yuridik xizmat ko‘rsatuvchi markazlar tashkil etish va faoliyatini rivojlantirish;

- qishloq xo‘jaligida investitsiya takliflari va loyihalarining texnik-iqtisodiy asoslarini sifatli ishlab chiqishga e’tibor berish – tadbirkorlarga investitsiya loyihalarini ishlab chiqishda tijorat banklari, hududlardagi savdo-sanoat

palatasi va boshqalar tomonidan amaliy yordam ko'rsatilishini mahalliy hokimliklar tomonidan tashkil etish va doimiy nazoratga olish;

- xorijiy investorlarni mamlakatimiz qishloq xo'jaligi to'g'risida batafsil ma'lumotlar bilan ta'minlashni tashkil etish – xorijiy investorlarni to'laqonli ravishda axborot (investitsiya loyihalari va biznes takliflar bazasi, turli bukletlar, hududiy matbuot nashrlari, xomashyo va mehnat salohiyati to'g'risidagi hamda yaratilgan imkoniyatlar haqidagi ma'lumotlar) bilan ta'minlash, maxsus veb-portal tashkil etish, shuningdek, investitsiya faoliyatiga oid konferensiyalar, seminarlar va respublika hududida hamda xorijiy mamlakatlarda taqdimotlar o'tkazish.

Barcha manbalardan shakllanayotgan investitsiya mablag'larini qishloq xo'jaligida quyidagilarga sarflash maqsadga muvofiqdir:

- foydalanilayotgan yerlarning unumdorligi yuksalishini ta'minlaydigan tadbirlar majmuasini bajarishga;
- yangi yerlarni kompleks o'zlashtirishga;
- tarmoqda fan va samarali texnologiyalarni rivojlantirishga;
- irrigatsiya, melioratsiya inshootlarini qurishga, mavjudlarining ishga yaroqliligini ta'minlash maqsadida ta'mirlashga;
- sug'orishning zamonaviy, tejamkor usullarini joriy etishga;
- yangi, samarali traktorlarni, mashinalarni, kombaynlarni sotib olish va mavjudlarini ta'mirlashga;
- ishlab chiqarish bino-inshootlarini qurishga, mavjudlarini ta'mirlashga;
- ko'p yillik daraxtzorlar, bog'zor, tokzorlar yaratishga;
- mahsuldor chorva hayvonlarini talab darajasida ko'paytirishga;
- tarmoqni barcha ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlash, ishlab chiqarishni kompleks mexanizatsiyalashtirish, kimyolashtirishni hamda elektrlashtirishni ta'minlashga;
- mehnat resurslarining bilimini, malakasini yuksaltirishga;
- ijtimoiy sohalarni rivojlantirish va boshqa shu kabilarga.

Barcha yo'nalishlar bo'yicha qishloq xo'jaligiga sarflanayotgan investitsiyalarning maqsadga muvofiq yo'naltirilishi ta'minlanishi kerak. Shunda yalpi investitsiyalar sof investitsiyaga aylanadi. Ya'ni foydalanish mumkin bo'lgan ishlab chiqarish resurslari ko'payadi. Ulardan oqilona, samarali foydalanish natijasida qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti, yalpi va sof daromadi ortadi. Bu investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlaydi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish fondlari uchun sarflangan mablag'lar investitsiya deyiladi. Ma'lum belgilariga qarab investitsiyalar turlarga ajratiladi.

Qishloq xo'jaligini ishlab chiqarish resurslari bilan talab darajasida ta'minlash, ularni takror ishlab chiqarish uchun investitsiyalar jalb etilmoqda.

Investitsiyalar tufayli tarmoqda fan-texnika taraqqiyoti jadallashmoqda, uning yutuqlaridan foydalanish jarayoni rivojlantirilib, ilg'or texnologiyalar joriy etilmoqda. Investitsiyalar korxonalarining o'z mablag'lari hamda chetdan jalb etilayotgan mablag'lar evaziga amalga oshirilmoqda. Mustaqillik yillarida qishloq xo'jaligiga jalb etilayotgan mablag'lar summasi ortib bormoqda.

Investitsiyalardan foydalanishning mutlaq hamda qiyosiy samaradorligini tarmoq, korxonalar va yo'nalishlar bo'yicha aniqlash maqsadida muayyan ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish lozim.

Qishloq xo'jaligiga jalb etilayotgan investitsiyalar miqdori, iqtisodiy samaradorligi mavjud imkoniyatlar darajasida emas. Kelajakda investitsiyalarni talab darajasida jalb etish va ulardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun investitsiyalar manbalarini kengaytirishga erishish, investitsiyalar jalb etishda zarur infratuzilmani rivojlantirish, xorijiy investitsiyalarni keng jalb etish, investitsiyalardan maqsadga muvofiq, samarali foydalanishga erishish kerak.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiya deganda nimani tushunasiz?
2. Investitsiyaning kapital qo'yilmadan qanday farqi bor?
3. Yalpi va sof investitsiya nima? Ular bir-biridan qaysi jihatlariga ko'ra farqlanadi?
4. Investitsiyalar qanday turkumlashtiriladi?
5. Investitsiyalarning qanday manbalari mavjud?
6. Investitsiyalar qanday maqsadlarga sarflanadi?
7. Investitsiyalarning tarmoq va xo'jalik miqyosidagi mutlaq iqtisodiy samaradorligi qanday ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi?
8. Investitsiyalarni joriy etishda erkin iqtisodiy zonalarining qanday ahamiyati bor?
9. Investitsion muhit nima?
10. Investitsiyalarni qanday maqsadlarga yo'naltirish maqsadga muvofiq?
11. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni jalb etishning qanday yo'nalishlari mavjud?

12. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida investitsiyalarni yanada kengroq jalb etish uchun qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi Qonuni. / O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlari to'plami. -T.: «Iqtisod va huquq dunyosi», 1999. -№1
2. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonuni. / O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlari to'plami. -T.: «Iqtisod va huquq dunyosi», 1999. -№1
3. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investorlari huquqlarining kafolatlari va himoya qilish choralari to'g'risida»gi Qonuni. / O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlari to'plami. -T.: «Iqtisod va huquq dunyosi», 1999. -№1
4. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009
5. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: «O'zbekiston», 1995
6. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
7. Altiyev A.S. Erkin iqtisodiy zona faoliyatining huquqiy kafolati. «Xalq so'zi», 2009-yil 18-avgust
8. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
9. Mahmudova G.N. Agrar sohani investitsiyalash samaradorligini oshirish yo'nalishlari. Iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2010
10. Salimov B.T. va b. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
11. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008
12. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

«Qishloq xo'jaligida investitsiyalar va ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari» mavzusidagi ma'ruza darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligida investitsiyalar va ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligini rivojlantirishda investitsialarning o'rni, tarmoqqa investitsiyalarni jalb etish manbalari, investitsiyalardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari bo'yicha tushuncha berish. Qishloq xo'jaligiga investitsiyalarni keng jalb etish va ulardan samarali foydalanish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligida investitsiyalar va ularning iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
	Baholash: faol talabalarga tegishli ballar qo'yish	
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligida investitsiyalarning ahamiyati, ulardan foydalanish samaradorligi ko'rsatkichlari hamda tarmoqqa investitsiyalarni keng jalb etish va samarali foydalanish yo'llarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

QISHLOQ XO'JALIGINING YALPI VA TOVAR MAHSULOTI, ULARNI KO'PAYTIRISH YO'LLARI

- Qishloq xo'jaligi yalpi va tovar mahsuloti to'g'risida tushuncha, ularni aniqlash tartibi.
- Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini sotish va taqsimlash yo'nalishlari.
- Yalpi mahsulotni ko'paytirish va uning tovarlilik darajasini oshirish yo'llari.

9.1. Qishloq xo'jaligi yalpi va tovar mahsuloti to'g'risida tushuncha, ularning ahamiyati.

Qishloq xo'jaligidagi barcha korxonalar ishlab chiqarish jarayonida turli mahsulotlarni yetishtiradi, ishlar va xizmatlarni bajaradilar. Jumladan, paxta, bug'doy, sholi, makkajo'xori, kartoshka, karam, pomidor, sabzi, sut, go'sht va boshqa mahsulotlarni yetishtiradilar. Qishloq xo'jaligi korxonalarida ma'lum davr mobaynida, odatda bir yil mobaynida ishlab chiqarilgan barcha mahsulotlar, bajarilgan ish va xizmatlar yig'indisi tarmoqning yalpi mahsuloti deyiladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining alohida turlari bo'yicha natural holiday yalpi mahsulotni aniqlash mumkin. Masalan, 2009-yilda mamlakatimizda 6 million 600 ming tonna bug'doy yetishtirilgan. Natural holiday yalpi mahsulot qishloq xo'jalik mahsulotlari turlari bo'yicha alohida hisoblanadi. Lekin, natural o'lchov birligida barcha qishloq xo'jalik mahsulotlarini bir-biriga qo'shib bo'lmasligi sababli tarmoqning yalpi mahsulotini mazkur o'lchov birligida aniqlab bo'lmaydi. Shuning uchun qishloq xo'jalik yalpi mahsuloti qiymat o'lchov birligida aniqlanadi. Buning uchun bir yil mobaynida tarmoqda yetishtirilgan barcha mahsulotlar va ko'rsatilgan xizmatlar qiymatlarining yig'indisi aniqlanadi.

Yalpi mahsulot tarmoqning, korxonaning bir yillik faoliyatini ifodalovchi umumiy ko'rsatkichdir. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tarkibi quyidagilardan iborat bo'ladi:

- tayyor mahsulot;
- tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonida bir yil davomida yetishtirilib, yig'ishtirilib, hisobga olingan, taqsimlashga va sotishga tayyor bo'lgan mahsulotlar qishloq xo'jaligining tayyor mahsuloti hisoblanadi.

Kelgusi yillarda mahsulotlar yetishtirish uchun joriy yilda sarflanadigan xarajatlar tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari deb ataladi. Masalan, kuzgi bug‘doy yetishtirish uchun mamlakatimiz sharoitida oktabr oyidan boshlab ko‘plab xarajatlar qilinadi. Jumladan, yerlarni shudgorlash, tekislash, urug‘lik, o‘g‘it, yoqilg‘i-moylash materiallari, mehnat haqi sarfi va hokazo. Lekin mahsulot keyingi yilda tayyor bo‘ladi. Bundan tashqari, asosiy podaga o‘tkazish uchun mo‘ljallangan yosh chorva mollariga qilingan xarajatlar, mevali bog‘ yaratishda nihollar voyaga yetguncha qilingan xarajatlar ham tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlaridir.

Qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotini aniqlashda yetishtirilgan mahsulotlar quyidagi baholarda aniqlanadi:

- sotilgan mahsulotlar sotish baholarida;
- xo‘jalik ichki ehtiyoji uchun sarflanganlari tannarxi bo‘yicha.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ichki ehtiyoj uchun ishlatilgan mahsulotlarni tannarxi bo‘yicha baholash xo‘jalik ehtiyojlarini, ishlab chiqarish bilan shug‘ullanganlarning moddiy manfaatdorligi oshishini yetarli darajada ta‘minlay olmaydi. Ichki ehtiyojlar uchun ishlatilgan mahsulotlar tannarxda baholanganligi uchun ishlab chiqaruvchilar uni yetishtirishdan foyda ololmaydilar. Foyda bo‘lmagach, ishchilarni mahsulot ishlab chiqarish natijasiga ko‘ra, rag‘batlantirib bo‘lmaydi. Shuning uchun ichki ehtiyojlarga berilgan mahsulotlarning qiymatini ham o‘rtacha sotish baholarida aniqlash yoki ichki baholarni belgilash maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo‘jalik mahsulotlarining turlari bo‘yicha jami yalpi mahsulot qiymatidagi salmog‘ini aniqlab, tahlil qilish mumkin. Bundan tashqari, qishloq xo‘jaligi tarmoqlarida yetishtirilgan yalpi mahsulotning jami yalpi mahsulotdagi ulushini ham tahlil etish mumkin. Bu ko‘rsatkichlar asosida qishloq xo‘jaligi korxonalari iqtisodiyotiga oid umumiy xulosalar chiqarish mumkin bo‘ladi.

Qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti hajmining o‘zgarishiga quyidagi omillar ta‘sir ko‘rsatadi:

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining ishlab chiqarish hajmi;
- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining baholari darajasi;
- qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish tarkibining o‘zgarishi.

Qishloq xo‘jaligi yalpi mahsuloti hajmining o‘zgarishida ishlab chiqarish tarkibi ham ta‘sir ko‘rsatadi, ya‘ni yuqori baholi mahsulotlarning jami ishlab chiqarishdagi salmog‘i o‘zgarishi yalpi mahsulot hajmining ham o‘zgarishiga olib keladi.

Tarmoqdagi yoki xo‘jalikdagi qishloq xo‘jalik yalpi mahsulotining bir necha yillik o‘zgarish dinamikasini tahlil etishda haqiqiy baholar orqali chuqur tahlil qilib bo‘lmaydi. Chunki haqiqiy baholar har yili o‘zgarib turadi. Masalan, 1 tonna paxta xomashyosining davlat xarid bahosi 2002-yilda 104,7 ming so‘m

darajasida belgilangan bo'lsa, 2009-yilda 502,0 ming so'mga yaqin bo'lgan. Shu yillar ichida uning mutlaq miqdori 5 marta oshgan. Yalpi mahsulotning umumiy qiymatiga ta'sir ko'rsatuvchi bunday holatning oldini olish uchun yalpi mahsulot qiymatining yillar bo'yicha o'zgarish dinamikasini tahlil etishda qiyosiy baholarda aniqlanadi. Bunda baho o'zgarishining yalpi mahsulot o'zgarishiga ta'siri bartaraf etilib, yalpi mahsulotning haqiqiy o'zgarishini aniqlash imkoniyati yaratiladi. Hozirgi davrda qiyosiy baholar sifatida 1996-yildagi qishloq xo'jalik mahsulotlari haqiqiy baholarining o'rtacha yillik miqdori olingan. Keyinchalik boshqa yilning o'rtacha baholari qiyosiy baho sifatida olinishi mumkin.

Qishloq xo'jaligidagi tayyor mahsulotlar ichki va tashqi bozor talabini e'tiborga olgan holda sotiladi, ya'ni qishloq xo'jaligida ham tovar-pul munosabatlari amalga oshiriladi. Mahsulotlarning tovar-pul munosabatlari asosida sotilgan miqdori tovar mahsuloti deb ataladi. Shunga asoslangan holda mahsulotlarning tovarlilik darajasi ham aniqlanadi. Uni aniqlash uchun sotilgan mahsulot qiymatini jami yetishtirilgan mahsulotning miqdoriga taqsimlab, natijani 100 ga ko'paytirish lozim. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Td = \frac{SM}{YJM} \times 100$$

Bunda: Td – mahsulotning tovarlilik darajasi, foizda;

SM – sotilgan mahsulot miqdori, tonna;

YJM – yetishtirilgan jami mahsulot miqdori, tonna.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tovarlilik darajasi turlicha bo'lishi mumkin. Ayrim texnika ekinlarini qishloq xo'jalik korxonalarining o'zida qayta ishlash yo'lga qo'yilmaganligi sababli ularning tovarlilik darajasi 100 foizga teng bo'ladi. Masalan, paxta xomashyosi, kanop va boshqalar. Ayrim mahsulotlar esa faqat ichki talablarni qondirish maqsadida yetishtirilishi mumkin. Bunday hollarda ularning tovarlilik darajasi aniqlanmaydi. Jumladan, chorva mollari uchun ozuqa sifatida yetishtirilgan yem-xashak va boshqalar.

Yalpi va tovar mahsulotlarning mamlakat, tarmoqlar hamda korxonalar iqtisodiyotidagi ahamiyati katta. Jumladan, ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot hajmi, qiymati o'sishi natijasida mamlakat yalpi ichki mahsulotining ham o'sishi ta'minlanadi. Korxonalar yalpi va tovar mahsulotining ko'payishi ularning iqtisodiyoti yuksalishini ta'minlaydi. Xo'jalik yalpi mahsulotining, natural holdagi miqdori ko'payishi tayyor mahsulot miqdori oshishiga sabab bo'lib, ichki va tashqi talab to'liqroq qondirilishiga imkoniyat yaratadi. Natijada sotiladigan mahsulot miqdori ortadi. Uni sotish evaziga korxonalarining pul daromadlari ko'payadi. Bu qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining kengaytirilgan holda rivojlanishini, ishchi-xizmatchilarning esa

moddiy rag'batlantirilishini ta'minlaydi. Shuning uchun ham respublika hukumati qishloq xo'jalik mahsulotlari miqdorini oshirishga, ularning sifatini yaxshilab, raqobatbardorligini yuksaltirishga katta e'tibor bermoqda. Chunki qishloq xo'jalik mahsulotlarini chet davlatlarga sotish natijasida mamlakatning valyuta tushumi ortib bormoqda. Ularning evaziga qishloq xo'jaligi uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari, yangi texnikalar, ilg'or texnologiyalar sotib olinmoqda.

Qishloq xo'jaligiga yangi texnikalar, samarali texnologiyalar kiritilib, uning moddiy-texnika bazasi mustahkamlanmoqda. Tarmoqdagi ishchi-xizmatchilarning bilimlari, malakalari, tadbirkorlik qobiliyatlari yuksaltirilmoqda. Natijada so'nggi yillarda qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti yil sayin ortib bormoqda.

2008-yilda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti yetishtirish 2007-yilga nisbatan 4,5 foizga, 2009-yilda esa qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2008-yilga nisbatan 5,7 foizga o'sgan.

Mamlakatimiz viloyatlarining yalpi hududiy mahsulotida qishloq xo'jaligi tarmog'ining salmog'ida sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda (9.1-jadval).

9.1-jadval

Yalpi hududiy mahsulotda qishloq xo'jaligi tarmog'ining salmog'i, foizda

Viloyatlar	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Mamlakat bo'yicha	30,1	25,0	25,1	21,7	19,4	18,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	21,3	28,0	30,7	27,1	22,4	22,3
Andijon	44,6	33,3	31,3	28,0	25,5	30,0
Buxoro	34,1	33,4	28,0	32,7	30,0	34,7
Jizzax	48,8	50,9	50,5	49,0	41,9	48,8
Qashqadaryo	33,3	32,0	28,8	27,5	22,7	20,8
Navoiy	25,8	17,7	18,9	15,0	14,3	12,5
Namangan	42,6	42,6	37,2	38,6	37,0	40,7
Samarqand	45,4	48,4	50,1	45,6	40,2	46,5
Surxondaryo	53,2	45,2	47,5	45,5	43,2	51,7
Sirdaryo	43,7	54,2	50,4	43,9	41,5	51,9
Toshkent	39,9	30,5	31,7	26,4	24,9	30,0
Farg'ona	25,8	29,4	28,2	24,5	21,1	21,4
Xorazm	44,8	44,9	45,9	41,5	37,7	41,9

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Sirdaryo, Surxondaryo va Jizzax viloyatlarida yalpi hududiy mahsulot tarkibida qishloq xo'jaligi tarmog'i ancha yuqori salmoqni tashkil etmoqda. Ushbu viloyatlarda iqtisodiyotning sanoat, xizmat ko'rsatish kabi boshqa tarmoqlarini ustuvor rivojlantirishga e'tibor berish lozim.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakatimiz yalpi ichki mahsulotidagi salmog'i 2000-yildagi 30,1 foizdan 2010-yilda 17,5 foizga qadar pasayishi mamlakatimizda qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining kamayganligini anglatmaydi, balki yalpi ichki mahsulot tarkibining takomillashib, unda sanoat, qurilish va xizmat ko'rsatish sohasining ulushi yildan-yilga oshib borayotganligini anglatadi.

2008-yilda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti 10479,6 mlrd. so'm bo'lib, uning 5605,5 mlrd. so'mi (2007-yilga nisbatan 102,8 foiz) dehqonchilik tarmog'ida, 4874,1 mlrd. so'mi (2007-yilga nisbatan 106,7 foiz) esa chorvachilik tarmog'ida yaratilgan. Mazkur tarmoq yalpi mahsuloti tarkibida dehqonchilik 53,5 foizni, chorvachilik tarmog'i esa 46,5 foizni tashkil etgan.

2009-yilda qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibida dehqonchilik tarmog'i 57,1 foizni, chorvachilik tarmog'i esa 42,9 foizni tashkil etgan (9.2-jadval).

9.2-jadval

Mintaqalar bo'yicha qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tarkibi, foizda

Mintaqalar	Dehqonchilik			Chorvachilik		
	2007	2008	2009	2007	2008	2009
Mamlakatimiz bo'yicha	55,6	53,5	57,1	44,4	46,5	42,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	54,6	47,2	49,6	45,4	52,8	50,4
Andijon	65,4	62,2	70,0	34,6	34,8	30,0
Buxoro	57,8	54,5	55,6	42,2	45,5	44,4
Jizzax	49,0	46,3	48,5	51,0	53,7	51,5
Qashqadaryo	53,0	50,8	51,8	47,0	49,2	48,2
Navoiy	39,9	38,3	42,1	60,1	61,7	57,9
Namangan	56,4	56,3	59,3	43,6	43,7	40,7
Samarqand	53,8	55,1	59,3	46,2	44,9	40,7
Surxondaryo	56,6	55,0	58,2	43,4	45,0	41,8
Sirdaryo	58,6	58,4	62,4	41,4	41,6	37,6
Toshkent	49,8	49,0	56,7	50,2	51,0	43,3
Farg'ona	63,0	60,4	63,6	37,0	39,6	36,4
Xorazm	51,1	46,8	48,4	48,9	53,2	51,6

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

2009-yilda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida nodavlat sektorning ulushi 99,9 foizni tashkil etgan bo'lib, fermer xo'jaliklarining qishloq xo'jalik yalpi mahsulotidagi ulushi 34,5 foizni, dehqon xo'jaliklarining ulushi 63,3 foizni, qishloq xo'jalik korxonalarining ulushi esa 2,2 foizni tashkil etgan (9.3-jadval).

9.3-jadval

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha tarkibi, jamiga nisbatan foizda.

Xo'jalik yuritish shakllari	2007-yil	2008-yil	2009-yil
Qishloq xo'jalik korxonalari	2,6	2,2	2,2
Fermer xo'jaliklari	34,7	32,5	34,5
Dehqon xo'jaliklari	62,7	65,3	63,3

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida mintaqalarning salmog'i to'g'risidagi ma'lumotlar 9.4-jadvalda keltirilgan.

9.4-jadval

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida mintaqalarning salmog'i, foizda

Viloyatlar	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Qoraqalpog'iston Respublikasi	2,6	3,3	3,4	3,4	3,1	3,0
Andijon	10,5	9,8	8,6	9,2	9,2	9,7
Buxoro	7,8	9,0	8,6	9,3	9,2	8,8
Jizzax	5,3	5,7	6,1	5,7	5,6	5,4
Qashqadaryo	7,2	9,3	9,2	8,9	9,1	8,5
Navoiy	3,9	4,3	4,1	4,1	4,2	4,2
Namangan	8,0	7,0	6,6	6,9	7,3	7,2
Samarqand	11,3	12,6	13,2	13,2	13,4	13,4
Surxondaryo	8,5	8,0	8,2	8,2	8,2	8,1
Sirdaryo	3,7	4,0	3,8	3,6	3,7	3,8
Toshkent	14,4	11,0	13,0	11,9	12,1	13,3
Farg'ona	10,6	9,6	8,7	8,7	8,4	8,4
Xorazm	6,2	6,4	6,5	6,9	6,5	6,1

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti yetishtirishda Samarqand va Toshkent viloyatlari yuqori

salmuqni egallagan. Surxondaryo viloyatida ushbu ko'rsatkich 8,1 foizni tashkil etgan bo'lib, respublikamiz bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich hisoblanadi.

Respublikamizda deyarli barcha qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish yil sayin ortib bormoqda. 1993-2008-yillar mobaynida bug'doy yetishtirish 7 marotaba ko'paygan. Bu don mahsulotlariga bo'lgan respublika ichki talabini qondirish borasidagi davlat siyosatining ijobiy natijasidir. Don mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish asosan paxta maydonlarini kamaytirish hisobiga amalga oshirilgan. Natijada paxta xomashyosini yetishtirish 1993-2008-yillar mobaynida qariyb 20 foizga kamaygan (9.5-jadval).

9.5-jadval

Respublikamizda asosiy qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish dinamikasi, ming tonna

Mahsulotlar	Yillar			2008-yilda 1993-yilga nisbatan, foizda
	1993	2000	2008	
Jami g'alla	2142,4	3915,7	6330,0	3 marta
Sh.j. bug'doy	876,0	3510,6	6145,0	7 marta
Paxta	4234,5	3001,8	3410,0	80,5
Kartoshka	472,4	729,8	1398,7	3 marta
Sabzavot	3038,7	2637,3	5217,4	171,7
Poliz	622,3	457,2	981,2	157,6
Go'sht	814,1	841,5	1287,9	158,2
Sut	3764,0	3656,5	5426,3	144,2

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Kartoshka yetishtirish hajmi shu yillarda 3 barobar ortgan. Chunki mamlakatimizda kartoshkachilikka e'tibor kuchaytirilmoqda. Endilikda aholi iste'moli uchun chetdan kartoshka sotib olishga barham berildi.

2008-yida qishloq xo'jaligi tarmog'ida muhim ijobiy natijalar qo'lga kiritilib, o'tgan yilga nisbatan qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 4,5 foiz o'sishiga erishildi. Shu jumladan, aksariyat qishloq xo'jalik mahsulotlari turlarini ishlab chiqarish bo'yicha o'sishga erishildi (9.6-jadval).

9.6-jadval

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari asosiy turlarining ishlab chiqarilishi

Mahsulot turi	O'lchov birligi	2008-yil	2009-yil	O'sish sur'ati, foizda
1	2	3	4	5
Sabzavotlar	ming tonna	5217,4	5704,7	109,3
Kartoshka	ming tonna	1398,7	1524,5	109,0
Poliz mahsulotlari	ming tonna	981,2	1071,0	109,2
Mevalar	ming tonna	1402,8	1542,9	110,0

1	2	3	4	5
Uzum	ming tonna	791	899,6	113,7
Go'sht	ming tonna	1288	1367,7	106,2
Sut	ming tonna	5426,3	5779,0	106,5
Tuxum	mln.dona	2429,0	2715,9	111,8

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Jadvaldan ko'rinadiki, 2009-yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlari tarkibida uzum (113,7%), tuxum (111,8%), mevalar (110,0%) yetishtirish nisbatan ahamiyatli darajada o'sgan.

Chorvachilik mahsulotlari yetishtirish borasida ham keyingi yillarda ijobiy natijalarga erishilmoqda. Jumladan, qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida chorvachilik tarmog'ining ulushi 2009-yilda 42,9 foizni tashkil etgan. Respublikamizning barcha mintaqalarida chorva mollari va parrandalarning soni o'sishiga erishilganligi olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarning samarasidan dalolat beradi.

Mamlakatimizda 1993-yildan boshlab chorvachilik fermalari xususiylashtirila boshlandi, lekin xususiylashtirilayotgan fermalarga ozuqa yetishtirish uchun zarur bo'ladigan yer bilan to'liq ta'minlanishiga yetarli e'tibor berilmagan. Oqibatda ozuqa bilan to'liq ta'minlanmaganligi sababli sermahsul chorva hayvonlari sotildi, mavjudlarining esa mahsuldorligi pasaydi. Bunday holning oldini olish maqsadida respublika hukumati chorvachilikni rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar ishlab chiqdi va chorvachilik mahsulotlari ko'payishi ta'minlanmoqda.

Mamlakatimizda 2008-yil holatiga chorva mollari va parrandalarning xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha taqsimlanishi 9.7-jadvalda keltirilgan.

9.7-jadval

Mamlakatimizda 2008-yil holatiga chorva mollari va parrandalarning xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha taqsimlanishi, foizda

No	Chorva mollari va parrandalar	Fermer xo'jaliklari	Dehqon xo'jaliklari
1.	Qoramollar	6,0	92,8
	Sh.j. sigirlar	4,9	94,3
2.	Qo'y va echkilar	7,4	77,0
3.	Cho'chqalar	13,8	74,6
4.	Parrandalar	8,6	65,8

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda chorva mollari va parrandalar asosan dehqon xo'jaliklarida parvarish qilinmoqda. Chorvachilikni fermer xo'jaliklarida ham rivojlantirish maqsadga

muvofiqdir. Chunki, fermer xo'jaliklarida chorvachilik rivojlantirilganda mehnat jarayonini mexanizatsiyalashtirish, shu orqali mahsulot tannarxini arzonlashtirish, chorva mollarini mustahkam ozuqa bazasi bilan ta'minlash, chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini keskin oshirish imkoniyatlari paydo bo'ladi.

2008-yilda mamalakatimizda yetishtirilgan chorvachilik mahsulotlari to'g'risidagi ma'lumotlar 9.8-jadvalda keltirilgan.

9.8-jadval

2008-yilda mamalakatimizda yetishtirilgan chorvachilik mahsulotlari to'g'risidagi ma'lumotlar

№	Mahsulotlar	2008-yil	2008-yilda 2007-yilga nisbatan, foiz
1.	Go'sht, ming tonna	1287,9	106,6
	Shu jumladan:		
	fermer xo'jaliklarida	32,4	106,6
	dehqon xo'jaliklarida	1223,4	106,6
	qishloq xo'jalik korxonalarida	32,1	102,6
2.	Sut, ming tonna	5426,3	106,5
	Shu jumladan:		
	fermer xo'jaliklarida	151,5	120,8
	dehqon xo'jaliklarida	5250,2	106,1
	qishloq xo'jalik korxonalarida	24,6	110,3
3.	Tuxum, mln.dona	2429,0	109,7
	Shu jumladan:		
	fermer xo'jaliklarida	155,2	175,4
	dehqon xo'jaliklarida	1500,8	108,5
	qishloq xo'jalik korxonalarida	773,0	104,0
4.	Jun, tonna	23779	106,2
	Shu jumladan:		
	fermer xo'jaliklarida	1274	111,2
	dehqon xo'jaliklarida	19742	107,5
	qishloq xo'jalik korxonalarida	2763	96,3

Manba: Davlat Statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2008-yilda o'tgan yilga nisbatan o'sgan va dehqon xo'jaliklari chorvachilik mahsulotlari yetishtirishda yuqori salmoqqa ega bo'lmoqda.

Yalpi mahsulotning natural miqdori ko'payib, ularning iste'molchilarga yetkazilishi qayta ishlash tarmoqlari rivojlanishini hamda

aholining qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasini yuksaltiradi. Bu aholining ish bilan ta'minlanishi yaxshilaydi, real daromadlari ortishiga va turmush farovonligi ortishiga olib keladi.

Bozor talabini qondirish uchun qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini tabiiy hamda iqtisodiy omillarni e'tiborga olgan holda maqsadga muvofiq joylashtirish talab etiladi. Bunda qishloq xo'jaligini barcha turdagi zarur ishlab chiqarish resurslari bilan ta'minlash hamda ulardan samarali foydalanishga erishish kerak.

Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida mamlakatimiz hududlarining salmog'i 9.9-jadvalda keltirilgan.

9.9-jadval

Viloyatlar bo'yicha 2008-yilda qishloq xo'jalik yalpi mahsulotining ishlab chiqarilishi

Viloyatlar	Mrld. so'm	2007-yilga nisbatan, foizda	Jamiga nisbatan salmog'i, foizda
Respublika bo'yicha jami	10479,6	104,5	100,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	324,7	100,1	3,1
Andijon	963,4	109,3	9,2
Buxoro	962,3	101,9	9,2
Jizzax	590,2	104,2	5,6
Qashqadaryo	949,9	106,4	9,1
Navoiy	443,4	105,1	4,2
Namangan	768,1	106,0	7,3
Samarqand	1401,3	102,8	13,4
Surxondaryo	854,9	101,3	8,2
Sirdaryo	390,1	106,5	3,7
Toshkent	1271,1	106,1	12,1
Farg'ona	881,4	105,1	8,4
Xorazm	678,8	102,8	6,5

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, respublikamizning Samarqand, Toshkent, Andijon, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlari qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini tarkibida yuqori salmoqqa ega. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 2008-yilda 2007-yilga nisbatan o'sish sur'ati bo'yicha Andijon viloyati yuqori ko'rsatkichga ega bo'lib, ushbu ko'rsatkich Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro va Surxondaryo viloyatlarida ancha past darajani tashkil etgan.

Surxondaryo viloyatida 2008-yilda ishlab chiqarilgan yalpi hududiy mahsulotning qiymati 1354062,2 mln. soʻmni tashkil etgan boʻlib, uning real hajmi oʻsish surʼati oʻtgan yilga nisbatan 107,4 foizni tashkil etadi. Viloyatda yalpi qishloq xoʻjaligi mahsuloti amaldagi narxlarda 854893,8 mln. soʻmni va 2007-yilga nisbatan 101,3 foizni tashkil qilgan. Shuni taʼkidlab oʻtish lozimki, viloyat yalpi hududiy mahsuloti tarkibida qishloq xoʻjaligi mahsulotlari salmogʻi yuqori salmoqni (43,2 foiz) tashkil etadi. Qishloq xoʻjaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning umumiy hajmida dehqonchilik mahsulotlari 470167,5 mln. soʻmni (2007-yilga nisbatan 99,5 foiz), chorvachilik mahsulotlari esa 384726,3 mln. soʻmni (2007-yilga nisbatan 103,5 foiz) tashkil etdi. Surxondaryo viloyatida 2008-yil holatiga yalpi qishloq xoʻjalik mahsulotining 34,8 foizi fermer xoʻjaliklarida, 64,0 foizi dehqon xoʻjaliklarida, 1,2 foizi esa qishloq xoʻjalik korxonalarida ishlab chiqarilgan.

Surxondaryo viloyatida ishlab chiqarilgan yalpi hududiy mahsulotning tarmoqlar boʻyicha tarkibi 9.10-jadvalda keltirilgan.

9.10-jadval

Surxondaryo viloyatida yalpi hududiy mahsulotni ishlab chiqarishning tarmoqlar boʻyicha tarkibi

Tarmoqlar	Jamiga nisbatan foiz hisobida		2008-yilda 2007-yilga nisbatan, foiz hisobida
	2007-yil	2008-yil	
Jami	100,0	100,0	107,4
shu jumladan:			
sanoat	7,3	8,1	108,5
qishloq xoʻjaligi	45,5	43,2	101,2
qurilish	6,7	6,9	121,1
transport va aloqa	9,6	11,2	128,5
savdo va umumiy ovqatlanish	8,8	8,7	112,1
boshqalar	17,6	18,2	103,5
mahsulotlar va eksport-import operatsiyalariga sof soliqlar	4,5	3,7	108,2

Manba: viloyat statistika boshqarmasi maʼlumotlari.

Viloyatda 2008-yilda ishlab chiqarilgan yalpi hududiy mahsulot 1354062,2 mln. soʻmni tashkil etgan boʻlib, uning real hajmda oʻsish surʼatlari oʻtgan yilga nisbatan 107,4 foizni tashkil qildi. 8.10-jadval maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, 2008-yilda viloyat yalpi hududiy mahsulotining 43,2 foizi qishloq xoʻjaligi tarmogʻida yaratilgan.

Haqiqiy baholarda hisoblangan yalpi mahsulot qiymati tez surʼatlarda oʻsishiga mahsulotlar baholarining har yili oʻzgarishi taʼsir etgan. 1 tonna paxta

xomashyosining o'rtacha xarid bahosi 1995-yilda 8,0 ming so'mni, 2002-yilda 104,7 ming so'mni va 2009-yilda 502,0 ming so'mni tashkil etgan. Paxta xomashyosining bahosi shu yillar mobaynida bir necha barobar oshgan. Bu fikr don mahsulotlari baholariga ham tegishlidir. Chunonchi, bir tonna tovar bug'doyning o'rtacha xarid bahosi 1995-yilda 2,5 ming so'mni, 2002-yilda 53,0 ming so'mni va 2009-yilda 206,0 ming so'mni tashkil etgan. Qayd etilgan yillarda boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholari ham oshib borgan. Bu, albatta, yalpi mahsulot qiymatining oshishiga ta'sir etgan.

Respublikamizda qishloq xo'jalik yalpi mahsulotining 99,9 foizi nodavlat sektor hissasiga to'g'ri kelmoqda. Bu respublika qishloq xo'jaligida ko'p ukladli iqtisodiyot shakllanganligidan dalolat beradi. Qishloq xo'jaligida ma'lum miqdorda davlat sektori bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Ular asosan fan va texnika yutuqlarini, zamonaviy texnologiyalarni tarmoqqa joriy etish bilan shug'ullanadilar. Jumladan, fan yutuqlariga asoslangan holda qishloq xo'jalik ekinlarining sifatli, serunum navlarini, chorva hayvonlarining mahsuldor zotlarini, yangi, serunum texnikalarni, samarali texnologiyalarni yaratish va ularni ishlab chiqarishga tatbiq etishimiz lozim.

9.2. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini sotish va taqsimlash yo'nalishlari.

Qishloq xo'jaligining eng asosiy vazifasi respublika hududidagi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi korxonalarining xomashyoga, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talablarini qondirishdir. Shu bilan birgalikda, tarmoq tashqi bozor talabini qondirishda ham qatnashishi maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, tarmoqda yetishtirilgan mahsulotlarning bir qismi ichki ehtiyojlar uchun sarflanadi, jumladan, urug'lik, yem-xashak, ozuqa uchun ishlatiladi, zahira fondiga ajratiladi, ishchi-xizmatchilarga natura shaklidagi ish haqi sifatida beriladi, ularning ovqatlanishlari uchun ajratiladi va hokazo. Aks holda tarmoqda kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonining rivojlanishi ta'minlanmaydi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida yetishtirilgan mahsulotlarni sotish yo'nalishlari quyidagi ikki guruhga bo'linadi:

a) davlat buyurtmalari asosida davlatga qarashli tayyorlov tashkilotlariga sotish;

b) erkin ravishda sotish.

Hozirgi vaqtda davlat manfaatlaridan kelib chiqqan holda va mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida qishloq xo'jalik korxonalari o'zlari yetishtirgan paxta xomashyosi, g'alla, pilla kabi mahsulotlarining davlat buyurtmasida ko'rsatilgan miqdorini joylardagi

davlatga qarashli tayyorlov korxonalariga tuzilgan kontraktatsiya shartnomalari asosida sotadilar. Bu turdagi mahsulotlarning davlat buyurtmasidan ortiqcha qismi erkin ravishda shartnomalar asosida qishloq xo'jalik mahsulotlarini tayyorlovchi va qayta ishlovchi korxonalariga sotiladi. 2008-yilda mamlakatimizda yetishtirilgan jami 6335,8 ming tonna g'allaning 2531,4 ming tonnasi, yetishtirilgan jami 6146,5 ming tonna bug'doyning esa 2401,1 ming tonnasi davlat buyurtmasi asosida sotilgan.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini erkin sotish o'z navbatida tayyorlov korxonalariga shartnomaviy baholarda sotish, ulgurji baholarda birjalar orqali sotish, chakana baholarda dehqon bozorlari, turli yarmarkalar, ichki sotish tizimi orqali sotish kabi yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Erkin bozor sharoitida mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar barcha talablarga javob bera oladigan darajadagi mukammal tuzilgan shartnomalar asosida amalga oshirishni taqozo etadi. Shartnomalar har ikki tomonning erkin kelishuvi asosida tuzilishi shart. Shartnomalarni tuzishdan oldin tomonlar bozor konyunkturasini o'rganishlari, zarur vositalarni qayerdan, qachon, qanday baholarda, qancha va qanday usullarda olish mumkinligini, shuningdek, o'z mahsulotlarini sotishni to'g'ri tashkil etish yo'llarini o'rganib chiqishi lozim. Bundan tashqari, amaldagi me'yoriy hujjatlarni ham mukammal bilishlari, ular asosida ish yuritishlari kerak.

Shartnomalar uzoq, qisqa muddatga va bir marta amalga oshiriladigan munosabatlar bo'yicha tuzilishi mumkin. Masalan, qishloq xo'jalik korxonalari mahsulotlarini sotish uchun har yili shu mahsulotlarni (paxta, g'alla, chorvachilik mahsulotlari va boshqalar) sotib oluvchilar bilan shartnomalar tuzadilar. Shartnomalar har bir hamkor bilan mahsulotlar, bajariladigan ishlar va xizmatlar bo'yicha alohida-alohida tuzilishi lozim. Ularni tuzishni osonlashtirish maqsadida O'zbekistonda namunaviy shartnomalarning bir necha turi mutasaddi tashkilotlar tomonidan tavsiya etilgan. Chunonchi, viloyat Qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasi, ularning tumanlardagi bo'limlari, Fermer xo'jaliklari uyushmasi hamda fermer xo'jaliklariga o'z ish faoliyatlarini yuritish uchun yerni uzoq muddatga ijaraga berish; bog' va tokzorlarni ular joylashgan yer uchastkalari bilan ijaraga berish bo'yicha namunaviy shartnomalarni davlat tilida taqdim etilgan.

Ayrim vaziyatlarda shartnomalarning to'g'ri tuzilmasligi qishloq xo'jalik korxonalarining katta miqdordagi zarar ko'rishiga olib kelishi mumkin. Namunaviy shartnomalarda tomonlarning huquqlari, burchlari, majburiyatlari kabi barcha shartlar to'liq, aniq, ravon yozilgan boladi. Qishloq xo'jalik korxonalari shartnomalarni tuzishda ulardan foydalanadilar, bu esa tuzilayotgan shartnomalarning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining barcha xo'jaliklarda bir vaqtda tayyor bo'lishi shu davrda ularning bozordagi taklifini keskin oshiradi va tabiiy

ravishda ularning narxi pasayadi. Bundan tashqari ko'pchilik qishloq xo'jalik mahsulotlari tez buziluvchan bo'lganligi sababli fermer xo'jaliklari mahsulot tayyor bo'lgan paytda arzon narxlarda sotishga majbur bo'ladi. Shu sababli qishloq xo'jalik korxonalarini o'z mahsulotlarini qayta ishlaydigan minitexnologiyalarga ega bo'lishi maqsadga muvofiq. Bundan tashqari yurtimizda yetishtiriladigan o'ta sifatli meva-sabzavotlarni, jumladan, olma, anor, uzum, xurmo va boshqa shu kabi mahsulotlarni saqlab, ma'lum muddatdan so'ng ichki va tashqi bozorda sotish imkonini beradigan saqlash omborlarini tashkil etish lozim. Bunda xalqimizning qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash bo'yicha boy tajribasi va an'analaridan ham foydalanish mumkin. Bu orqali nafaqat qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotish jarayoni takomillashadi, balki aholini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan yil davomida bir maromda ta'minlash, qish oylarida ularning baholari keskin oshib ketishining oldini olish masalalari ham o'z yechimini topadi.

Qishloq xo'jalik korxonalarini ishlab chiqarishi samarali rivojlanishini ta'minlash maqsadida yetishtirgan mahsulotlarining ma'lum qismini o'z ichki ehtiyojlari uchun taqsimlaydilar. Shu sababli ko'pgina qishloq xo'jalik mahsulotlarining tovarlilik darajasi 100 foizdan past bo'ladi. Masalan, qishloq xo'jalik korxonasida yetishtirilgan g'allaning bir qismi urig'lik uchun, chorva mollariga yem-xashak sifatida berish uchun, xo'jalikdagi umumiy ovqatlanish korxonasi uchun sarflanishi mumkin. Bundan tashqari xo'jaliklar ijtimoiy maqsadlarga, jumladan, iqtisodiy nochor oilalarga, keksalarga, bolalar uylariga, shifoxonalarga xayriya shaklida ham o'z mahsulotlarini beradilar. Qishloq xo'jalik korxonalarini tomonidan yetishtirilgan mahsulotlarining taqsimlanish yo'nalishlari quyidagi ikki guruhga ajratiladi:

- a) xo'jalikning ichki ehtiyojlari uchun;
- b) ijtimoiy maqsadlarda.

Xo'jalikning ichki ehtiyojlari uchun taqsimlashda urug'likka, ozuqa fondiga, mehnat haqiga, umumiy ovqatlanishga, zahira fondiga va boshqa maqsadlarga sarflanadi. Ijtimoiy maqsadlar uchun taqsimlaganda esa kam ta'minlangan oilalar va boquvchisini yo'qotganlarga moddiy yordam sifatida, bolalar bog'chalariga, shifoxonalarga va turli tadbirlarga homiylik sifatida sarflanishi mumkin.

Hozirgi kunda respublikamiz aholisining ayrim qishloq xo'jaligi mahsulotlariga, jumladan baliq, parranda go'shti va boshqa ayrim mahsulotlarga bo'lgan ehtiyoji to'liq qondirilmayapti. Ularni chetdan import qilish orqali ehtiyoj qondirilmogda. Shuning uchun ushbu qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishni yanada ko'paytirish eng dolzarb masaladir.

9.3. Yalpi mahsulotni ko'paytirish va uning tovarlilik darajasini oshirish yo'llari.

Hukumatimiz tomonidan qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi «Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 1047-sonli Qarori, 2008-yil 20-oktabrdagi «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 4041-sonli Farmoni va boshqa bir qator me'yoriy hujjatlar shu maqsadga qaratilgan. Bundan tashqari 2009-yilning birinchi yarmida iqtisodiyotning agrar tarmog'i samaradorligini oshirish bo'yicha kompleks choralar doirasida, eng avvalo, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha zamonaviy korxonalarni barpo etish ishlarini jadallashtirish evaziga hisobot davrida meva-sabzavot, go'sht va sut mahsulotlarini qayta ishlovchi minitexnologiyalar bilan jihozlangan 66 ta korxonalar tashkil etildi. Umumiy maydoni 341 gektarga teng bo'lgan yengillashtirilgan konstruksiyali, muqobil issiqlik manbalaridan foydalanuvchi 648 ta issiqxona tashkil etildi. Meva-sabzavot mahsulotlari va kartoshka yetishtirish uchun avans ajratish, ularni xarid qilish, tayyorlash, saqlash va ulgurji sotish bo'yicha 13 ta hududiy ixtisoslashtirilgan "Mevasabzavottayyorlovsavdo" kompaniyalari tashkil etildi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida bozorni o'rganib, savdo-sotiq ishlarini rivojlantiradigan marketing bo'limlari tashkil etib, ularni rivojlantirishga alohida e'tibor berish lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishda va sotishda tabiiy sharoitlarni hamda xalqimizning o'ziga xos milliy xususiyatlarini, albatta, e'tiborga olish zarur. Chunki ayrim mahsulotlarni yetishtirishga tabiiy sharoitlar, ayrimlarini yetishtirishga milliy urf-odatlarimiz ta'sir ko'rsatadi. Masalan, cho'chqachilik serdaromad soha hisoblanadi, lekin mazkur tarmoq milliy an'analarimizga to'g'ri kelmaydi. Chunki musulmon diniga mansub bo'lgan aholi cho'chqa go'shtini, cho'chqa go'shtidan tayyorlangan mahsulotlarni sotib olmaydi, chunki ularni iste'mol qilmaydi. Lekin un, non mahsulotlarini, guruchni ko'proq sotib oladi. Demak, mahsulotlarni ishlab chiqarish va ularni sotishda aholining milliy xususiyatlarini ham e'tiborga olish lozim.

Qishloq xo'jalik yalpi mahsulotini ko'paytirishning asosan quyidagi ikki usuli mavjud:

a) ekstensiv usul, ya'ni ekin maydonlarini, chorva hayvonlari bosh sonini ko'paytirish hisobiga yalpi mahsulot hajmini ko'paytirish. Bu usul ayrim ishlab chiqarish resurslari, jumladan, yer va suv resurslari tabiatan cheklanganligi,

moliyaviy resurslar taqchilligi sababli to'liq ta'minlanmaydi. Bu usulda qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmini ko'paytirish uchun moddiy mablag' hamda mehnat sarflari asosan yangi yerlarni o'zlashtirib, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga jalb etishga hamda chorva hayvonlari bosh sonini ko'paytirishga qaratiladi. Natijada dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarining miqdori ko'paytiriladi. Shu bilan birga bu jarayonda yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni, zooveterinariya ishlarini ham amalga oshirish talab qilinadi. Demak, bu usul yordamida yalpi mahsulot hajmi ko'payishi, sifati yaxshilanishi ta'minlanadi.

Mamlakatimizda aholi soni ko'payishi va qayta ishlash sanoati quvvatlarining o'sishi natijasida qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talab yuqori sur'atlarda ortmoqda. Ushbu talabni qondirish sug'oriladigan yerlarni ko'paytirishni taqozo etadi. Hozirgi vaqtda suv resurslarining taqchilligi va so'nggi yillarda yog'ingarchilik miqdorining avvalgi yillarga nisbatan kamayishi bunga to'siq bo'lmoqda. Shu sababli hukumatimiz tomonidan sug'orishning tejimli usullaridan foydalangan holda sug'oriladigan maydonlarni ko'paytirishga e'tibor berilmoqda. Bunda tomchilatib sug'orish usullarini qishloq xo'jaligiga joriy etish bo'yicha amaliy ishlar olib borilmoqda.

b) intensiv usul, ya'ni foydalanilayotgan yerlarning unumdorligini oshirish, fan-texnika yutuqlari, samarali texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish natijasida mavjud resurslardan oqilona foydalanish, ularning unumdorligini yuksaltirish, urug'chilik va naslchilik ishlarini rivojlantirish asosida qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligi va chorva hayvonlarining mahsuldorligini oshirish orqali yalpi mahsulot miqdorini ko'paytirish. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining hajmini ko'paytirish va sifatini yaxshilash asosan intensiv usulda bo'lishi, ya'ni fan yutuqlarini, yangi texnikalarni hamda ilg'or texnologiyalarni, hayvonlarning nasl va zotlarini, o'simlik navlarini yaxshilash orqali bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Respublikamizda ekstensiv usul bilan qishloq xo'jalik mahsulotlarini ko'paytirish imkoniyatlari ancha cheklangan. Lekin intensiv usuldan foydalanish imkoniyati mavjud. Buning uchun, avvalo, qishloq xo'jaligida mehnat qiluvchilarning moddiy va ma'naviy manfaatdorligini oshirish lozim.

Qishloq xo'jalik yalpi mahsuloti yetishtirishni ko'paytirishda yerlardan samarali foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Surxondaryo viloyati sharoitida yerdan bir yilda ikki-uch marotaba hosil olish imkoniyatlari mavjud. Qish oylarida ham ko'katlar yetishtirish, sabzavot, poliz ekinlarini plynka ostiga ekish va boshqa shu kabi tadbirlar orqali qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini oshirish hamda shu orqali yerdan foydalanish samaradorligini oshirishga erishish lozim.

Ta'kidlangan tadbirlar o'z vaqtida, sifatli amalga oshirilishi natijasida dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlari miqdorining ko'payishi va qiymatining

oshishi ta'minlanadi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari hajmining o'sishi ular ichki va tashqi talabni qondirish maqsadida ko'proq sotilishini ta'minlaydi. Natijada dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlarining tovarlilik darajasi oshiriladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari sotish tizimini erkin bozor talablariga javob beradigan darajaga olib chiqish lozim. Buning uchun avvalo, qishloq xo'jalik korxonalarining o'zida marketing masalalari bilan muntazam shug'ullanadigan guruhlar yoki bo'limlarni tashkil etish, ularni bozor konyunkturasi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan muntazam ta'minlash zarur. Shuningdek, qishloq xo'jalik mahsulotlarini sotib olish bilan shug'ullanuvchi barcha tashkilotlarning, korxonalarining faoliyatini rivojlantirish, ularning bo'limlarini ishlab chiqarishga yaqinlashtirish kerak. Shundagina ortiqcha xarajatlarga, nobudgarchilikka yo'l qo'yilmaydi: qishloq xo'jalik korxonalari tez buziladigan mahsulotlarni uzoq masofadagi zavodlarga tashib, vaqtdan yutqazmaydi, ortiqcha xarajatlar qilmaydi va mahsulot sifati yomonlashmaydi, mahsulotlarning ko'proq, tezroq, arzonroq sotilishi ta'minlanadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish jarayonini bozor iqtisodiyoti talablari asosida takomillashtirish lozim. Bundan tashqari qishloq xo'jalik korxonalari o'zlari yetishtirgan mahsulotlarini sotish bilan shug'ullanuvchi uyushmalar, agrofimlar tashkil etishlari mumkin. Uyushmaga kiruvchilar uchun erkin, qulay sharoitlar yaratilishi lozim. Bunday uyushmalar mahsulotlarni sotishda erkin raqobatli bozor vujudga kelishida va sotish jarayonini to'g'ri tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Natijada qishloq xo'jalik korxonalari bozor konyunkturasini o'rganib, marketing tadqiqotlarini o'tkazgan holda mahsulotlarini sotish va yuqori daromad olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Yalpi va tovar mahsulotlarining ko'payishi o'z navbatida daromadlarning oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligida aholi va qayta ishlash tarmoqlarining talablarini qondirish maqsadida turli xil mahsulotlar yetishtirilmoqda. Ular 2010-yil holatiga mamlakat yalpi ichki mahsulotining 17,5 foizini tashkil etgan. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsuloti tayyor mahsulot va tugallanmagan ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisidan tashkil topadi.

Tayyor mahsulotlarni sotish natijasida respublika valyuta tushumining ham bir qismi shakllantirilmoqda. Yalpi mahsulot tarkibida tayyor va tovar mahsulotlar salmog'ini oshirish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini taqsimlash va sotish yo'nalishlarini, ularning bozorini rivojlantirishga erishish lozim.

Yalpi mahsulot miqdorini talab darajasida ko'paytirish, sifatini yaxshilash maqsadida ekstensiv hamda intensiv usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Yalpi mahsulot deganda nimani tushunasiz?
2. Yalpi mahsulotlar qanday turlarda hisobga olinadi?
3. Yalpi mahsulotning tarkibi qanday?
4. Tayyor mahsulot deganda nimani tushunasiz?
5. Qanday mahsulot tovar mahsuloti deb ataladi?
6. Mahsulotlarning tovarlilik darajasi qanday aniqlanadi?
7. Yalpi va tovar mahsulotlarning iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati qanday?
8. Yalpi mahsulotni ko'paytirishning qanday yo'llari bor?
9. Ekstensiv hamda intensiv usul haqida qanday tushunchaga egasiz?
10. Mahsulotlar sotishni takomillashtirishning qanday imkoniyatlari mavjud?
11. Qishloq xo'jalik korxonalarida ichki ehtiyojlar uchun ishlatiladigan mahsulotlar qaysi maqsadlarda taqsimlanadi?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. - T.: «O'zbekiston», 1995
2. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti - to'kin hayot manbai. -T.: «O'zbekiston», 1998
3. Karimov I.A. Mamlakatimizni modernizatsiya qilish va yangilashni izchil davom ettirish – davr talabi. 2008-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2009-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza. «Xalq so'zi», 2009-yil 14-fevral
4. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
5. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
6. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
7. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. -T.: «Mehnat», 2004
8. Toshboyev A.J. Tarmoq iqtisodi va menejmenti. Uslubiy qo'llanma. -T.: TIQXMII, 2000
9. Umurzoqov O'.P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008
10. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

«Qishloq xo'jaligining yalpi va tovar mahsuloti, ularni ko'paytirish yo'llari»
mavzusidagi ma'ruza darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligining yalpi va tovar mahsuloti, ularni ko'paytirish yo'llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining mohiyati, uning tarkibiy qismlari, tovar mahsuloti va qishloq xo'jalik mahsulotlarining tovarlilik darajasi, yalpi mahsulotni sotish va taqsimlash kanallari bo'yicha tushuncha berish. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini ko'paytirish va mahsulotlarning tovarlilik darajasini oshirish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligining yalpi va tovar mahsuloti, ularni ko'paytirish yo'llari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash. adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligida yalpi va tovar mahsuloti tushunchalari, ularning tarkibiy tuzilishi, ularni sotish va taqsimlash kanallari hamda yalpi mahsulotni ko'paytirish, tovarlilik darajasini oshirish yo'llarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

10-BOB

QISHLOQ XO'JALIGIDA XARAJATLAR VA MAHSULOT TANNARXI, ULARNI PASAYTIRISH IMKONIYATLARI

- Qishloq xo'jaligida qilinadigan xarajatlar va ularning turkumlanishi.
- Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi haqida tushuncha, uning turlari va aniqlanish tartibi.
- Qishloq xo'jaligida xarajatlarni tejash va mahsulotlar tannarxini pasaytirish yo'llari.

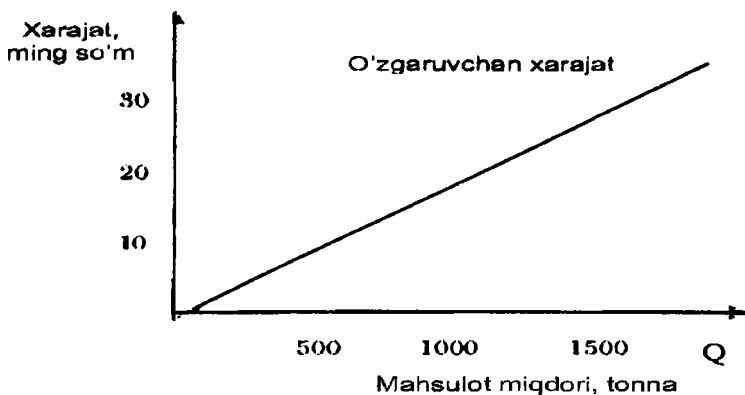
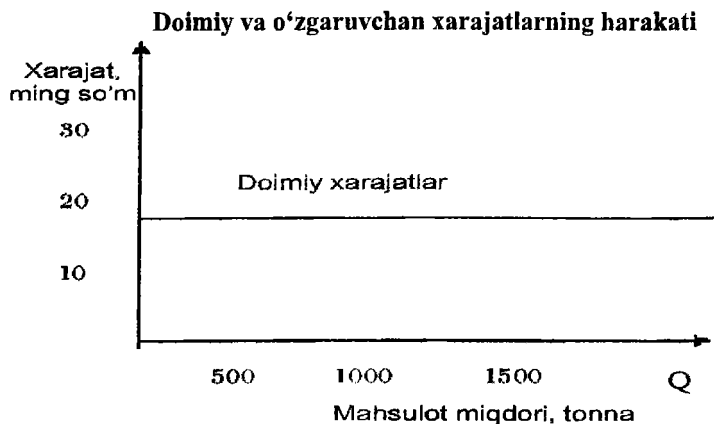
10.1. Qishloq xo'jaligida qilinadigan xarajatlar va ularning turkumlanishi.

Qishloq xo'jalik korxonalarini turli mahsulotlar ishlab chiqarish, xizmatlarni bajarish uchun moddiy, pul va mehnat xarajatlarini amalga oshiradilar. Masalan, urug'lik, mineral va mahalliy o'g'itlar, kimyoviy vositalar, yoqilg'i, ehtiyot qismlar, yem-xashaklar, asosiy vositalarning eskirish qiymati, xodimlarning mehnatlariga to'langan haqlar, soliqlar, mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar va boshqalar.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqda qilinadigan xarajatlarning turkumlanishi 1999-yil 5-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizom asosida amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligida amalga oshiriladigan xarajatlar o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga bo'linadi. Doimiy xarajatlar ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmiga bog'liq bo'lmagan holda amalga oshiriladi. Mahsulot hajmi ko'payishi yoki kamayishi bilan doimiy xarajatlar miqdori o'zgarmaydi. Masalan, ijaraga olingan asosiy vositalarga to'lanadigan ijara haqi, asosiy vositalarning amortizatsiya summasi va boshqalar doimiy xarajatlar tarkibiga kiradi. O'zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqariladigan mahsulot hajmining o'zgarishi bilan bevosita bog'liqdir. Ishlab chiqariladigan mahsulotlar miqdorining ko'payishi o'zgaruvchan xarajatlar ko'proq sarflanishini taqozo etadi. Ularga urug'liklar, mineral va mahalliy o'g'itlar, yoqilg'i, ozuqa, mehnatga to'lanadigan ish haqi, elektroenergiya xarajatlari va boshqa xarajatlar kiradi.

Qishloq xo'jaligidagi doimiy va o'zgaruvchan xarajatlarning harakati 10.1-chizmada keltirilgan.

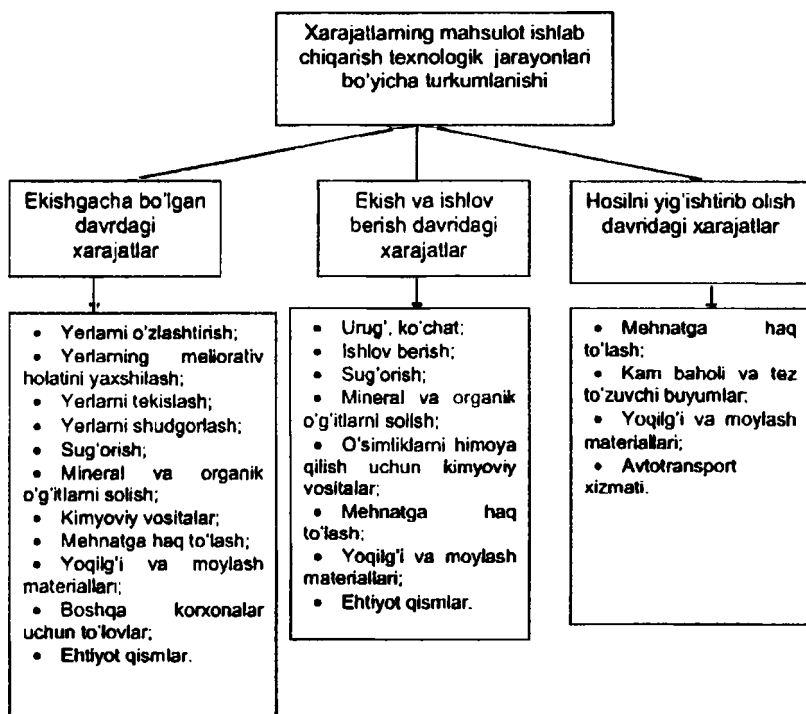
10.1-chizma

Qishloq xo'jaligida qilinadigan xarajatlarning o'zgarishi tarmoqda yangi texnikalarni, samarali texnologiyalarni joriy etish, sermahsul chorva hayvonlarini yaratish, shakllantirish hamda ilg'or tajribalarni amalga oshirish bilan bevosita bog'liq.

Sarflanayotgan xarajatlarni tahlil etish jarayonida ularning qanchasi mahsulot yetishitirishga oid texnologik jarayonlar bo'yicha sarflanganligiga ham alohida e'tibor beriladi. Bundan maqsad - fan-texnika, texnologiya

yangiliklarini ishlab chiqarishning u yoki bu jarayoniga tatbiq etish natijasida xarajatlarni tejash imkoniyatini aniqlashdir. Shuning uchun ham xarajatlarni mahsulot yetishtirish texnologik jarayonlari bo'yicha ham turkumlashtirish mumkin (10.2-chizma).

Xarajatlarning texnologik jarayonlar bo'yicha turkumlanishi

10.2-chizma

Xarajatlarning bunday tartibda turkumlanishi ularning dehqonchilik mahsulotlari yetishtirish davrlari bo'yicha qilinadigan miqdorini, qiymatini aniqlash imkoniyatini yaratadi. Shunga asoslangan holda ularning samarali amalga oshirishlashini ta'minlash, mablag'lar bilan ta'minlanish masalalari ham hal etilishi imkoniyati yaratiladi.

Qishloq xo'jaligida moddiy, mablag' va mehnat sarflarini amalga oshirishda ularning o'rindoshligini hisobga olish hamda sarflanayotgan har bir xarajatni tejash talab etiladi.

Qishloq xo'jaligida sarflanayotgan xarajatlarni imkoniyat doirasida tejashga harakat qilish zarur. Buning uchun fan-texnika yutuqlarini, yangi texnologiyalarni, ilg'or tajribalarni imkoniyat doirasida ishlab chiqarishga tatbiq etish lozim. Xarajatlarning tejalishi olinadigan foyda summasi oshishini ta'minlaydi va natijada xo'jalikning rentabellik darajasi ortadi. Foyda summasining oshishi xo'jalikni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish asosida rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. Shuning uchun ham bu masalaga respublikamiz hukumati, qishloq xo'jaligida faoliyat yurituvchi tadbirkorlar alohida e'tibor bermoqdalar.

Iqtisodiy mohiyatiga ko'ra, bir xil xarajatlar xarajat elementlarini, bir nechta xarajat elementlari xarajat moddalarini tashkil etadi. Demak, xarajat moddalari xarajat elementlariga nisbatan kengroqdir.

Qishloq xo'jaligida xarajatlar mahsulot yetishtirish jarayonida bevosita hamda bilvosita sarflanadigan xarajatlarga ham turkumlanadi. Bevosita xarajatlar mahsulotlarni yetishtirishda bevosita qatnashadi. Masalan, urug'lik, o'g'it, yoqilg'i va boshqalar. Bilvosita xarajatlar esa qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirishda bevosita ishtirok etmasada, tarmoqda mahsulot yetishtirish uchun zarur hisoblanadi. Masalan, korxonani boshqarish xarajatlari, ombor xo'jaligi xarajatlari va hokazo.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda (ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatishda) qilinadigan xarajatlar quyidagi turlarga bo'linadi:

1) mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga kiruvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarish moddiy xarajatlari;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ijtimoiy sug'urta ajratmalari;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlar tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

◆ ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlarni ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan, chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar;

◆ normal texnologik jarayonni ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar

sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarini tuzatish uchun ehtiyot qismlar, asboblari, moslamalar, inventar, jihozlar, laboratoriya asbob-uskunalarini va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarining eskirishi, maxsus kiyim va arzonbaholi boshqa ashyolarning eskirishi;

- ◆ sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi subyektlarida montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;

- ◆ tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xomashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi subyekt ichida tashqi huquqiy shaxslarning transport xizmatlari (xomashyo, materiallar, asboblari, detallar, tovarlar, yuklarning boshqa turlarini markaziy ombordan quyi bo'g'inlarga, ya'ni sexga va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishlidir;

- tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan huquqiy shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalarini tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun yog'och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanish huquqlarining amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari;

- texnologik maqsadlarda energiyani barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning transporti tomonidan bajariladigan, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari;

- xo'jalik yurituvchi subyektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya (xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyaga va energiyani boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari tegishli xarajat elementlariga kiritiladi);

- ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qotish me'yorlari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi;

- xo'jalik yurituvchi subyektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagi kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar);

- xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi;

- mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati. Ular amaldagi sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi;

- «moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan, barter bitimlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan, brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig'imlardan, transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

- xo'jalik yurituvchi subyektda qabul qilingan mehnatga haq to'lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalariga va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan, amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan, hisoblangan ish haqi, shu jumladan, bajarilgan ishni hisobga olish bo'yicha dastlabki hujjatlarda nazarda tutilgan rag'batlantiruvchi tusdagi to'lovlar;

- kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlariga ustamalar;

- ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog'liq bo'lgan kompensatsiya tusidagi to'lovlar;

- texnologik jarayon jadvalida nazarda tutilgan tungi vaqtda, ishdan tashqari vaqtda, dam olish va bayram (ishlanmaydigan) kunlarida ishlaganlik uchun tarif stavkalari va okladlarga ustamalar va qo'shimcha haq;

- kun, smenali rejimda ishlaganlik, kasblarni birga qo'shib olib borganlik va xizmat ko'rsatish hududlarini kengaytirganlik uchun ustamalar;

- hukumat tomonidan tasdiqlangan kasblar va ishlar ro'yxati bo'yicha og'ir, zararli, alohida zararli mehnat va tabiiy-iqlim sharoitlarida ishlaganlik

uchun ustamalar, shu jumladan, ushbu sharoitlardagi uzluksiz ish staji uchun ustamalar;

- qurilishda, rekonstruksiya qilishda va mukammal ta'mirlashda bevosita band bo'lgan, shuningdek, qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda vaxta usuli bilan ishlarni bajargan xodimlar uchun ishning ko'chma va qatnov xususiyati uchun ustama;

- mehnatga haq to'lashning hududlar bo'yicha tartibga solinishiga, shu jumladan, hudud koeffitsiyentlari va amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq cho'l, suvsiz va yuqori tog' joylarida ishlaganlik uchun koeffitsiyentlar bilan belgilangan to'lovlar;

- ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlagan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to'lash;

- amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq navbatdagi (har yili) va qo'shimcha ta'tillar, navbatdagi (har yili) foydalanilmagan va qo'shimcha ta'tillar uchun kompensatsiyalar, o'smirlarning imtiyozli soatlari, bolani ovqatlantirish uchun onalar ishidagi tanaffuslar, shuningdek, tibbiy ko'riklardan o'tish bilan bog'liq vaqt uchun haq to'lash;

- majburiy ta'tilda bo'lgan xodimlarga, asosiy ish haqini qisman saqlab qolgan holda haq to'lash;

- donor xodimlarga qonni tekshirish, topshirish kunlari uchun va qon topshirilgan har bir kundan keyin beriladigan dam olish kunlari uchun haq to'lash;

- davlat vazifalarini bajarganlik uchun (harbiy yig'inlar, favqulodda vaziyatlar bo'yicha yig'inlar va boshqalarda qatnashganlik uchun) mehnat haqi to'lash;

- xo'jalik yurituvchi subyekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tusda tuzilgan shartnomalar bo'yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to'lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan amalga oshirilsa, pudrat shartnomasi ham shu jumlagi kiradi;

- belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to'lash fondiga kiritiladigan to'lovlarning boshqa turlari.

Ijtimoiy sug'urta xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

- qonun xujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy tusdagi majburiy ajratmalar;

- nodavlat pensiya jamg'arlariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga va ixtiyoriy sug'urtaning boshqa turlariga ajratmalar;

2011-yil holatiga yuridik shaxslarning mehnatga haq to'lash fondidan yagona ijtimoiy to'lov 25 foiz miqdorida belgilangan bo'lib, davlat maqsadli jamg'armalari hamda Kasaba uyushmalari federatsiyasi Kengashi o'rtasida belgilangan tartibga muvofiq quyidagi miqdorlarda taqsimlanadi:

- byudjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi – 24,8 foiz;
- Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi – 0,1 foiz;
- Kasaba uyushmalari federatsiyasi Kengashi – 0,1 foiz.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo'yicha xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklash) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya summasi (hisoblangan eskirish). Lizing bo'yicha va belgilangan tartibda tasdiqlangan me'yorlar, qonun hujjatlarida amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlagi kiradi;

- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi. Foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo'lmagan nomoddiy aktivlar bo'yicha eskirish me'yori besh yil hisobiga belgilanadi, biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas.

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

- ishlab chiqarish jarayoniga xizmat ko'rsatish xarajatlari;

- ishlab chiqarishni xomashyo, materiallar, yonilg'i, elektr energiyasi, asboblari, moslamalar va boshqa mehnat vositalari va buyumlari bilan ta'minlash xarajatlari;

- asosiy ishlab chiqarish fondlarini ish holatida saqlash xarajatlari (texnik qo'riq va qarov, o'rtacha, joriy va mukammal tuzatish xarajatlari). Asosiy vositalarni barcha turda (joriy, o'rtacha, mukammal) tuzatishlarni xo'jalik yurituvchi subyektning o'z kuchi bilan o'tkazish ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlari (moddiy xarajatlar, mehnat haqi to'lash xarajatlari va boshqalar) bo'yicha mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritiladi. Zarurat bo'lganda, ayrim tarmoqlarning xo'jalik yurituvchi subyektlari O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining ro'yxati bilan mukammal tuzatish ishlarini o'tkazish uchun mablag'lar zahirasini tashkil qilishlari mumkin. Ushbu zahiraga ajratmalar «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi va ko'zda tutilayotgan xarajatlar qiymati hamda asosiy vositalar har bir obyektini mukammal tuzatishlarning davriyligidan kelib chiqqan holda aniqlanadi. Zahiraga ajratmalar me'yori har

bir hisobot yili oxirida qayta ko'rib chiqiladi va zarurat bo'lganda yangi moliya yili uchun ajratmalar miqdori ko'paytirilishi yoki kamaytirilishi mumkin. Agar mukammal tuzatishga zahira mablag'lari summasi ushbu obyektни tuzatishga qilingan haqiqiy xarajatlar summasidan oshib ketsa, oshib ketgan summa bo'yicha tuzatish kiritilishi kerak, agar haqiqiy xarajatlar oshib ketsa, u holda oshib ketgan summa «Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar» elementi tarkibida aks ettiriladi.

- yong'indan saqlash va qo'riqlashni hamda xo'jalik yurituvchi subyektlarning texnika xavfsizligi qoidalari bilan nazarda tutilgan boshqa maxsus talablarini ta'minlash, ular faoliyatini nazorat qilish xarajatlari.

Yuqoridagilardan tashqari qo'riqlash xarajatlari bunday qo'riqlash mavjud bo'lishini talab qiluvchi mazkur ishlab chiqarishga maxsus talablar mavjud bo'lgan taqdirda mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga kiritilishi mumkin.

2) davr xarajatlari. Ular mahsulotlarni ishlab chiqarish jarayoniga bevosita bog'liq bo'lmay, balki xo'jalikning faoliyatini sohalar bo'yicha tashkil etish va ularni boshqarish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlardan iboratdir.

Bu xarajatlar o'z navbatida maqsad va vazifalariga ko'ra, quyidagi turlarga bo'linadi:

- mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar;
- ma'muriy xarajatlar, ularga tarmoqni, korxonani boshqarish bilan bog'liq bo'lgan barcha xarajatlar, jumladan, boshqaruv tizimlarining faoliyati, boshqaruv sohasidagi vositalar bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar;
- boshqa operatsion xarajatlar, jumladan, kadrlar tayyorlash, loyihalarni tuzish, xodimlarni ijtimoiy muhofaza qilish bilan bog'liq xarajatlar;
- hisobot davrining kelgusida soliq solinadigan bazadan chiqariladigan xarajatlar.

3) moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar. Ularga barcha turdagi kreditlar bo'yicha, mol-mulkning ijara haqi to'lovlari hamda qimmatli qog'ozlarni chiqarish, sotish, tarqatish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar kiradi.

4) favqulodda xarajat va zararlar. Ularga korxonalarining odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlar kiradi. Masalan, zilzila, sel kabi tabiiy ofatlar natijasida ko'rilgan zararlar.

10.2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi haqida tushuncha, uning turlari va aniqlanish tartibi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko'rsatkichlari bilan birgalikda o'rtacha xarajatlar, ya'ni *tannarx* ko'rsatkichi ham mavjud. Tannarx bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy

kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo'jalik uchun necha so'mga tushganligi aniqlanadi. Uning darajasi baho bilan taqqoslanishi natijasida olinadigan foyda yoki ko'riladigan zararlar aniqlanadi. Bu ko'rsatkich xo'jaliklar uchun juda muhimdir.

Tannarx deganda bir birlik mahsulot ishlab chiqarish, ish va xizmatlarni bajarish uchun sarflangan xarajatlar nazarda tutiladi. Uning mutlaq darajasini aniqlash uchun barcha xarajatlarning umumiy summasi shu xarajatlar yordamida ishlab chiqarilgan mahsulot miqdoriga taqsimlanadi.

Qishloq xo'jaligida tannarx quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$T = \frac{\sum X}{\sum YM};$$

Bunda: T – mahsulot, ish yoki xizmatning tannarxi;

$\sum X$ – qilingan xarajatlarning summasi;

$\sum YM$ – yalpi yetishtirilgan mahsulot, jami bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmatlar miqdori.

Qishloq xo'jaligida mahsulotlar tannarxining quyidagi turlari aniqlanadi:

- reja tannarxi;
- ishlab chiqarish tannarxi;
- to'liq tannarxi.

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini aniqlash uchun ishlab chiqarish xarajatlari yig'indisini yalpi yetishtirilgan mahsulot miqdoriga taqsimlash orqali aniqlanadi. To'liq tannarx esa barcha xarajatlarning yetishtirilgan yalpi mahsulot miqdoriga yoki sotiladigan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi. To'liq tannarx tijorat tannarxi deb ham ataladi, chunki u asosan sotilgan mahsulotlar uchun hisoblanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari (ishlar va xizmatlar)ning reja tannarxi ham aniqlanadi. Reja tannarxi ilmiy-tadqiqot institutlari tomonidan ishlab chiqilgan me'yorlar asosida aniqlanib, qishloq xo'jalik korxonasi tomonidan yil boshida tuziladigan «Biznes reja»da aks ettiriladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining reja tannarxini aniqlash yil boshida amalga oshiriladi. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad –ishlab chiqarilishi ko'zda tutilgan mahsulotlarning ilmiy asoslangan me'yorlar asosida reja tannarxini aniqlab olish va shu asosida tannarxni nazorat qilib borishdir. Bunda xarajatlar ilmiy asoslangan me'yorlar darajasida amalga oshirilayotganligi kuzatib boriladi. Agar ilmiy asoslangan me'yorlardan ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yilsa, uni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish imkonini yaratib beradi.

Qishloq xo'jaligida barcha xarajatlarni amalga oshirish natijasida asosiy va turli xildagi qo'shimcha mahsulotlar olinadi. Jumladan, paxtachilikda paxta xomashyosi asosiy mahsulot hisoblansa, g'o'zapoya qo'shimcha

mahsulot sanaladi. G'alla yetishtirishda don asosiy, somoni (poyasi) qo'shimcha mahsulotdir. Sut yo'nalishidagi qoramolchilikda sut asosiy, buzoq va go'sht qo'shimcha mahsulot hisoblanadi. Lekin tarmoqdagi barcha xarajatlari asosiy mahsulotni yetishtirishga qaratilgan bo'ladi.

Qishloq xo'jaligida yetishtiriladigan asosiy va qo'shimcha mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxini aniqlashda xarajatlari asosiy va qo'shimcha mahsulotlar o'rtasida koeffitsiyentlar orqali taqsimlanadi. Masalan, donchilikda qo'shimcha mahsulot hisoblangan somon belgilangan koeffitsiyentlar yordamida asosiy mahsulotga aylantiriladi. Ularni asosiy mahsulotlarning miqdoriga qo'shib, yalpi don mahsulotining shartli miqdori aniqlanadi. Jami shartli mahsulot tarkibidagi asosiy hamda qo'shimcha mahsulotlarning salmoqlari aniqlanadi. Shundan so'ng jami ishlab chiqarish xarajatlari aniqlab olingan salmoqqa mutanosib ravishda asosiy va qo'shimcha mahsulotlarga taqsimlanadi. Asosiy mahsulot hissasiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlarini asosiy mahsulotning haqiqiy miqdoriga taqsimlab, asosiy mahsulotning tannarxi aniqlanadi. Qo'shimcha mahsulot hissasiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlarini qo'shimcha mahsulotning haqiqiy miqdoriga taqsimlash orqali esa qo'shimcha mahsulotning tannarxi aniqlanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishda olinadigan qo'shimcha mahsulotlarni shartli asosiy mahsulotga aylantirish koeffitsiyentlari 10.1-jadvalda keltirilgan.

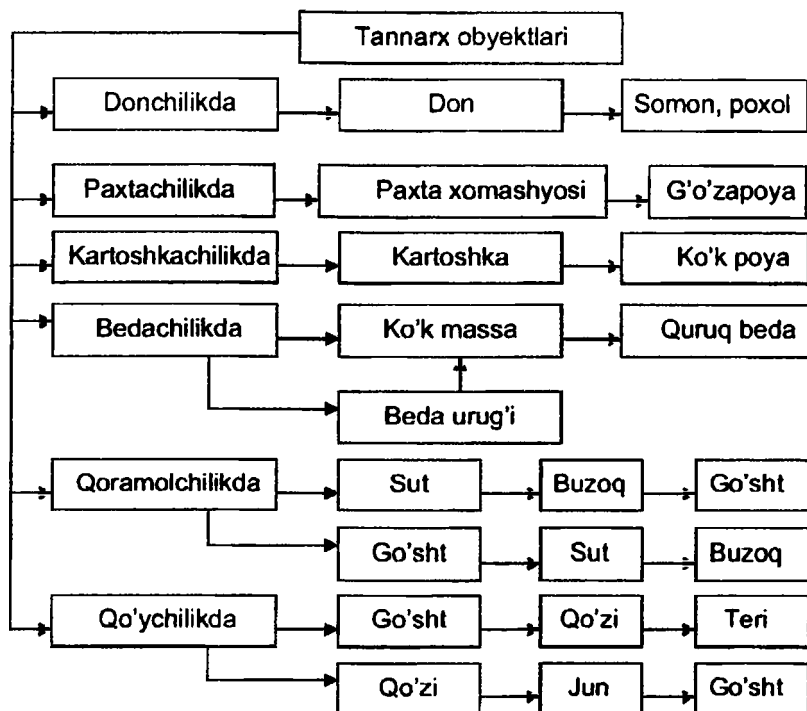
10.1-jadval

Qishloq xo'jaligida olinadigan qo'shimcha mahsulotlarni shartli asosiy mahsulotga aylantirish koeffitsiyentlari

№	Mahsulot turlari	Koeffitsiyentlar
1.	G'o'zapoya	0,05
2.	Somon	0,08
3.	Makkajo'xori poyasi	0,17
4.	Bir yillik beda urug'i	0,9
5.	Bir yillik o'tlardan ko'k massa	0,25
6.	Ko'p yillik o'tlardan ko'k massa	0,3
7.	Qo'y va echkidan olingan sut	0,22
8.	Jun	5
9.	Sigir suti	0,9
10.	Buzoq	0,1

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarxini aniqlashda tannarx obyektlari 10.3-chizmada aks ettirilgan.

Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi obyektlari

10.3-chizma

Qilingan xarajatlarni qishloq xo'jaligidagi asosiy va qo'shimcha mahsulotlar o'rtasida taqsimlash tartibini aniq misol yordamida ko'rib chiqamiz. Masalan, fermer xo'jaligida 500 tonna bug'doy va 450 tonna somon yetishtirilgan bo'lsa, ishlab chiqarish xarajatlarini asosiy va qo'shimcha mahsulotlarga taqsimlash quyidagicha amalga oshiriladi:

a) somon massasini 0,08 ga ko'paytirib, shartli bug'doyga aylantirib olamiz ($450 \times 0,08 = 36$);

b) shartli bug'doy massasini yetishtirilgan bug'doy massasiga qo'shib, bug'doyning shartli yalpi hosilini aniqlab olamiz ($500 + 36 = 536$);

d) bug'doy massasining bug'doyning shartli yalpi hosilidagi salmog'i aniqlab olinadi, bizning misolimizda 36 soni 536 ning necha foizini tashkil etishi aniqlanadi ($3600 : 536 = 6,7$);

e) jami xarajatning 6,7 foizini somon massasiga taqsimlash, qolgan qismini esa bug'doy massasiga taqsimlash orqali asosiy va qo'shimcha mahsulotlarning tannarxi aniqlanadi.

Boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari bo'yicha ham xarajatlar asosiy va qo'shimcha mahsulotlar o'rtasida yuqoridagi usul yordamida taqsimlanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini va tannarxini o'rganish boshqaruv hisobining muhim bo'limlaridan biridir. Korxonada moliyaviy va boshqaruv hisobining yaxshi yuritilishi xarajatlarni to'g'ri hisobga olish va shu orqali ularning sarflanishini nazoratga olish imkonini yaratib beradi.

Xarajatlarni kalkulyatsiyalash - qilingan xarajatlarni aniq xarajat obyektlariga taqsimlash jarayonidir. Xarajatlarni kalkulyatsiyalash orqali mahsulot tannarxi tarkibida har bir xarajat elementining salmog'ini aniqlash va tegishli choralarni ko'rish imkoni yaratiladi.

10.3. Qishloq xo'jaligida xarajatlarni tejash va mahsulotlar tannarxini pasaytirish yo'llari.

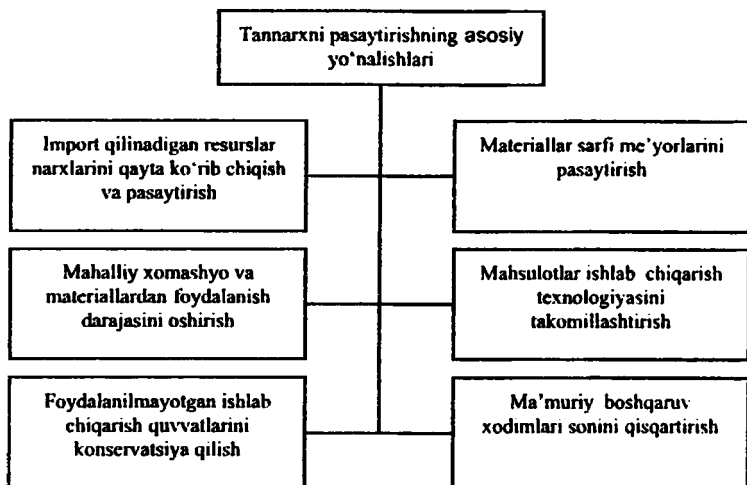
Mamlakatimizda qabul qilingan 2008-2012-yillarga mo'ljallangan Inqirozga qarshi choralar dasturining uchinchi yo'nalishi – qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishdir. Shu maqsadda xo'jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiyotimizdagi yetakchi tarmoq va sohalarda mahsulot tannarxini kamida 20 foiz tushirishga qaratilgan chora tadbirlarni amalga oshirish borasidagi takliflari ma'qullangani va shu asosida ijobiy ishlar amalga oshirilayotganini qayd etish lozim.

Keyingi yillarda qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarxi tarkibida moddiy xarajatlar salmog'i ortib bormoqda. Shu sababli mamlakatimizda qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturida korxonalarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlash orqali mahsulot tannarxini pasaytirishga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, mahsulot ishlab chiqarish jarayonida qo'llanilayotgan me'yorlarning ko'pchiligi sobiq ittifoq davrida ishlab chiqilgan bo'lib, tejamkorlik talablariga to'liq javob bermaydi. Shu sababli mazkur dasturda ushbu me'yorlarni qayta ko'rib chiqish ham nazarda tutilgan.

Buning uchun har bir xo'jalik yurituvchi subyekt o'z faoliyat yo'nalishi bo'yicha tannarxni pasaytirish omillari to'g'risida keng va chuqur tasavvurga ega bo'lishi lozim. Umumiy holda, mamlakatimiz korxonalarida tannarxni

pasaytirishning asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiqdir (10.4-chizma).

Tannarxni pasaytirishning asosiy yo'nalishlari

10.4-chizma.

Qishloq xo'jaligida har bir so'mni oqilona, maqsadga muvofiq sarflashga harakat qilish, ya'ni moddiy, pul va mehnat xarajatlarini tejash, shu orqali yetishtiriladigan mahsulotlarning, bajariladigan ish va xizmatlarning tannarxlarini pasaytirishga erishish lozim. Buning uchun:

- dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida mavjud bo'lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan yil davomida tadbirkorlik bilan oqilona, samarali foydalanib, barcha ishlarning vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlash;
- ekinlarning tezpishar, yuqori hosilli navlarini, urug'chilikni, chorva hayvonlarining mahsuldor zotlarini ishlab chiqarish jarayoniga tatbiq etishni ta'minlash;
- xarajatlarni tejaydigan yangi texnika, samarali texnologiyalarni joriy etish natijasida ishlab chiqarish jarayonlarining yuqori darajada mexanizatsiyalashganlik, avtomatlashganlik darajasini oshirib, mehnat unumdorligini oshirish;
- qishloq xo'jalik korxonalarining texnik va texnologik jihatdan ta'minlanganlik darajasini oshirish;
- yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va sug'orishning zamonaviy, tejamkor usullarini qo'llash;

- qishloq xo'jalik mahsulotlari tayyor bo'lganda o'z vaqtida yig'ishtirib olish, saqlash va tashishni to'g'ri tashkil etish;
- mehnatni tashkil etishning samarali shakllarini joriy etish va rag'batlantirish tizimini takomillashtirish;
- ekinlar hosildorligini, chorva hayvonlarining mahsuldorligini oshirishga erishish lozim.

Qisqacha xulosalar

Qishloq xo'jaligini kengaytirilgan takror ishlab chiqarish negizida rivojlantirish hamda samaradorligini yuksaltirish uchun ma'lum miqdorda moddiy, mablag' va mehnat sarflar talab etiladi. Ular yordamida ishlar, xizmatlar bajarilib, turli xildagi mahsulotlar yetishtiriladi. Bunday sarflar doimiy va o'zgaruvchan xarajatlardan iborat bo'ladi. Xarajatlar iqtisodiy elementlar, mahsulot yetishtirish texnologik jarayonlari, muddatlari va boshqa maqsadlarga ko'ra turkumlashtiriladi. Ular yalpi va o'rtacha xarajatlardan tashkil topadi. Qishloq xo'jalik korxonalarida xarajatlarni tejash va mahsulot tannarxini pasaytirishga alohida e'tibor berish lozim. Chunki u korxonaning yil yakuni bo'yicha oladigan foydasi summasiga bevosita ta'sir qiladi.

Yalpi va o'rtacha xarajatlar miqdorini kamaytirish maqsadida tarmoqdagi barcha jarayonlarni mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, elektrlashtirish natijasida xarajatlarni tejash, ekinlar hosildorligini, chorva hayvonlari mahsuldorligini oshirib, mahsulotlar sifatini yaxshilashga erishish lozim.

Hozirgi jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida xarajatlarni tejash, qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, tannarxni pasaytirish evaziga ichki va jahon bozorida mahsulotlarimizning raqobatbardoshligini oshirish Inqirozga qarshi choralar dasturining asosiy yo'nalishlaridan biridir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Qishloq xo'jaligida amalga oshiriladigan xarajatlar qanday turkumlanadi?
2. Jami va o'rtacha xarajatlari deganda nimani tushunasiz?
3. Qanday xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar deb atash mumkin?
4. Xarajatlar elementlari va moddalari haqida qanday tushunchaga egasiz?
5. Mahsulot tannarxi deganda nimani tushunasiz?
6. Mahsulot tannarxining qanday turlari mavjud?
7. Mahsulot tannarxi tarkibiga qanday xarajatlar kiradi?
8. Xarajatlarni kamaytirish, tannarxni pasaytirishga qanday chora-tadbirlar yordamida erishish mumkin?

9. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida tannarxni pasaytirish bo'yicha qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

10. Inqirozga qarshi choralar dasturida xarajatlarni tejash bo'yicha qanday choralar belgilangan?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlarinin tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida» Nizom O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli qaroriga ilova. / O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlari to'plami. T.: 1999. -№2

2. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009

3. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti - to'kin hayot manbai. -T.: «O'zbekiston», 1998

4. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004

5. Abdug'aniyev A. Tadbirkorlikda xarajatlarni rejalashtirish. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2001. -№6

6. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011

7. Umurzoqov O.P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008

8. Xolboyev D., Qoraqulov M. To'g'ri hisob-kitob - bozor iqtisodiyoti talabi // «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 1999. -№3

9. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xlijev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

«Qishloq xo'jaligida xarajatlar va mahsulot tannarxi, ularni pasaytirish imkoniyatlari» mavzusidagi ma'ruza darsi uchun

TEKNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligida xarajatlar va mahsulot tannarxi, ularni pasaytirish imkoniyatlari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligida qilinadigan xarajatlar, ularning turkumlanishi, qishloq xo'jalik mahsulotlarining tannarxi va uni aniqlashning o'ziga xos xususiyatlari bo'yicha tushuncha berish. Qishloq xo'jaligida xarajatlarni tejash va mahsulot tannarxini pasaytirish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligida xarajatlar va mahsulot tannarxi, ularni pasaytirish imkoniyatlari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qoniunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	Baholash: faol talabalarga tegishli ballar qo'yish	
	<p>O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish</p>	<p>Talaba: Qishloq xo'jaligi tarmog'ida qilinadigan xarajatlar, ularning turkumlanishi, mahsulot tannarxi hamda xarajatlarni tejash va tannarxni pasaytirish yo'llarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish</p>

**QISHLOQ XO'JALIGIDA BAHOLARNING
SHAKLLANISHI VA UNI TAKOMILLASHTIRISH
YO'LLARI**

-
- Qishloq xo'jaligida bahoning iqtisodiy mohiyati, shakllanishi va funksiyalari.
 - Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan baholarning turlari.
 - Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining shakllanishini takomillashtirish yo'llari.
-

11.1. Qishloq xo'jaligida bahoning iqtisodiy mohiyati, shakllanishi va funksiyalari.

Bozor iqtisodiyoti erkin tovar-pul munosabatlariga asoslangan bo'lib, bu munosabatlar baholar yordamida amalga oshadi. Baho tovar qiymatining puldagi ifodasidir. Uning darajasi bozor iqtisodiyoti sharoitida samarali, cheklangan xarajatlarga asoslanadi, ya'ni ular bahoning iqtisodiy asosini tashkil etadi. Har qanday xarajatlar ham samarali hisoblanmaydi. Shuning uchun ma'lum bir miqdorgacha bo'lgan, ya'ni maqsadga muvofiq sarflangan xarajatlargina e'tiborga olinadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida yuqoridagi holat bilan birgalikda talab va taklif o'rtasidagi munosabat ham baho shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Raqobatli bozorda talab va taklifning o'zgarishi baholar darajasi o'zgarishiga bevosita ta'sir etadi. Shuning uchun korxonalar bozor talabini hamda taklifini chuqur o'rgangan holda qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishlari lozim. Bunda ular imkoniyat doirasida ishlab chiqarish xarajatlarini tejashga alohida e'tibor berishlari kerak. Buning uchun mahsulot yetishtirish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirishga, ilg'or texnologiyalarni joriy etishga hamda mavjud bo'lgan barcha tabiiy va iqtisodiy resurslardan yil davomida oqilona va samarali foydalanishga alohida e'tibor berishlari lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talab hozirgi davrda quyidagi omillarga bog'liq: iste'molchilarning daromadi, didi, o'rindosh tovarlarning bahosi, xaridorlar soni va boshqalar. Mahsulotlarga bo'lgan talabni o'rganishda xalqimizning milliy urf-odatlarini, albatta, e'tiborga olish kerak. Jumladan, xalqimizning non va non mahsulotlarini, guruchni, go'sht mahsulotlarini ko'proq iste'mol etishga moyilligini inobatga olish lozim. Qishloq xo'jalik korxonalari o'z mahsulotlarini xaridorlarning talabini e'tiborga olgan holda taklif etishlari shart. Bunda ular yetishtiriladigan mahsulotlar uchun

ishlatiladigan resurslar bahosiga, qo'llanilayotgan texnologiyalar darajasi va samarasiga, soliq stavkasiga, raqobatchi ishlab chiqaruvchilarning soniga va boshqalarga asoslanishlari lozim.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari bahosining shakllanishiga mahsulotlarning naflilik darajasi ham ta'sir ko'rsatadi. Agar mahsulot insonlar ehtiyojini qondirishda qanchalik yuqori naflilik darajasiga ega bo'lsa, uning bahosi shunchalik yuqoriroq shakllanadi va aksincha bo'lsa baho pastroq shakllanadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining bahosi shakllanishiga tarmoqning quyidagi o'ziga xos xususiyatlari ham ta'sir ko'rsatadi:

- qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning mavsumiyligi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda o'simliklar ma'lum vegetatsion davrni bosib o'tadi va barcha ishlab chiqaruvchilarning mahsuloti deyarli bir vaqtda tayyor bo'ladi. Bu esa qishloq xo'jalik mahsulotlarining taklifi keskin ortishi va o'z navbatida bahoning pasayishiga olib keladi;

- qishloq xo'jalik mahsulotlarining saqlash uchun noqulayligi. O'zida qayta ishlovchi korxonalar bo'lmagan qishloq xo'jaligi korxonalarini yetishtirgan mahsulotlarini tezroq sotishga harakat qiladi. Bu ham qishloq xo'jalik mahsulotlari bahosining pasayishiga olib keladi;

- turli tabiiy-iqlim sharoitlari ham baho shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, 2007-yilning qish oylarida haroratning keskin pasayib ketishi natijasida ayrim o'simliklar va chorva mollari nobud bo'ldi. Bu esa qishloq xo'jalik mahsulotlari taklifini kamaytiradi va bahoning ko'tarilishiga olib keladi. 2008-yilda suv taqchilligi oqibatida mamlakatimizda sholi hosili keskin kamaydi, bu hol bozorlarda guruch bahosining 3-4 barobar oshib ketishiga olib keldi.

Qishloq xo'jaligida shakllanayotgan muvozanatli baholar xo'jalik nuqtai nazaridan quyidagi vazifalarni bajarishi lozim:

- qishloq xo'jalik korxonasining ishlab chiqarish xarajatlarini qoplash;
- qishloq xo'jalik korxonasining davr va moliyaviy xarajatlarini hamda tasodifiy zararlarini qoplash;
- xo'jalikka kelajakda rivojlanishini ta'minlaydigan optimal miqdorda foyda keltirish.

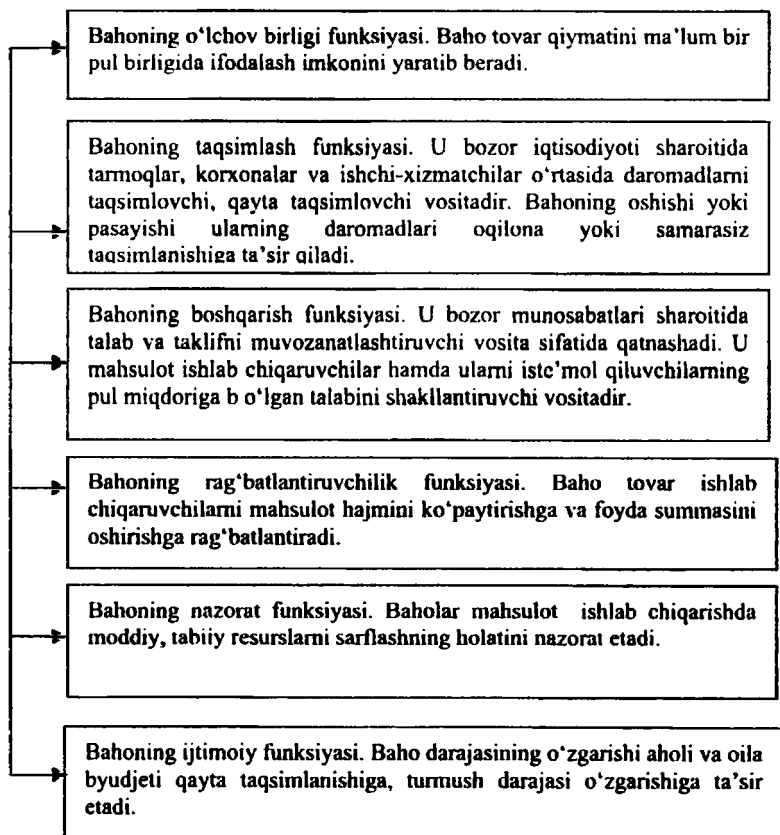
Muvozanatli baholar iste'molchilar hamda mahsulot ishlab chiqaruvchilarning xarajatlarini, daromadlarini, foydalarini to'g'ri taqsimlab, ularning iqtisodiyotini barqarorlashtirish va rivojlantirishga samarali ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida shakllangan baholar yuqorida keltirilgan xarajatlarni qoplash imkonini bermasa, oxir-oqibat qishloq xo'jalik korxonasining faoliyatida salbiy oqibatlarga olib keladi. Shu sababli xarajatlarni tejash, mahsulot sifatini yaxshilash, sotish jarayonini

takomillashtirish va boshqalar orqali muvozanatli bahoni shakllantirishga erishish lozim.

Demak, talab va taklif omillari hamda korxonalarning maqsadlarini e'tiborga olgan holdagina muvozanatlashgan baho shakllanadi. Muvozanatli baho esa iqtisodiy jihatdan asoslangan hisoblanadi. Iqtisodiy jihatdan asoslangan muvozanatli baho 11.1-chizmada keltirilgan funksiyalarni bajaradi.

Bozor sharoitida bahoning funksiyalari

11.1-chizma

Bozor iqtisodiyoti sharoitida baho iqtisodiy kategoriya hisoblanib, u ishlab chiqarish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Baho bozor iqtisodiyoti

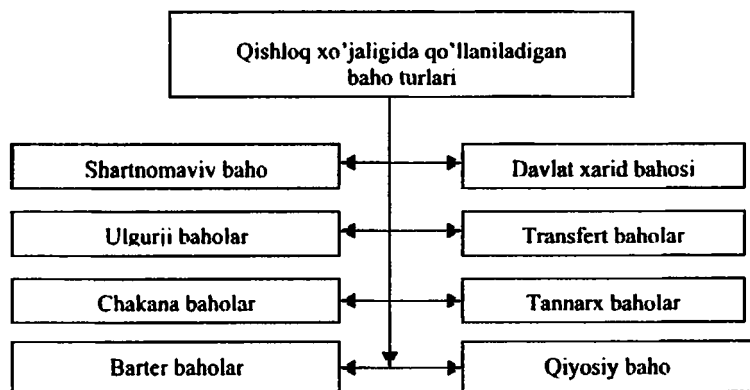
sharoitida tarmoqlar, korxonalar, aholi o'rtasida daromadlarning taqsimlanishida muhim ahamiyatga ega. Baho darajasi orqali ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish, resurslardan oqilona foydalanilishi ustidan nazorat o'rnatish, aholini ijtimoiy tomondan himoyalash mumkin.

Iqtisodiy jihatdan asoslangan muvozanatli baholarni shakllantirishda qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talab va taklifni e'tiborga olish lozim. Aksariyat qishloq xo'jalik mahsulotlarining bir vaqtda tayyor bo'lishi va saqlash uchun noqulayligi ma'lum muddatda ularning taklifi keskin oshib ketishiga olib keladi va natijada ularning bahosi pasayadi. Shu sababli qishloq xo'jalik korxonalarida marketing faoliyatini rivojlantirish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlovchi inshootlarni ko'paytirish maqsadga muvofiqdir. Shu orqali muvozanatli bahoni shakllantirishga erishish mumkin.

11.2. Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan baholarning turlari.

Qishloq xo'jaligida barcha talablarni qondirish maqsadida turli xildagi dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari yetishtiriladi, ishlar hamda xizmatlar bajariladi. Ularni sotishda turli baholardan foydalaniladi. Baholar mahsulotlarni ayriboshlashi maskaniga, maqsadiga, vazifasiga ko'ra, bir qancha turlarga bo'linadi. Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan baholar turlari 11.2-chizmada keltirilgan.

Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan baho turlari

11.2-chizma

Qishloq xo'jalik korxonalarida yetishtirilayotgan paxta xomashyosi, bug'doy, sholi, pilla kabi mahsulotlar davlat buyurtmasi asosida davlatga qarashli tayyorlov korxonalariga tuzilgan kontraktatsiya shartnomalari asosida

davlat xarid baholarida sotilmoqda. Davlat xarid baholari Moliya vazirligi huzuridagi maxsus komissiya tomonidan belgilanadi. Bunda ushbu mahsulotlarning jahon bozoridagi bahosi, mamlakatdagi inflyatsiya darajasi va boshqa omillar e'tiborga olinadi. Mamlakatimizda davlat xarid bahosining darajasi jahon bozori baholariga mutanosib ravishda va dehqonlarning moddiy manfaatdorligini ta'minlash maqsadida yildan-yilga oshirib borilmoqda (11.1-jadval).

11.1-jadval

Paxta xomashyosi va bug'doy uchun o'rnatilgan o'rtacha davlat xarid narxlari o'zgarish dinamikasi (so'm/sentner)

Mahsulotlar	Davlat xarid narxlari			2009-yilda 1995- yilga nisbatan, marta
	1995-yil	2002-yil	2009-yil	
Paxta xomashyosi	800	10460	50200	62,8
Bug'doy	250	5295	20300	81,2

Manba: Respublika Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi ma'lumotlari.

Davlat xarid narxlari 1995-2009-yillarda paxta xomashyosi bo'yicha 62,8 marta, bug'doy bo'yicha esa 81,2 marta oshgan. Paxta xomashyosi xarid narxlari uning sanoat navlari, sinflari hamda tolasining tiplari bo'yicha ham belgilanadi. Masalan, 2009-yilda paxta xomashyosining sanoat navlari, sinflari va paxta tolasining tiplariga qarab 1 sentnerining xarid narxlari 13270 so'mdan 89616 so'mgacha o'zgaradi. Demak, sifatni e'tiborga olgan holda belgilangan davlat xarid narxlarining mutlaq miqdori paxta xomashyosining sanoat navlari, sinflari va paxta tolasining tiplari bo'yicha bir-biridan ancha farq qiladi. Mazkur holat dehqonlarni imkon qadar yuqori sifat ko'rsatkichlariga ega mahsulot yetishtirishga rag'batlantiradi. Boshqoli donlarning ham xarid narxlari ularning sifatlariga qarab o'rnatiladi, ya'ni mahsulot sifati yuqori bo'lsa, xarid narxlari ham yuqori bo'ladi. Baholar rag'batlantiruvchi vazifani bajarishi lozim, ya'ni dehqonlar o'z mahsulotlarini yuqori sifatda yetishtirishdan manfaatdor bo'ladilar. Respublikamiz hukumati mazkur masalaga alohida e'tibor bermoqda va bu yaxshi natijalar bermoqda. Jumladan, davlatning xo'jaliklarni rag'batlantirish maqsadida o'z buyurtmasi uchun bug'doyning xarid narxlarini yil sayin oshirishi uning yalpi hosili oshishiga ijobiy ta'sir etmoqda. Bu hol baho va yalpi hosil o'rtasida o'zaro bog'liqlik, ya'ni elastiklik mavjud ekanligidan dalolat beradi.

Davlat o'z buyurtmasi bo'yicha sotib olayotgan bug'doyning xarid narxini so'nggi yillarda yuqori sur'atlar bilan oshirishi uning yalpi hosili oshishiga olib keldi. Bunga davlat xarid baholarining shunday sur'atlarda oshishidan ishlab chiqaruvchilar manfaatdor bo'lganligi tufayli erishilmoqda.

Mamlakatimizda qishloq xo'jalik mahsulotlarini davlat ehtiyojlari uchun yetishtirishni moliyalashtirish mexanizmi takomillashtirilib borilmoqda. 2002-yilgacha qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtiruvchilarga tayyorlov korxonalari tomonidan bo'nak berilar edi. 2003-2004-yillarda ayrim viloyatlarda fermer xo'jaliklarini bo'naklashning amaldagi mexanizmi o'rniga, xizmat ko'rsatuvchi tijorat banklarining imtiyozli kreditlash mexanizmi sinov tariqasida joriy etildi. 2005-yil hosilidan boshlab paxta, 2006-yil hosilidan boshlab esa g'alla yetishtirish xarajatlarini to'liq hajmda imtiyozli kredit ajratish orqali moliyalashtirish yo'lga qo'yildi.

Davlat ehtiyojlari uchun topshiriladiga paxta xomashyosi va g'alla yetishtirishni bo'naklash ayrim kamchiliklardan xoli emas edi, ular quyidagilar:

- bo'nak mablag'lari texnologik xaritaga muvofiq barcha xo'jaliklarga bir vaqtda ajratiladi va bunda mahalliy sharoit, rentabelli faoliyat yuritayotgan, o'z aylanma mablag'iga ega bo'lgan aksariyat xo'jaliklarning moddiy-texnik resurslarga bo'lgan ehtiyoji inobatga olinmaydi;

- xo'jaliklarni moliyaviy va moddiy resurslardan samarali foydalanishga rag'batlantirmaydi va ayrim xo'jalik rahbarlarida boqimandalik kayfiyatini vujudga keltiradi;

- fermerlar o'z xo'jaliklarining moliyaviy mablag'lar oqimini mustaqil belgilab borish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar va bu o'z navbatida fermerlarda haqiqiy mulkdorlik hissining to'liq shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

- fermer xo'jaliklari soni ko'payishi va bu orqali davlat ehtiyojlari uchun mahsulot topshiruvchi xo'jaliklar soni keskin oshib borishi natijasida ajratilayotgan transh mablag'larini tayyorlov korxonalari tomonidan har bir xo'jalikka o'z vaqtida yetkazib berishda qiyinchiliklar vujudga keladi;

- qishloq joylarda bank amaliyotlari, ayniqsa kredit operatsiyalari rivojlanishi sekinlik bilan o'tadi;

- qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi korxonalar orasida raqobat tegishli darajada rivojlanmaydi.

2005-yil 11-avgustda Adliya vazirligida 1508-raqam bilan ro'yxatdan o'tgan "Qishloq xo'jaligi korxonalarining davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan paxta va g'alla yetishtirish xarajatlarini tijorat banklari tomonidan kreditlash tartibi" to'g'risidagi Nizomga asosan:

- kreditlar davlat ehtiyojlariga sotiladigan mahsulot qiymatining 60 foizigacha miqdorlarda yillik 3 foizlik ustama haq to'lash sharti bilan (2 foizlik qismi bank marjasi) g'alla uchun 12 oygacha, paxta xomashyosi uchun 18 oygacha bo'lgan muddatga beriladi. Bunda kreditlar agrotexnik tadbirlar muddatidan kelib chiqqan holda quyidagi tartibda ajratiladi:

- a) paxta xomashyosi uchun yilning 1-yanvariga qadar paxta xomashyosi qiymatining 10 foizigacha, 1-aprelga qadar 25 foizigacha, 1-iyulga qadar 50 foizigacha, 1-sentabrga qadar 60 foizigacha;

b) g'alla uchun yilning 1-yanvariga qadar g'alla qiymatining 35 foizigacha, 1-aprelga qadar 50 foizigacha, 1-iyungacha qadar 60 foizigacha.

- kreditlar ish haqi va unga tegishli ajratmalarni to'lash, MTPlar, Suvdan foydalanuvchilar uyushmalari va qishloq xo'jalik texnikasi mavjud bo'lgan boshqa xo'jalik subyektlarining xizmatlari va olingan urug'lik uchun to'lovlarni amalga oshirish, lizingga olingan texnika vositalarining lizing va sug'urta to'lovlari, foydalanilgan elektr energiyasi, yagona yer solig'i to'lovlariga, mineral o'g'it va o'simliklarni biologik va kimyoviy himoya qilish vositalarini, xo'jalik ixtiyoridagi texnikalarga ehtiyot qismlar va boshqalarni xarid qilish uchun ajratiladi.

Xo'jaliklarni to'g'ridan-to'g'ri imtiyozli kreditlash mexanizmining afzalliklari quyidagilar:

- mablag'lar fermer xo'jaliklariga ularning o'z ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ajratib boriladi, bu esa o'z navbatida mablag'larning muvaqqat hisob raqamlarida ishlatilmasdan qolib ketilishi hollariga chek qo'yadi;

- moliyaviy mablag'larni mustaqil ishlatish imkonining yaratilishi olingan kreditlardan samarali foydalanishga olib keladi. Fermer xo'jaliklarining paxta xomashyosi va g'alla yetishtirish xarajatlarining ayrim turlari bo'yicha to'lovlarga ehtiyoji bo'lmagan holda, ular mazkur mablag'larni texnologik xaritalarda belgilangan boshqa xarajatlarga ishlatishi mumkin;

- moddiy-texnik resurslarga ehtiyoji bo'lmagan holda asossiz oldindan to'lovlarni amalga oshirish holatlariga chek qo'yiladi, buning natijasida xizmat ko'rsatuvchi tarmoq korxonalarining qishloq xo'jalik korxonalari oldida katta miqdorda kreditorlik qarzlari vujudga kelishi oldi olinadi;

- xo'jaliklar tomonidan kredit mablag'laridan mustaqil va oqilona foydalanishi natijasida yonilg'i-moylash materiallari va mineral o'g'itlarni samarali ishlatish bo'yicha manfaatdorlikni oshiradi;

- tijorat banklari va xo'jaliklarning ajratilgan kredit mablag'larini o'z vaqtida qaytarilishida mas'uliyatini va manfaatdorligini yanada oshiradi.

Qishloq xo'jalik korxonalari tayyorlov korxonalari bilan kontraktatsiya shartnomalari tuzganlaridan keyin kredit olish uchun ularning asosiy talab qilib olinguncha depozit hisobvarag'iga xizmat ko'rsatayotgan tijorat bankiga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

- ariza;

- kontraktatsiya shartnomasining nusxasi;

- kreditga bo'lgan talabni aniqlash uchun tayyorlangan biznes reja;

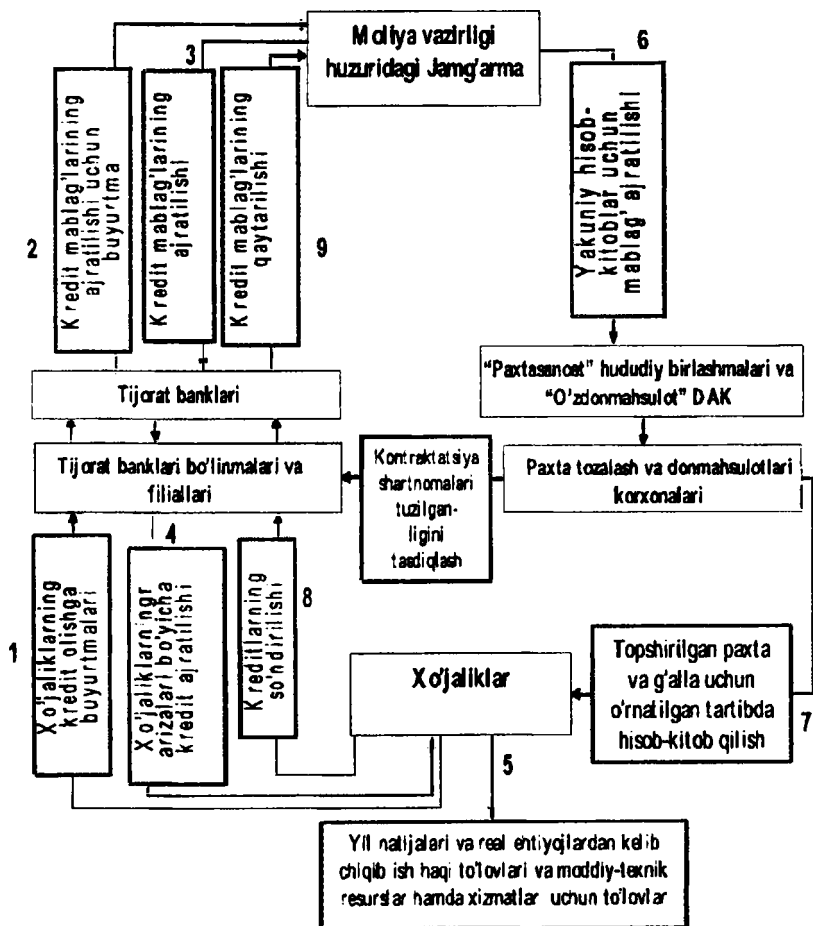
- moliyaviy natijalar to'g'risida hisobot (2-shakl);

- debitor-kreditor qarzlari to'g'risida ma'lumotnoma (2a-shakl).

Qishloq xo'jalik korxonalari uchun qulaylik yaratish maqsadida ishlab chiqilgan kontraktatsiya shartnomasining namunaviy shaklida talab etiladigan

barcha bandlar kiritilgan. Undan foydalangan holda kontraktatsiya shartnomalarini tuzish maqsadga muvofiqdir.

Davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarilishini imtiyozli kreditlar orqali moliyalash tartibi 11.3-chizmada keltirilgan.

11.3-chizma.

Mamlakatimizda joriy etilgan davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarilishini imtiyozli kreditlar

orqali moliyalash tartibi fermerlarimizda haqiqiy mulkdorlik hissini rivojlantirish va moliyaviy resurslardan unumli foydalanish imkonini bermoqda.

Davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan qishloq xo'jalik mahsulotlaridan boshqa barcha mahsulotlar esa erkin holda, shartnomaviy baholarda sotiladi. Bunda, qishloq xo'jalik korxonalari o'z mahsulotlarini birjalarda, ko'rgazmalarda, yarmarkalarda, kimoshdi savdolarida, dehqon bozorlarida, o'zining ichki sotish tizimi orqali, tayyorlov va qayta ishlovchi korxonalariga sotishi mumkin.

Hozirgi bozor munosabatlari sharoitida qishloq xo'jalik korxonalari o'z mahsulotlarini sotishni to'g'ri tashkil etishlari lozim. Mamlakatimizda yetishtiriladigan qishloq xo'jalik mahsulotlari o'zining sifati, vitaminlarga boyligi va ta'mi bilan butun dunyoga mashhurdir. Shu sababli ularni xorijiy mamlakatlarga ham eksport qilish imkoniyatlaridan unumli foydalanish lozim. Bunda qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlovchi va qayta ishlovchi infratuzilmani rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Erkin baho bozorda mahsulot sotuvchi va uni sotib oluvchilar o'rtasida, ularning iqtisodiy manfaatlari hamda bozor talabi va taklifi asosida shakllanadi. U tarmoqlarning mahsulot oldi-sotdi munosabati bo'yicha tuzilgan shartnomalarida o'z aksini topadi. Shuning uchun erkin baholar shartnomaviy baholar deb ham ataladi. Uning absolyut miqdori mahsulot sotish davriga, unga bo'lgan talabga hamda mahsulot sifatiga bog'liq.

Mahsulotlar ayrim hollarda iste'molchilarga erkin baholarda ulgurji holda, ya'ni ko'p miqdorda, katta partiyalarda ham sotiladi. Bunda qo'llaniladigan erkin baho ulgurji baho deb ataladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari xorijiy xaridorlarga jahon bozori baholarida ham sotilmoqda. Uning mutlaq miqdori jahondagi ixtisoslashgan yirik birjalarda belgilanib, mahsulot eksporti va importi shartnomalarida aks ettiriladi. Qishloq xo'jalik mahsulotlarining jahon bozori baholari darajasiga jahondagi yirik tovar ishlab chiqaruvchilar hamda ularni sotib oluvchilar ham ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga baho darajasiga dunyo miqyosidagi siyosiy va iqtisodiy barqarorlik ham ta'sir etadi.

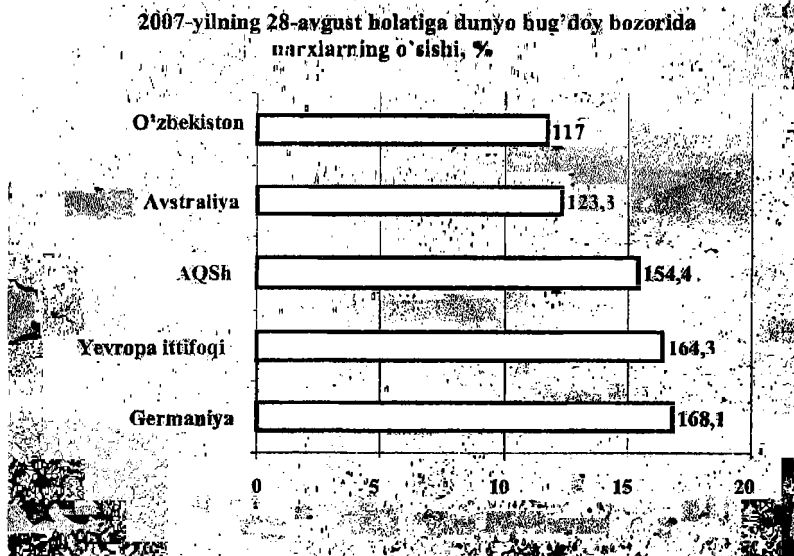
Paxta tolasining o'rtacha jahon bozori bahosi asosan yirik xalqaro tovar birjalaridagi savdolarida belgilanadi. Lekin keyingi yillarda mamlakatimizda paxta tolasini sotishni takomillashtirish borasida islohotlar amalga oshirildi va Prezidentimiz tashabbusi va rahnamoligi asosida 2005-yil 10-11-oktabr kunlari Toshkent shahrida I Xalqaro O'zbekiston paxta yarmarkasi o'tkazildi. Bu mamlakatimiz hayotida muhim voqea bo'lib, o'zbek dehqonlari o'zlari yetishtirgan paxta tolasini o'z yurtida sotish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Ushbu holat ko'plab ortiqcha xarajatlarning tejalishiga olib keldi. Mazkur paxta yarmarkasini an'anaviy tarzda Toshkent shahrida o'tkazishga

kelishib olingan edi. 2009-yilning 14-15-oktabr kunlari O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiya va savdo vazirligi, "O'zpxatasanoat" uyushmasi hamda "Sifat" markazi hamkoriigida Toshkent shahrida V Xalqaro O'zbekiston paxta yarmarkasi bo'lib o'tdi. Ko'rgazmada dunyo paxta va to'qimachilik sanoati mutaxassislari, to'qimachilik korxonalari vakillari hamda treyderlar ishtirok etdilar. 2007-yilgi yarmarkada dunyoning 30 davlatidagi 169 ta kompaniyalardan vakillar tashrif buyurgan, 2008-yilgi yarmarkada esa dunyoning 49 davlatidagi 250 ta kompaniyalardan vakillar qatnashgan bo'lsa, 2009-yilda yarmarkada dunyoning 34 mamlakatidagi 300 ga yaqin firma va kompaniyalaridan 515 nafar vakillar bevosita tadbirning ishtirokchisiga aylandilar. Ular e'tiboriga paxta tolasining mingdan ortiq namunalari namoyish etildi hamda paxta tolasini tayyorlash hamda xaridorlarga yetkazishga xizmat qiluvchi terminallar faoliyati tanishtirildi. Mazkur yarmarka mamlakatimiz dehqonlari tomonidan yetishtirilgan paxta tolasini bahosining erkin raqobat ta'sirida shakllanishiga o'zining ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Ushbu yarmarkada bir million tonnadan ortiq paxta tolasini sotib olish bo'yicha shartnomalar imzolandi. Tolamizga, ayniqsa, to'qimachilik sanoati rivojlanib borayotgan Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari korxonalari katta qiziqish bildirmoqda. Uning salmoqli qismi Xitoy, Eron, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Janubiy Koreya, Singapur, Vyetnam davlatlariga sotilgani bunga misol bo'la oladi. Mazkur yarmarka 2010-yilda ham muvaffaqiyatli o'tkazildi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholari ma'lum omillar ta'sirida talab va taklif muvozanatining buzilishi natijasida o'zgarib turadi. Masalan, qurg'oqchilik, qahraton sovuq, yog'ingarchilikning me'yordan ko'p bo'lish va boshqa tabiiy ofatlar yuz berishi natijasida biror turdagi qishloq xo'jalik mahsulotini ishlab chiqarish hajmi keskin kamayib ketishi mumkin. 2008-yilda mamlakatimizda bahor oylarida yog'ingarchilikning ancha kam bo'lishi mamlakatimizda g'alla yetishtirishning ancha kamayishi, buning natijasida esa bug'doy, sholi kabi mahsulotlarning bahosi ko'tarilishiga olib keldi. 2007-yilda qishning juda sovuq kelishi esa mamlakatimizda uzum, anor, xurmo kabi mahsulotlarni yetishtirishning kamayishiga olib kelgan edi. Bu esa ularning bahosiga o'z ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Xuddi shunday holatni jahon bozorida ham kuzatish mumkin. Bu esa mamlakatimizga chetdan olib kelinadigan qishloq xo'jalik mahsulotlarining bahosi keskin oshishiga olib kelishi, mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuni e'tiborga olgan holda mustaqillikning ilk davridan boshlab hukumatimiz tomonidan o'zimizni eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'liq ta'milashga qaratilgan tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Bunda Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan qabul qilingan Don mustaqilligi dasturi, qishloq xo'jalik ekinlari tarkibining takomillashtirilishi, oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish bo'yicha qabul qilingan me'yoriy

hujjatlar hamda ular asosida amalga oshirilayotgan tadbirlarni alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Turli omillar ta'sirida jahon bozorida bug'doy bahosi keyingi yillarda oshib bormoqda. 2007-yilning 28-avgust holatiga dunyo bo'yicha bug'doy bahosining o'sishi O'zbekistonda 117 foiz, Avstraliyada 123,3 foiz, AQShda 154,4 foiz, Yevropa Ittifoqida 164,3 foizni tashkil etgan (11.4-chizma).

11.4-chizma

Ushbu o'zgarishga ta'sir etgan asosiy omillar quyidagilar:

- ma'lumotlarga qaraganda 2007-yilda dunyo bo'yicha so'nggi 30 yil mobaynida eng kam bug'doy yetishtirilgan. Natijada bug'doy bahosi Yevropa Ittifoqida 64,3 foiz, AQShda 54,4 foiz, Avstraliyada 23,3 foiz, O'zbekistonda esa 17,0 foizga oshgan;
- Kanadada bug'doy maydoni 17 foizga qisqargan, ob-havoning issiq-quruq kelishi sababli oxirgi 37 yilda (1970-yildan keyin) eng kam hosil yetishtirilgan, eksport hajmi 22 foizga kamaygan;
- Avstraliyada bug'doy hosildorligi oldingi yillarga nisbatan past bo'lgan;
- Argentinada bug'doy eksportiga cheklavlarni o'rnatilishi mumkinligi bildirilgan;

- G'arbiy Yevropada kuchli yog'ingarchiliklar sababli hosildorlik keskin kamaygan;
- Ukrainada bug'doy eksportiga cheklov joriy qilingan;
- Shimoliy Afrikada qurg'oqchilik sababli hosildorlik 76 foizga kamaygan, importga talab 2 baravar (3 mln. tonna) oshgan;
- AQShda bug'doy hosili kutilgan natijalarni bermagan;
- yaqin 30 yil ichida dunyo bug'doy zahiralari eng past darajaga tushgan, eksport qiluvchilarning zahiralari 40 foizga qisqargan.

Qishloq xo'jalik korxonalari o'z ishlab chiqarishini rivojlantirish maqsadida yetishtirilgan mahsulotlarining ma'lum bir qismini o'z ehtiyojlari uchun (urug'lik, yem-xashak, umumiy ovqatlanishga va hokazo) ishlatadilar. Bu jarayonda qatnashadigan mahsulotlarni xo'jalikda hisobga olishda tannaxlari bo'yicha baholanadi. Shuning uchun bunday baholar tannax baholari ham deyiladi.

Xo'jaliklar ma'lum miqdordagi ortiqcha mahsulotlarini fuqarolarga chakana baholarda sotishlari mumkin. Har bir fuqaro o'z ehtiyojlari uchun kerak bo'ladigan mahsulotlarni dehqon bozorlaridan, do'konlardan sotib olishi mumkin. Bu jarayonda foydalanilgan baholar chakana baholar hisoblanadi.

Korxonalar iqtisodiyotining bir necha yillik ko'rsatkichlarini tahlil qilishda qiyosiy baholardan foydalaniladi. Qiyosiy baholar asosida mamlakat miqyosidagi ma'lum bir yilning haqiqiy o'rtacha bahosi yotadi. Hozirgi davrda qiyosiy (taqqoslama) baho sifatida 1996-yildagi qishloq xo'jalik mahsulotlarining haqiqiy baholari olingan. Kelajakda qiyosiy baho uchun inflyatsiya va boshqa iqtisodiy masalalarni e'tiborga olgan holda boshqa yilning haqiqiy bahosi asos qilib olinishi mumkin.

Transfert baholar - bir birlashma yoki korporatsiya ichidagi o'zaro hisob-kitobda qo'llaniladigan baholardir.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining mutlaq miqdori bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida talab va taklifdan, fan-texnika taraqqiyoti talablaridan kelib chiqqan holda o'zgarib bormoqda.

11.3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining shakllanishini takomillashtirish yo'llari.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida talab va taklif o'zgarishini e'tiborga olgan holda baholarning shakllanishini takomillashtirib borish lozim. Bu nihoyatda muhim masala. Uning ijobiy hal etilishi juda ko'p omillarga bog'liq. Respublika miqyosida bu masalani hal etishda o'tish davrining hozirgi bosqichida davlatning roli ancha ulkan. Shuning uchun bu jarayonda

agrosanoat majmuasini rivojlantirishda qo‘llanilayotgan baho va moliya-kredit siyosati quyidagi vazifalarni yechishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak:

- davlatning iste‘mol mollari bilan o‘zini-o‘zi ta‘minlashini tezlashtirish;
- qishloq xo‘jaligi va sanoat mahsulotlari baholari o‘rtasidagi mutanosiblikni ta‘minlashga erishish;
- qishloq tovar ishlab chiqaruvchilarining daromadlarini kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta‘minlaydigan darajada rag‘batlantirish;
- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini joriy qilishda ko‘mak berish;
- jahon bozorlariga erkin chiqish imkoniyatlarini kengaytirish.

Bozor iqtisodiyotida baho munosabatlari quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak:

- erkin baholarni davlat tomonidan boshqariladigan baholar bilan uyg‘unlashtirish;
- tovar ishlab chiqaruvchilarning daromad olishlarini ta‘minlash;
- ishlab chiqarish xarajatlarini pasaytirish va samaradorlikni oshirish;
- baho va moliya-kredit munosabatlarining o‘zaro aloqasini optimallashtirish;
- talab va taklif ta‘siri natijasida muvozanatli baholarni shakllantirish;
- fan-texnika taraqqiyotini, ilg‘or texnologiyalarni rag‘batlantirish va boshqalar.

Ma‘lumki, qishloq xo‘jalik korxonalarida yetishtirilgan paxta xomashyosi «O‘zpxatasanoatsotish» uyushmasi tomonidan sotib olinmoqda. Kelgusida paxta xomashyosi bozorini rivojlantirish, mazkur mahsulotlarga belgilanadigan baholarni liberallashtirish, erkin bozorni shakllantirish va raqobat muhitini yuzaga keltirish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo‘jalik mahsulotlarining baholarining shakllanishini takomillashtirishda quyidagilarga e‘tibor berish lozim:

- ◆ qishloq xo‘jaligi va sanoat mahsulotlari baholari o‘rtasida mutanosiblikni ta‘minlash;
- ◆ tarmoqda yetishtirilayotgan mahsulotlar bozorini rivojlantirish, erkin sotish imkoniyatlarini kengaytirish, jahon bozoriga chiqishni rag‘batlantirish;
- ◆ qishloq xo‘jaligida marketing faoliyatini rivojlantirish;
- ◆ qishloq xo‘jalik mahsulotlarini saqlovchi inshootlarni ko‘paytirish va ular faoliyatini rivojlantirish.

Ma‘lumki, qishloq xo‘jalik mahsulotlari bir vaqtda pishib yetiladi va ko‘pgina turlari saqlash va tashish uchun noqulaydir. Shu sababli mahsulot pishib yetilgan paytda taklif miqdori keskin ortib, ular bahosining past darajada shakllanishiga olib keladi. Ushbu mahsulotlarni ma‘lum muddat saqlab, keyin sotish natijasida bahoning maqsadga muvofiq darajada bo‘lishiga erishish

mumkin. Bundan tashqari, mazkur holat aholini yil davomida qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari bahosini takomillashtirishda qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bilan shug'ullanuvchi zamonaviy minitexnologiyalarga asoslangan kichik korxonalarni barpo etishga alohida e'tibor berish lozim. Shu orqali qishloq xo'jalik mahsulotlariga talabni oshirish, mahsulotlarni sotishda erkin bozorni shakllantirish ta'minlanadi va qishloq hududlarida qo'shimcha ish o'rinlari tashkil etishga ham erishiladi. Shuningdek, qishloq xo'jalik korxonalarining o'z mahsulotlarini tashqi bozorda erkin sotish jarayonini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining baholari barcha xarajatlarni qoplab, optimal miqdorda foyda olishni ta'minlashi maqsadga muvofiqdir. Buning uchun qishloq xo'jalik korxonalari fan-texnika yutuqlarini, samarali texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etishlari, ishchi va xizmatchilarning bilim va malakalarini hamda tadbirkorlik faoliyatlarini yuksaltirishga erishish orqali mahsulot sifatini yaxshilash va xarajatlarni tejashga erishishlari lozim.

Bunday tartibda shakllangan baholar iqtisodiy jihatdan asoslangan bo'lib, ular o'z vazifalarini to'liq bajarishlari mumkin. Shunday baholargina tomonlarning manfaatlarini samarali ravishda qondirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Qisqacha xulosalar

Baho qishloq xo'jaligi iqtisodiyotining eng muhim kategoriyasi hisoblanadi. Uning mutlaq miqdori iqtisodiy jihatdan asoslangan bo'lishi kerak. Baholar qishloq xo'jalik korxonasida qilinadigan barcha xarajatlarni qoplab, korxonaga o'zining rivojlanishini ta'minlaydigan miqdorda foyda keltirishi lozim.

Iqtisodiy jihatdan asoslangan baholar o'z oldilariga qo'yilgan bir qancha funktsiyalar, vazifalar bajarilishini ta'minlashi zarur.

Hozirgi davrda qishloq xo'jaligida baholar tizimi shakllangan.

Qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining shakllanishida bir qator omillar ta'sir qiladi. Jumladan, talab va taklif o'rtasidagi munosabat, mahsulotning sifati va nafilik darajasi. Bundan tashqari qishloq xo'jaligi tarmog'iningo'ziga xos xususiyatlari ham tarmoqda baholarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari baholarining tadbirkorlar manfaatlarini ta'minlaydigan darajada bo'lishi uchun ularning shakllanishini doimiy ravishda takomillashtirib borish lozim

Qishloq xo'jaligida baholarning shakllanishini takomillashtirishda tadbirkorlar marketing faoliyatiga ham alohida e'tibor qaratishlari lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Baho deganda nimani tushunasiz?
2. Baho qanday shakllanadi?
3. Bahoning qanday vazifalari mavjud?
4. Bahoning qanday funksiyalarini bilasiz?
5. Qishloq xo'jaligida bahoning qanday turlari qo'llaniladi?
6. Xarid baholari qanday belgilanadi?
7. Jahon bahosi deganda nimani tushunasiz?
8. Qiyosiy baho deganda nimani tushunasiz?
9. Baholarni liberallashtirishning qanday yo'llari mavjud?
10. Qishloq xo'jalik mahsulotlariga bahoning shakllanish jarayonini takomillashtirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. «Davlat ehtiyojlari uchun xarid etiladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan hisob-kitobni amalga oshiruvchi Jamg'arma to'g'risida»gi Nizom, №612-1, 2000-yil 25-fevral
2. O'zbekiston Respublikasi Adliya Vazirligi tomonidan 2004-yil 6-yanvarda 1295-son bilan ro'yxatga olingan «Fermer xo'jaliklarining davlat ehtiyojlari uchun xarid qilinadigan paxta va g'alla yetishtirish xarajatlarini tijorat banklari tomonidan kreditlash tartibi to'g'risida» Nizom. -T.: «O'zbekiston», 2004
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 30-oktabrdagi 476-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Namunaviy kontraktatsiya shartnomasi». -T.: «O'zbekiston», 2002
4. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. -T.: «O'zbekiston», 1997
5. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
6. Altiyev A.S. Yerning qiymati baholanishidagi iqtisodiy asoslar. //«O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 2001. №4-5
7. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
8. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
9. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. -T.: «Mehnat», 2004
10. Umurzoqov O'.P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008

**«Qishloq xo'jaligida baholarning shakllanishi va uni takomillashtirish yo'llari»
mavzusidagi ma'ruza darsi uchun**

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligida baholarning shakllanishi va uni takomillashtirish yo'llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan baholarning shakllanishi, mohiyati va funksiyalari hamda tarmoqda qo'llaniladigan baholarning turlari bo'yicha tushunchalar berish. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining baholarini bozor iqtisodi sharoitida yanada takomillashtirish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligida baholarning shakllanishi va uni takomillashtirish yo'llari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligi tarmog'ida qo'llaniladigan baholar, ularning shakllanishi, mohiyati va funksiyalari, bozor iqtisodi sharoitida ularni yanada takomillashtirish yo'llarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

QISHLOQ XO‘JALIGIDA IQTISODIY SAMARADORLIK VA UNI OSHIRISH YO‘LLARI

- Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy samaradorlik tushunchasi, uning ahamiyati.
- Qishloq xo‘jalik korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni tavsiflovchi ko‘rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.
- Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo‘llari.

12.1. Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy samaradorlik tushunchasi, uning ahamiyati.

Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar ishlab chiqarish faoliyatida har xil qishloq xo‘jalik mahsulotlari yetishtiradilar, xizmatlarni bajaradilar. Ular dastavval natural shaklida hisobga olinadi, keyin ular sotiladi va bir qismi ichki iste‘mol uchun ishlatiladi. Bunda mahsulot yetishtirish, ish va xizmatlar bajarish jarayonining samaradorligi tovar-pul munosabatlari yordamida aniqlanadi.

Iqtisodiy fanlarda «samara» va «iqtisodiy samaradorlik» tushunchalari mavjud. Ular mamlakat, tarmoq, korxonalar va ayrim mahsulotlar bo‘yicha aniqlanishi mumkin. «Iqtisodiy samaradorlik» tushunchasi «samara» tushunchasiga nisbatan kengroq mazmunga ega. Iqtisodiy samaradorlik deganda ma‘lum davrda amalga oshirilgan tadbirlar bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar ular natijasida olingan sof foyda summasi bilan taqqoslanadi. Shunda sarflangan xarajatlar evaziga olingan sof foyda summasi qancha ko‘p bo‘lsa, iqtisodiy samaradorlik darajasi shuncha oshgan hisoblanadi va aksincha. Samara esa biror tadbiri amalga oshirish orqali erishilgan natijani ifodalaydi. Masalan, mineral o‘g‘itlardan foydalanish natijasida hosildorlikning oshishi va boshqalar.

Qishloq xo‘jalik korxonalarida yalpi mahsulot miqdorini ko‘paytirish va sifatini yaxshilash, xarajatlarni tejash iqtisodiy samaradorlik darajasini oshirishga olib keladi. Bu hol, o‘z navbatida, korxonalar ishchi-xizmatchilarini moddiy rag‘batlantirish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadi, ularning ish haqlarini oshirish hamda mukofotlash uchun, mahalliy va davlat byudjetiga to‘lovlarni o‘z vaqtida amalga oshirish va nihoyat, korxonalar ishlab chiqarishini

kengaytirilgan takror ishlab chiqarish zaminida rivojlantirish imkoniyatini yaratadi. Natijada ishlab chiqarishga yangi texnikalar, samarali texnologiyalarni joriy etish ta'minlanadi. Bu hol mehnatning mexanizatsiyalashganlik darajasini yuksaltirib, unumdorligi oshishini ta'minlaydi.

Demak, iqtisodiy samaradorlikning o'sishi korxonalarining ham, davlatning ham iqtisodiyoti yuksalishi negizidir. Shuning uchun bu masalaga respublikamizda alohida e'tibor berilmoqda. Respublikamiz hukumati tomonidan qishloq xo'jalik korxonalarini faoliyatining samaradorligini oshirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, ularga kredit olishda, soliqlar to'lashda imtiyozlar yaratilmoqda, chet el investitsiyalarini jalb etishda yordam ko'rsatilmoqda. Bularning barchasi korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligi yuksalishini ta'minlashga qaratilgandir. Buning uchun korxonalar o'z faoliyatlari bilan bog'liq bo'lgan huquqiy, tashkiliy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlarni o'z vaqtida va sifatli o'tkazishlari zarur.

12.2. Qishloq xo'jalik korxonalarida iqtisodiy samaradorlikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.

Iqtisodiy samaradorlikka baho berishda mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli Qarori bilan tasdiqlangan «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida»gi Nizomga muvofiq qishloq xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari aniqlanadi.

Mahsulotlarni sotish, xizmatlar ko'rsatish natijasida xo'jalikning hisob-kitob raqamiga kelib tushgan mablag'lar uning yalpi pul tushumini tashkil etadi. Yalpi pul tushumidan egri soliqlar (qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz solig'i, bojxona to'lovlari) summasini ayirish orqali sof pul tushumi aniqlanadi.

Qishloq xo'jalik korxonalarining yalpi daromadi yalpi mahsulot qiymatidan ishlatilgan asosiy vositalarning amortizatsiya summasini ayirish orqali aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$YaD = YaM - As$$

Bunda: YaD – yalpi daromad summasi;

YaM – yalpi mahsulot qiymati;

As – ishlatilgan asosiy vositalarning amortizatsiya summasi.

Iqtisodiy samaradorlikka baho berishda foydalaniladigan asosiy ko'rsatkichlardan biri – foydadir. Foyda summasi orqali ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi va korxonaning iqtisodiy salohiyatiga baho berish

mumkin. Iqtisodiy samaradorlikka baho berishda foydaning quyidagi turlari aniqlanadi:

1) yalpi foyda summasi. Ushbu ko'rsatkich mahsulot sotishdan tushgan sof pul tushumidan sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxini ayirish natijasida aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$YaF = ST - T$$

Bunda: YaF – yalpi foyda summasi;

ST – sof pul tushumi;

T – sotilgan mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi.

2) asosiy faoliyatdan olingan foyda. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun yalpi foydadan davr xarajatlarini ayirish va asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlarni qo'shish hamda asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlarni ayirish orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi tenglikdan foydalanish mumkin:

$$AFF = YaF - DX + AFBD - AFBZ$$

Bunda: AFF – asosiy faoliyatdan olingan foyda;

DX – davr xarajatlari;

$AFBD$ – asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlari;

$AFBZ$ – asosiy faoliyatdan ko'rilgan boshqa zararlar.

Asosiy faoliyatdan olingan boshqa daromadlarga quyidagilar kiradi:

- undirilgan yoki qarzdor tomonidan e'tirof etilgan jarimalar, penyalar, vaqtida to'lanmagan qarzlilar va xo'jalik shartnomalari shartlarini buzganlik uchun jarimalar, shuningdek yetkazilgan zararlarni undirish bo'yicha daromadlar;
- hisobot yilida aniqlangan o'tgan yillar foydasi;
- asosiy fondlar va boshqa mol-mulklarni sotishdan olingan daromadlar;
- da'vo bildirish muddati o'tgan kreditorlik va deponent qarzlarni hisobdan chiqarishdan olingan daromadlar;
- xo'jalikning umumiy ovqatlanish shaxobchalaridan tushumlar va yordamchi xizmatlardan daromadlar sifatidagi boshqa daromadlar;
- davlat subsidiyalari va xolisona moliyaviy yordamlar.

3) umumxo'jalik faoliyatidan olingan foyda. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun asosiy faoliyatdan olingan foydaga moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlarni qo'shish va moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarni ayirish orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$UFF = AFF + MFD - MFX$$

Bunda: UFF – umumxo'jalik faoliyatdan olingan foyda;

MFD – moliyaviy faoliyat daromadlari;
MFX – moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar.

Moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlarga quyidagilar kiradi:

- olingan royaltlar va sarmoya transferti;
- O'zbekiston Respublikasi hududida yoki uning tashqarisida boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida ulush qo'shgan holda qatnashishdan olingan daromad, aksiyalar bo'yicha olingan dividendlar hamda obligatsiyalar va xo'jalikka tegishli qimmatli qog'ozlar bo'yicha daromadlar;
- mol-mulkni uzoq muddatga ijaraga berishdan olingan daromadlar;
- chet el valyutasi bilan operatsiyalar bo'yicha ijobiy kurs tafovuti;
- qimmatli qog'ozlarga, shoba korxonalariga va boshqalarga sarflangan mablag'larni qayta baholashdan olingan daromadlar;
- moliyaviy faoliyatdan boshqa daromadlar.

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- olingan kreditlar bo'yicha to'lovlar;
- mol-mulkni uzoq muddatga ijaraga olish (lizing) bo'yicha foizlarni to'lash xarajatlari;
- chet el valyutasi bilan operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs tafovutlari va zararlar;
- qimmatli qog'ozlarga, shoba korxonalariga va boshqalarga sarflangan mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zararlar;
- o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar;
- moliyaviy faoliyatdan boshqa xarajatlar.

4) soliq to'langungacha bo'lgan foyda. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun umumxo'jalik faoliyatidan olingan foydaga tasodifiy (ko'zda tutilmagan) daromadlarni qo'shish va tasodifiy zararlarni ayirish orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$STF = UFF + TD - TZ$$

Bunda: *STF* – soliq to'langungacha bo'lgan foyda;

TD – tasodifiy (ko'zda tutilmagan) daromadlar;

TZ – tasodifiy zararlar.

Tasodifiy foyda - bu ko'zda tutilmagan, tasodifiy tusga ega bo'lgan, xo'jalik yurituvchi subyektning odatdagi faoliyati doirasidan chetga chiqadigan tusdagi operatsiyalar natijasida paydo bo'ladigan va olinishi kutilmagan foydadir.

Tasodifiy zararlar - bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlar moddalaridir. U yoki bu xarajat moddasining favqulodda zararlar moddasi sifatida aks ettirilishi uchun u quyidagi mezonlarga javob berishi kerak:

- korxonaning odatdagi xo'jalik faoliyatiga mos emaslik;
- bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerak;
- boshqaruv xodimi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq emasligi.

Tegishli xarajat moddalarini favqulodda zararlar moddasiga kiritish yoki kiritmaslik to'g'risida qaror qabul qilishda ishlar amalga oshiriladigan sharoitlarni ham hisobga olish lozim. Masalan, agar xo'jalik yurituvchi subyekt alohida iqlim sharoitlarida joylashgan bo'lsa, u holda iqlim sharoitlariga bog'liq holdagi ishlamasdan turib qolishlar favqulodda deb baholanishi mumkin emas, chunki ushbu modda bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerakligi to'g'risidagi mezonga mos kelmaydi.

5) sof foyda. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun soliq to'languncha bo'lgan foydadan to'lanadigan soliqlar summasini ayirish lozim. Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$SF = STF - ST$$

Bunda: SF – sof foyda;

ST – to'lanadigan soliqlar va boshqa to'lovlar summasi.

Sof foyda xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoluvchi foyda bo'lib, u muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy samaradorlikka baho berishda asosan sof foyda summasiga e'tibor berish kerak.

Iqtisodiy samaradorlikka baho berishda mutlaq ko'rsatkichlar bilan bir qatorda nisbiy ko'rsatkichlardan ham foydalaniladi. Ulardan biri rentabellik darajasidir.

Rentabellik darajasi korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligiga baho berishda qo'llaniladigan asosiy mezon ko'rsatkich hisoblanadi. Rentabellik darajasi qilingan xarajatlarning samaradorligini tavsiflaydi, ya'ni qilingan har bir birlik xarajat evaziga qancha sof foyda olinganligini ko'rsatadi. Uning darajasini aniqlash uchun sof foydani tannarxga kiritilga xarajatlarga taqsimlab, natija 100 ga ko'paytiriladi. Bunda quyidagi tenglikdan foydalaniladi:

$$Rd = \frac{SF}{T} \times 100$$

Bunda: Rd – rentabellik darajasi, foizda.

Bu ko'rsatkich yordamida korxonada, tarmoq miqyosida yoki alohida mahsulotlar turlari bo'yicha xarajatlarning iqtisodiy samaradorlik darajasi aniqlanadi. Bu ko'rsatkichlar darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, bu iqtisodiy samaradorlik darajasi ham shunchalik yuqori ekanligidan dalolat beradi. Masalan, rentabellik darajasi 20 foiz bo'lsa, bu qilingan har bir so'm xarajat evaziga korxonada 20 tiyindan sof foyda olinganligini anglatadi.

Korxonada faoliyatining iqtisodiy samaradorligiga baho berishda rentabellik me'yori ko'rsatkichidan ham foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkichni

aniqlash uchun sof foyda summasi xo'jalikda foydalanilayotgan barcha ishlab chiqarish fondlari umumiy qiymatiga taqsimlanadi va natija 100 ga ko'paytiriladi. Bunda quyidagi tenglikdan foydalaniladi:

$$Rm = \frac{SF}{OFq + AFq} \times 100$$

Bunda: Rm – rentabellik me'yori, foizda;

OFq – aylanma fondlarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'mda;

AFq – asosiy fondarning o'rtacha yillik qiymati, ming so'mda;

Bu ko'rsatkich korxonada sarflangan barcha ishlab chiqarish fondlarining bir birligi evaziga qancha foyda olinganligini anglatadi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida bozor munosabatlari bosqichma-bosqich shakllantirilmoqda. So'nggi yillarda qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti, shuningdek, daromadlari ham ortib bormoqda. Lekin qishloq xo'jaligi mahsulotlari baholariga nisbatan sanoat mahsulotlari baholarining o'sish darajasi yuqori bo'lganligi uchun tarmoqda olinayotgan sof foyda summasi doimo ham ortayotgani yo'q. Masalan, qishloq xo'jalik mahsulotlarining 1991-1998-yillarda o'rtacha sotish bahosi 15150,9 martaga oshgan bo'lsa, sanoat mahsulotlarining o'rtacha sotish baholari 134431 martaga oshgan. Ular o'rtasidagi mutanosibat 1:8,9 ga teng. Bunday hol qishloq xo'jaligida foydaning oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bundan tashqari qishloq xo'jaligi korxonalari barcha ishlab chiqarish resurslaridan yetarli darajada samarali foydalanmagan.

Hukumatimiz tomonidan barcha tarmoqlarda bo'lgani singari qishloq xo'jaligida ham iqtisodiy samaradorlikni oshirish bo'yicha islohotlar izchil amalga oshirilmoqda.

Qishloq xo'jaligida so'nggi yillardagi iqtisodiy islohotlar ijobiy natija bermoqda. Jumladan, ishlab chiqarish resurslaridan to'liq foydalanish natijasida tarmoqning yalpi mahsuloti hajmi oshmoqda va samaradorlik darajasi ham yaxshilanib bormoqda.

12.3. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo'llari.

Qishloq xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorlik darajasiga bir qancha omillar ta'sir etadi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligi yerlarining holati, ulardan foydalanish darajasi;
- xo'jaliklarning ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish darajasi;
- mehnat resurslaridan foydalanishning holati va mehnat unumdorligi darajasi;
- ishlab chiqarishning intensivlashganlik darajasi;

• qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi va chorva hayvonlarining mahsuldorligi;

- baholar, soliqlar va to'lovlar darajasi;
- suv resurslaridan foydalanishning holati;
- qishloq xo'jaligi korxonalarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik holati;
- xodimlarning moddiy va ma'naviy manfaatdorlik darajasi;
- davlat, mahalliy byudjetdan ajratilayotgan mablag' va boshqalar.

Qishloq xo'jaligining daromadlarini, yalpi va sof foydalarini kelajakda yanada ko'paytirish uning barcha tarmoqlarida bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan tashkiliy, texnikaviy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar tizimi hayotga o'z vaqtida, sifatli tatbiq etilishini obyektiv ravishda taqozo etadi.

Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun quyidagi tadbirlarga e'tibor berish lozim:

1) Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini ko'paytirish va uning sifatini yaxshilash tadbirlari:

• ekinlarning serhosil navlarini, chorva hayvonlarining esa sermahsul zotlarini yaratish, ularni ishlab chiqarishga joriy etilishini ta'minlash;

• yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv ta'minoti tadbirlarini rivojlantirish, sug'orishning tejankor usullarini joriy etish;

• chorva hayvonlarini sifatli ozuqa bilan ta'minlash va oziqlantirishni talab darajasida amalga oshirish;

• ekologiyani e'tiborga olgan holda ishlab chiqarish jarayonlarida mahalliy va mineral o'g'itlardan hamda kimyoviy vositalardan maqsadga muvofiq ravishda foydalanishni talab darajasida ta'minlash;

• mahsulotlarning sifatini, ularni tashish va saqlash jarayonlarini yaxshilash tadbirlarini tezkorlik bilan amalga oshirish va boshqalar.

2) Qishloq xo'jaligida moddiy, mehnat va pul xarajatlari tejalishini ta'minlovchi tadbirlar:

• ishlab chiqarishni samarali joylashtirish, ixtisoslashtirish va tashkil etishni jadallashtirish;

• yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, mavjud ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish natijasida ish jarayonlarini to'liq mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish va elektrlashtirish;

• ishchi-xizmatchilarni rag'batlantirish tizimini rivojlantirish;

• davr hamda moliyaviy faoliyat xarajatlarini tejab va boshqalar.

3) Bozor iqtisodiyoti munosabatlarini qishloq xo'jaligiga joriy etishni erkinlashtirish va jadallashtirish tadbirlari:

• sanoat hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari baholari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash, sotish jarayonini erkinlashtirish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik turlarini rivojlantirish;
- investitsiyalar jalb etilishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish;

- qishloq xo'jaligida infratuzilma sohaslarini rivojlantirish;
- qishloq xo'jaligiga xorijiy investitsiyalarni jalb etishni jadallashtirish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijiy mamlakatlarga eksport qilishni qo'llab-quvvatlash va hokazo.

Bu tadbirlar, avvalo yetishtiriladigan mahsulotlar miqdorini talab darajasida ko'paytirishga va ularning sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lishi zarur. Mahsulotlar miqdori ekin maydonlarini kengaytirish hamda ularning hosildorligini oshirish hisobiga ko'paytirilishi mumkin. Ekin maydonlarini ko'paytirish uchun yangi yerlarni o'zlashtirish talab etiladi, lekin buning imkoniyatlari cheklangan. Shuning uchun asosiy e'tiborni ekinlarning hosildorligini oshirishga qaratish zarur. Buning uchun ekinlarning yangi, serhosil, tez pishar navlarini yaratish, irrigatsiya va melioratsiya inshootlari holatini yaxshilash, agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirish natijasida tuproqning unumdorligi oshirishini ta'minlash lozim. Shu bilan birgalikda ekinlarni almashlab ekishni ilmiy asoslangan holda keng joriy etish maqsadga muvofiq. Alohida e'tibor ishchi-xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishga qaratilishi zarur.

Yuqoridagilar bilan birga ishlab chiqarish, davr hamda moliyaviy xarajatlarni tejab amalga oshirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni hayotga joriy etish natijasida mehnat xarajatlari kamayishiga erishish mumkin. Bu jarayon ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, agrosanoat integratsiyasining rivojlantirilishi bilan bevosita bog'liqdir. Chorva hayvonlari mahsulдорligini ham oshirish lozim, buning uchun naslchilik ishlarini rivojlantirish zarur. Chorva hayvonlarini to'yimli ozuqa bilan ta'minlashga erishish maqsadga muvofiqdir. Bu tarmoqda ham barcha xarajatlarni tejash bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar sifatli amalga oshirilishini ta'minlash zarur.

Korxonalarda iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashda iqtisodchi kadrlarning ham o'rni bor. Eng avvalo, ular yil boshida korxonaning biznes rejasini mukammal tuzishlari va iqtisodiy tahlil usullaridan foydalangan holda korxonaning xo'jalik faoliyatini tahlil qilib borishi lozim. Amalga oshirilgan tahlil natijasida korxonada samaradorlikni oshirish borasida yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va uni bartaraf etish bo'yicha takliflarni ishlab chiqib, korxonaga rahbariyatiga taqdim etishi lozim.

Yalpi foydaning ko'payishi mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni tejatlashini ham taqozo etadi. Shuning uchun mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni takomillashtirish lozim. Yuqorida

ta'kidlangan tadbirlarni amalga oshirish qishloq xo'jaligi tarmog'ining iqtisodiy samaradorligi oshishini ta'minlaydi.

Qisqacha xulosalar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligi tarmog'idagi barcha korxonalarining asosiy maqsadi - mavjud resurslardan oqilona, samarali foydalanish natijasida talabni qondiradigan miqdorda mahsulot yetishtirishga erishish va sof foyda miqdorini oshirishdir. Sof foyda miqdorining ko'payishi korxonaning kelajakda rivojlanishini, ishchi-xizmatchilarning ko'payishi manfaatdorligi oshishini ta'minlaydi.

Korxonalarining yalpi va sof foydasini to'g'ri aniqlab, ularni maqsadga muvofiq taqsimlashga alohida e'tibor berish lozim. Qishloq xo'jaligi korxonalari faoliyatining iqtisodiy samaradorligi darajasini tegishli ko'rsatkichlar tizimi yordamida aniqlanadi.

Xo'jaliklarning daromadlarini va sof foydasini ko'paytirish uchun barcha zarur tadbirlarni sifatli amalga oshirish, doimiy va c'zgaruvchan xarajatlarni tejash hamda talabni qondiradigan darajada sifatli mahsulotlar yetishtirish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy samaradorlik deganda nimani tushunasiz?
2. Iqtisodiy samaradorlik darajasini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi?
3. Yalpi daromad deganda nimani tushunasiz?
4. Yalpi daromad summasi qanday aniqlanadi?
5. Yalpi foyda nima va u qanday aniqlanadi?
6. Sof foyda nima va u qanday aniqlanadi?
7. Rentabellik darajasi nima va u qanday aniqlanadi?
8. Foyda me'yori deganda nimani tushunasiz va u qanday aniqlanadi?
9. Qanday tadbirlar qishloq xo'jalik mahsulotlari miqdorini oshirib, sifatini yaxshilaydi?
10. Qanday tadbirlar moddiy, mehnat va pul xarajatlari tejalishini ta'minlaydi?
11. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish kerak?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida» Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevraldagi 54-sonli Qaroriga ilova. / O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlari to'plami. - T.: 1999. -№2

2. «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi PF-4058-sonli Farmoni. -T.: «O'zbekiston», 2008

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009

4. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: «O'zbekiston», 1995

5. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004

6. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011

7. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003

8. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. -T.: «Mehnat», 2004

9. Toshboyev A.J. Tarmoq iqtisodi va menejmenti. Uslubiy qo'llanma. -T.: TIQXMII, 2000

10. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008

**«Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlik va uni oshirish yo'llari»
mavzusidagi ma'ruza darsi uchun**

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlik va uni oshirish yo'llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo'yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko'nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga iqtisodiy samaradorlikning mohiyati, qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligi, uni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash usullari bo'yicha tushuncha berish. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining iqtisodiy samaradorlik darajasini oshirish yo'llari to'g'risida ma'lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg'otish, mustaqil fikrlashga o'rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O'quv jarayoni	«Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlik va uni oshirish yo'llari» mavzusi bo'yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish.	
O'quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o'tiladi	
	Shakl: ma'ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o'qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
	Baholash: faol talabalarga tegishli ballar qo'yish	
Kutiladigan natijalar	O'qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo'yicha bilim va ko'nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg'otish va mavzu bo'yicha mustaqil ravishda qo'shimcha bilimlarni egallashga yo'naltirish	Talaba: Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlik tushunchasi, uni tavsiflovchi ko'rsatkichlar tizimi va ularni aniqlash usullari hamda qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirish yo'llarini o'rganish. Mavzu bo'yicha tushuncha va ko'nikmalarga ega bo'lish

DEHQONCHILIK TARMOQLARI VA ULARNI RIVOJLANTRISH YO‘LLARI

-
- Dehqonchilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.
 - Mamlakatimizda dehqonchilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati.
 - Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar.
 - Dehqonchilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish imkoniyatlari va samaradorligini oshirish yo‘llari.
-

13.1. Dehqonchilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.

Qishloq xo‘jaligi yetishtirilayotgan mahsulotlarning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ikkita yirik tarmoqqa: dehqonchilik va chorvachilikka bo‘linadi.

Dehqonchilik qishloq xo‘jaligining yetakchi tarmog‘i bo‘lib, unda ko‘p turdagi mahsulotlar yetishtiriladi. Jumladan, aholi iste‘moli uchun kerak bo‘ladigan oziq-ovqat mahsulotlari, oziq-ovqat va yengil sanoatlarining ko‘plab korxonalarini uchun xomashyo hamda chorvachilik uchun ozuqa mahsulotlari yetishtiriladi.

Dehqonchilik tarmog‘i o‘z navbatida quyidagi kichik tarmoqlarga bo‘linadi:

- donchilik (bug‘doy, arpa, makkajo‘xori, sholi va hokazo);
- texnika ekinlari (paxta, kanop, tamaki, qand lavlagi, moyli ekinlar va hokazo);
- kartoshkachilik;
- sabzavotchilik (pomidor, bodring, sabzi va hokazo);
- polizchilik (qovun, tarvuz va hokazo);
- mevachilik (olma, o‘rik, shaftoli va hokazo);
- uzumchilik;
- chorva ozuqasi ekinlari yetishtiruvchi va boshqa tarmoqlardan iboratdir.

Dehqonchilik tarmoqlari tarkibida donchilik muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Ushbu tarmoq mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Milliy xususiyatlarimizdan kelib chiqqan holada non va non mahsulotlari xalqimizning dasturxonida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli mustaqillikning ilk davridan boshlab Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan don mustaqilligiga erishishga alohida e'tibor berildi. Ushbu maqsadga erishish uchun donli ekinlar maydoni keskin oshirildi, seleksiya va urug'chilikka e'tibor berildi, donli ekinlarning hosildorligini oshirish bo'yicha tadbirlar amalga oshirildi. Ushbu islohotlar o'zining ijobiy natijalarini bermoqda va hozirgi vaqtda mamlakatimizda yillik ehtiyoj uchun yetarli miqdorda don yetishtirilmoqda.

Donli ekinlar chorvachilikni ozuqa bazasi bilan ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega.

Texnika ekinlari yetishtiradigan tarmoqda oziq-ovqat va to'qimachilik sanoatlari uchun xomashyo yetishtiriladi. Texnika ekinlari tarkibida mamlakatimizda eng keng tarqalgani va ko'p miqdorda yetishtiriladigani paxta xomashyosidir. Hozirgi vaqtda O'zbekiston paxta yetishtirish bo'yicha dunyoda oltinchi, uni eksport qilish bo'yicha esa ikkinchi o'rinni egallab kelmoqda.

Mamlakatimizning iqlim sharoiti eng shirin, eng sifatli meva, uzum, sabzavot va poliz mahsulotlari yetishtirish uchun sharoit yaratadi. Qolaversa, xalqimizning ushbu mahsulotlarni yetishtirish bo'yicha boy tajribasi mavjud. Ushbu imkoniyatlardan foydalangan holda mazkur mahsulotlar bilan faqat ichki bozorni ta'minlabgina qolmasdan, balki xorijiy mamlakatlarga ham eksport qilishga erishishimiz lozim.

13.2. Mamlakatimizda dehqonchilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati.

2008-yilda mamlakatimiz bo'yicha 5605,5 mlrd. so'mlik yalpi dehqonchilik mahsuloti yetishtirilgan bo'lib, 2007-yilga nisbatan 102,8 foizni tashkil etgan. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tarkibida dehqonchilik tarmog'ining ulushi 2008-yilda 53,5 foizni tashkil etgan bo'lib, 2007-yilda bu ko'rsatkich 55,1 foiz edi.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida paxtachilik bilan g'allachilik tarmoqlari davlat miqyosida strategik ahamiyatga ega bo'lib, ushbu mahsulotlar umumiy maydoni respublika jami ekin maydonining 82 foizga yaqinini tashkil etmoqda. Shu sababli ularning qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotdagi salmog'i ham yuqoridir.

Mamlakatimizda mustaqillikning ilk davridan boshlab ekin maydonlari tarkibini takomillashtirishga alohida e'tibor berildi. Sobiq ittifoq davrida mamlakatimiz qishloq xo'jaligi asosan paxta yetishtirishga ixtisoslashtirilgan edi. Shu sababli paxta yakka hokimligiga barham berish va mamlakatimiz aholisi ehtiyoji uchun kerak bo'ladigan qishloq xo'jalik mahsulotlarini o'zimizda yetishtirishga erishish bo'yicha islohotlar amalga oshirildi. Prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan g'alla mustaqilligi Davlat dasturi ishlab chiqildi va boshqoli don ekinlari maydoni sug'oriladigan yerlar evaziga keskin ko'paytirildi. Buning natijasida hozirgi vaqtda mamlakatimiz aholisi uchun kerak bo'ladigan don mahsulotlari o'zimizda to'liq yetishtirilmoqda va bir qismi eksport ham qilinmoqda.

Mamlakatimiz ekin maydonlari tarkibida donli ekinlarning salmog'i ortmoqda. 1995-yilda donli ekinlarning umumiy ekin maydonidagi salmog'i 39,8 foiz bo'lgan bo'lsa, 2000-yilga kelib bu ko'rsatkich 42,7 foizni, 2008-yilda esa 43,2 foizni tashkil etgan.

G'allachilik asosan respublika aholisining don mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishga xizmat qiladi. Tibbiyot me'yorlari bo'yicha bir kishi yil davomida 124 kg un va un mahsulotlarini iste'mol qilishi lozim. G'allachilikda erishilgan natija respublikamiz bu boradagi talabni qondirish imkoniyatiga ega ekanligidan dalolat beradi. Bu Prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan qabul qilingan don mustaqilligi Davlat dasturining natijasidir. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda yetishtirilayotgan bug'doy aholi ehtiyojlarini to'liq qondirib, yetishtirilgan bug'doyning bir qismi eksport ham qilinmoqda. G'allachilikning rivojlanishi chorvachilik va sanoat tarmoqlari yuksalishiga ham ijobiy ta'sir etadi.

Prezidentimiz tashabbusi va bevosita rahbarligida iqtisodiyotning muhim tarmog'i – qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan izchil islohotlar ko'p o'tmay g'alla mustaqilligiga erishish imkonini berdi. Shu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, mustaqillikning ilk davrida mamlakatimizda 940 ming tonna g'alla yetishtirilgan bo'lib, aholi uchun zarur bo'lgan bu mahsulotga ichki ehtiyojni ta'minlash uchun taxminan 4,5 mln. tonna bug'doy chetdan xarid qilinardi.

Don mahsulotlariga bo'lgan talabni qondirishga erishish uchun dastlab urug'chilikka e'tibor berildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil dekabr oyida qabul qilingan "Andijon viloyatida boshqoli don ekinlari urug'chiligini tashkil etish masalalari to'g'risida"gi qarori aynan shu vazifani amalga oshirishga qaratilgan edi. Mazkur me'yoriy hujjatga asosan, hududda bug'doyning yangi navlarini yetishtirishga ixtisoslashgan xo'jaliklar, urug'lik bug'doy sanoat miqyosida tayyorlanadigan va qadoqlanadigan zamonaviy korxonalar yuzaga keldi. Andijon viloyati mutaxassislari to'plagan tajriba va fermerlik harakatining izchil rivojlanishi

mamlakatimizda g'allachilikning yanada taraqqiy topishiga xizmat qildi. Ayniqsa, g'allachilik tarmog'ini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar, davlatimiz tomonidan dehqon va fermerlarga ko'rsatilayotgan g'amxo'rlik o'z natijasini berdi: g'alla hosildorligi va sifati yil sayin oshib, murakkab iqtisodiy sharoitda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga asos bo'ldi. Shu bilan bir qatorda, chorvachilik va parrandachilik tarmoqlari rivojlanishi uchun zarur ozuqa bazasi bunyod etilishiga mustahkam zamin yaratildi. Bugungi kunda mamlakatimizda ichki ehtiyojlar o'zimizda ishlab chiqarilgan un va non mahsulotlari bilan to'liq ta'minlanmoqda.

2008-yilda mamlakatimizda umumiy ekin maydoni 3609,3 ming gektarni tashkil etgan bo'lib, 2007-yilga nisbatan 48,3 ming gektarga ko'pdir. Shundan donli ekinlar ekilgan maydon 1559,5 ming gektar bo'lib, 2007-yilga nisbatan 101,4 foizni tashkil etadi. Shu jumladan bug'doy ekilgan maydon 1373,6 ming gektar bo'lib, 2007-yilga nisbatan 99,3 foizni tashkil etadi.

13.1-jadval

Mamlakatimizda barcha turdagi xo'jaliklarda don mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibi

Mahsulotlar	2006-yil		2007-yil		2008-yil	
	Ming tonna	Jamiga nisbatan foizda	Ming tonna	Jamiga nisbatan foizda	Ming tonna	Jamiga nisbatan foizda
Jami don	6655,1	100,0	6771,8	100,0	6730,6	100,0
Shu jumladan: bug'doy	6099,3	91,7	6197,4	91,5	6146,5	91,3
Don uchun makkajo'xori	194,2	2,9	205,5	3,0	227,7	3,4
Sholi	224,0	3,3	197,7	2,9	110,4	1,6
Boshqalar	137,6	2,1	171,2	2,6	56,7	0,9

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda yetishtirilgan donning asosiy qismi, ya'ni 91,3 foizi bug'doy hissasiga to'g'ri keladi, xalqimiz tomonidan ko'p iste'mol qilinadigan sholining salmog'i esa ancha past darajada, ya'ni 1,6 foiz, uni ko'paytirish maqsadga muvofiqdir.

2008-yilda barcha turdagi xo'jaliklarda 6730,6 ming tonna don, shundan 6335,8 ming tonna boshqali don, shu jumladan 6146,5 ming tonna bug'doy yetishtirildi. 2008-yilda 2531,4 ming tonna boshqali don, shu jumladan 2401,1 ming tonna bug'doy davlat buyurtmasi asosida xarid qilindi. 2007-yilda esa 2426,2 ming tonna boshqali don, shu jumladan 2385,7 ming tonna bug'doy davlat tomonidan xarid qilingan.

Mamlakatimizda qabul qilingan Inqirozga qarshi choralar dasturiga muvofiq oziq-ovqat ekinlari, shu jumladan, donli ekinlar maydoni kengaytirilmoqda. 2009-yilda donli ekinlar maydoni 1610,6 ming gektarni tashkil etgan.

Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2008-yilda donli ekinlar maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 13.2-jadvalda keltirilgan.

13.2-jadval

Mamlakatimiz bo'yicha 2008-yilda donli ekinlar maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Aholisi soni, ming kishi	Ekilgan maydon, ming ga	Yalpi hosil		Hosildorlik, s/ga
			ming tonna	2007-yilga nisbatan, foizda	
Respublika bo'yicha jami	27313,7	1559,5	6730,6	99,4	42,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1612,3	80,6	212,9	70,5	27,6
Andijon	2477,9	92,2	581,2	103,8	62,3
Buxoro	1576,8	88,4	583,8	102,7	59,4
Jizzax	1090,9	194,4	473,5	89,7	24,4
Qashqadaryo	2537,6	240,7	902,0	105,9	37,9
Navoiy	834,1	48,2	231,2	103,0	50,1
Namangan	2196,2	88,4	462,4	100,4	50,0
Samarqand	3032,0	165,3	718,3	99,8	43,9
Surxondaryo	2012,6	117,5	607,2	101,1	50,8
Sirdaryo	698,1	98,8	390,9	106,1	39,0
Toshkent	2537,5	150,5	554,2	101,1	36,2
Farg'ona	2997,4	129,4	731,5	102,3	56,5
Xorazm	1517,6	65,1	281,5	86,5	44,3

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda don yetishtirish bo'yicha Qashqadaryo, Samarqand va Farg'ona viloyatlari yetakchi o'rinni egallaydi. Hosildorlik darajasi bo'yicha esa Andijon va Buxoro viloyatlarida yuqori natijalarga erishilgan.

2009-yilda mamlakatimiz g'allakorlari yuksak mehnat g'alabasini qo'lga kiritdilar. Mamlakatimiz tarixida ilk bor 7,3 million tonna don ishlab chiqarildi. Ular yetishtirgan g'alla hosili 6 million 610 ming tonnadan oshdi. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida qo'lga kiritilgan bunday muvaffaqiyat asosiy oziq-ovqat mahsulotining ishonchli zahirasini yaratish,

mamlakatimizning don va un eksporti salohiyatini yuksaltirish bilan bir qatorda, aholi turmush farovonligini yanada oshirish imkonini ham beradi.

Don tayyorlash hajmi va sifatining oshishida hukumatimiz tomonidan mahsulotning xarid narxлари yildan-yilga oshirilayotgani, dehqon va fermer xo'jaliklarining moddiy-texnika bazasi mustahkamlanayotgani, ularning zamonaviy uskunalar va ehtiyot qismlari, yonilg'i-moylash materiallari bilan ta'minlanayotgani muhim omil bo'lmoqda. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida davlatimiz tomonidan dehqonlar va qayta ishlovchilarning eng zamonaviy texnikalar, energiya tejavchi tegirmonlar, donni tozalash va yuklash liniyalari, non ishlab chiqarish sexlari xarid qilish hamda qurish uchun imtiyozlar berilgani, shuningdek, don xaridida hisob-kitoblar mexanizmi soddalashtirilgani alohida e'tiborga molikdir.

"O'zdonmahsulot" aksiyadorlik kompaniyasiga qarashli 44 ta korxonaning faoliyati urug'lik tayyorlash, yetishtirilgan hosilni qayta ishlash, aholini uzluksiz ravishda un va non mahsulotlari bilan ta'minlashga qaratilgan bo'lib, hukumatimiz tomonidan ularni modernizatsiyalash, texnik va texnologik jihatdan qayta jihozlashga alohida e'tibor berilmoqda.

Markaziy Osiyo mamlakatlarida yetishtirilayotgan don hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar 13.3-jadvalda keltirilgan.

13.3-jadval

**Markaziy Osiyoda don yetishtirish hajmi to'g'risida
ma'lumot**

Davlatlar	Ekin maydoni, mln. ga		Yalpi hosil, mln. tonna		Hosildorlik, s/ga	
	1992	2005	1992	2005	1992	2005
Qozog'iston	13,72	11,50	18,29	11,10	13,0	10,0
Qirg'iziston	0,25	0,42	0,68	0,95	27,0	22,0
Turkmaniston	0,20	0,90	0,38	2,83	19,0	31,0
Tojikiston	0,18	0,32	0,17	0,63	9,0	20,0
O'zbekiston	0,63	1,40	0,96	5,75	15,0	41,0

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Markaziy Osiyoda Qozog'iston Respublikasi don yetishtirish bo'yicha yetakchi bo'lib, ikkinchi o'rinni mamlakatimiz egallaydi. Mamlakatimiz donli ekinlar hosildorligi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichga ega.

Amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida keyingi yillarda dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishda xo'jalik yuritish shakllari salmog'i ham o'zgarmoqda. 2007-yil holatiga boshqoli donning 81,6 foizi fermer xo'jaliklarida, 16,7 foizi esa dehqon xo'jaliklarida yetishtirilgan (13.4-jadval).

2007-yilda dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarishning xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha tarkibi, jamiga nisbatan foizda

Mahsulotlar	Qishloq xo'jalik korxonalari	Fermer xo'jaliklari	Dehqon xo'jaliklari
Boshqoli don	1,7	81,6	16,7
Kartoshka	0,5	15,0	84,5
Sabzavot	0,9	33,2	65,9
Poliz	1,7	49,5	48,8
Meva	2,1	45,7	52,2
Uzum	1,9	54,5	43,6

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida muhim o'rinni egallovchi mahsulotlardan yana biri paxtadir. 2008-yilda 3400,5 ming tonna paxta xomashyosi davlatga sotilgan bo'lib, 2007-yilga nisbatan 92,3 foizni tashkil etadi. Paxta ekin maydoni 2008-yilda 1425,0 ming gektar bo'lib, 2007-yilga nisbatan 98,2 foizni tashkil etgan. 2009-yilda esa paxta ekin maydoni 1347,1 ming gektarni tashkil etgan.

Yurtimiz g'o'za o'simligi ekiladigan eng shimoliy mamlakatlardan biri bo'lib, uni yetishtirish uhcun qulay shart-sharoit va xalqimiz tomonidan to'plangan boy tajriba mavjud. O'zbekiston hozirgi vaqtda paxta yetishtirish bo'yicha dunyoda oltinchi, uni eksport qilish bo'yicha esa ikkinchi o'rinda turadi.

Ta'kidlash kerakki, jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi ta'siri oqibatida jahon bozorida paxta xomashyosiga bo'lgan talabning pasayishi kuzatilmoqda. Biroq bu jarayon o'zbek paxtasiga bo'lgan ehtiyojga jiddiy ta'sir ko'rsatmayapti. Chunki serquyosh zaminimizda yetishtirilgan paxta tolasi rangi, tolasining uzunligi, pishiqligi jihatdan tashqi bozorda raqobatbardosh bo'lib, sifat ko'rsatkichlari bo'yicha ustunlikka ega. Jahon bozorida raqobat tobora kuchayib borayotgan bir paytda mamlakatimizda paxta eksporti hajmini oshirish, uning raqobatbardoshligini ta'minlash bo'yicha tegishli chora-tadbirlar amalga oshirilayotgani o'z samarasini berayotganini ta'kidlash joiz. Milliy sertifikatlashda jahon amaliyotida qo'llanilayotgan "HVI" tizimiga o'tilgani, paxta terminallari, transport infratuzilmasi va logistikaning yaxshi yo'lga qo'yilgani, eng muhimi barcha xaridorlarga teng imkoniyatlar yaratilib, shartnoma hajmlari, yetkazib berish va hisob-kitob shartlari bo'yicha hech qanday cheklolarga yo'l qoyilmayotgani bu borada muhim omil bo'layotir.

Mustaqillikning ilk yillarida mamlakatimiz aholisining kartoshkaga bo'lgan ehtiyoji to'liq qondirilmaz va shu sababli ehtiyojning ma'lum qismi chetdan sotib olingan kartoshka hisobidan qondirilar edi. Ushbu holatga barham berish va o'zimizda yetishtirilgan kartoshka bilan mamlakatimiz aholisi ehtiyojini to'liq qondirish borasida izchil islohotlar olib borildi. Jumladan, yurtimizda kartoshka seleksiyasi va urug'chiligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilib, mahalliy sharoitlarga mos, yuqori hosilli, kasalliklarga chidamli navlar yaratildi. Gollandiyadan ham kartoshkaning yuqori hosilli navlari olib kelib ekildi va mahalliy sharoitlarga moslashtirildi. Buning natijasida yurtimizda kartoshka yetishtirish hajmi keskin oshdi.

Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2008-yilda kartoshka ekin maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 13.5-jadvalda keltirilgan.

13.5-jadval

Mamlakatimiz bo'yicha 2008-yilda kartoshka maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Aholisi soni, ming kishi	Ekilgan maydon, ming ga	Yalpi hosil		Hosildorlik, s/ga
			ming tonna	2007-yilga nisbatan, foizda	
Respublika bo'yicha jami	27313,7	59,9	1398,7	117,7	195,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1612,3	2,9	21,6	126,9	73,3
Andijon	2477,9	4,3	138,1	126,2	221,6
Buxoro	1576,8	3,5	95,1	115,3	233,3
Jizzax	1090,9	1,3	30,8	105,5	180,4
Qashqadaryo	2537,6	4,7	75,3	116,5	160,4
Navoiy	834,1	1,3	35,9	123,3	226,2
Namangan	2196,2	6,6	132,8	128,1	178,1
Samarqand	3032,0	9,8	308,1	116,7	259,3
Surxondaryo	2012,6	6,2	105,9	109,7	158,9
Sirdaryo	698,1	1,4	22,7	115,6	126,0
Toshkent	2537,5	7,5	222,8	115,5	208,8
Farg'ona	2997,4	6,3	135,8	111,5	197,5
Xorazm	1517,6	4,1	73,8	128,1	175,6

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda kartoshka ekilgan maydon va yetishtirish hajmi bo'yicha Samarqand va Toshkent viloyatlari yetakchi o'rinni egallaydi. Hosildorlik darajasi bo'yicha esa Samarqand va Buxoro viloyatlarida yuqori natijalarga erishilgan. Kartoshka

yetishtirishning o'sish sur'ati Namangan va Xorazm viloyatlarida yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishda sabzavotchilik tarmog'ida yetishtirilgan mahsulotlar ham muhim ahamiyatga ega. Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2008-yilda sabzavot ekinlari maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 13.6-jadvalda keltirilgan.

13.6-jadval

Mamlakatimiz bo'yicha 2008-yilda sabzavot ekinlari maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Aholisi soni, ming kishi	Ekilgan maydon, ming ga	Yalpi hosil		Hosildorlik, s/ga
			ming tonna	2007-yilga nisbatan, foizda	
Respublika bo'yicha jami	27313,7	162,3	5217,4	111,7	252,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1612,3	8,7	119,0	119,5	136,2
Andijon	2477,9	12,9	678,1	113,8	340,8
Buxoro	1576,8	7,1	291,4	111,4	251,8
Jizzax	1090,9	9,3	194,8	111,1	187,8
Qashqadaryo	2537,6	11,8	247,3	113,2	210,3
Navoiy	834,1	3,1	117,5	112,3	240,3
Namangan	2196,2	13,2	376,1	112,4	244,8
Samarqand	3032,0	24,8	879,6	105,5	313,6
Surxondaryo	2012,6	9,3	369,2	105,6	258,3
Sirdaryo	698,1	4,1	142,6	110,8	236,3
Toshkent	2537,5	33,8	1080,0	115,2	243,1
Farg'ona	2997,4	12,4	384,1	107,6	265,1
Xorazm	1517,6	11,8	337,7	124,0	232,0

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Samarqand va Toshkent viloyatlari sabzavot ekin maydoni bo'yicha mamlakatimizda yetakchi o'rinni egallaydi. Sabzavot ekinlari hosildorligi bo'yicha esa Andijon va Samarqand viloyatlarida yuqori natijalarga erishilgan.

Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda sabzavot mahsulotlarining ham o'rnini katta. Shu sababli mamlakatimizda sabzavot ekinlari maydonini kengaytirish, hosildorlik darajasini oshirish va shu asosida ishlab chiqarish hajmini oshirishga e'tibor kuchaytirilmoqda. Jumladan, 2008-yil 20-oktabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish

chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-4041-sonli Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonda so'nggi yillarda takrorlanayotgan suv tanqisligi, oziq-ovqat mahsulotlariga jahon bozorida narx-navoning muttasil oshib borayotgani munosabati bilan, shuningdek respublikada oziq-ovqat ekinlari mahsulotlari yetishtirish hajmlarini yanada oshirish hamda ularning turlarini ko'paytirish va shu asosda aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini yanada to'liqroq qondirish, pirovard natijada qishloq aholisi daromadlari va turmush darajasini yuksaltirish bo'yicha chora-tadbirlar belgilangan. Unga ko'ra, 2009-yil hosilidan paxta ekiladigan maydonlarni qisqartirish va boshqoqli don, sabzavot hamda boshqa oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlar kengaytirilishi nazarda tutilgan.

Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2008-yilda poliz ekinlari maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 13.7-jadvalda keltirilgan.

13.7-jadval

Mamlakatimiz bo'yicha 2008-yilda poliz ekinlari maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Aholisi soni, ming kishi	Ekilgan maydon, ming ga	Yalpi hosil		Hosildorlik, s/ga
			ming tonna	2007-yilga nisbatan, foizda	
Respublika bo'yicha jami	27313,7	42,2	981,2	116,8	192,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1612,3	6,5	61,3	122,6	89,7
Andijon	2477,9	0,9	55,5	165,4	223,3
Buxoro	1576,8	1,9	66,4	109,7	240,1
Jizzax	1090,9	6,3	134,1	106,4	197,7
Qashqadaryo	2537,6	4,6	70,2	124,3	151,8
Navoiy	834,1	1,1	35,9	121,4	254,4
Namangan	2196,2	1,6	43,1	108,1	232,8
Samarqand	3032,0	3,1	60,8	104,1	189,6
Surxondaryo	2012,6	1,9	93,3	111,7	278,6
Sirdaryo	698,1	4,7	164,0	117,7	264,6
Toshkent	2537,5	3,8	90,4	128,6	211,7
Farg'ona	2997,4	1,3	27,7	112,1	193,5
Xorazm	1517,6	4,5	78,5	115,9	170,3

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda poliz mahsulotlari yetishtirish bo'yicha Sirdaryo va Jizzax viloyatlari yetakchi

o'rinni egallaydi. Hosildorlik darajasi bo'yicha esa Surxondaryo va Sirdaryo viloyatlarida yuqori natijalarga erishilgan.

Respublikamiz viloyatlarida yetishtirilgan poliz mahsulotlarini aholisi soni bo'yicha tahlil qilinadigan bo'lsa, Surxondaryo viloyatida poliz ekinlari maydoni va yalpi hosilini ko'paytirish lozimligi aniq bo'ladi.

Dehqonchilikning muhim tarmoqlaridan biri mevachilikdir. Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2008-yilda mevali daraxtlar maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 13.8-jadvalda keltirilgan.

13.8-jadval

Mamlakatimiz bo'yicha 2008-yilda mevali daraxtlar maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Aholisi soni, ming kishi	Maydoni, ming ga	Yalpi hosil		Hosildorlik, s/ga
			ming tonna	2007-yilga nisbatan, foizda	
Respublika bo'yicha jami	27313,7	214,4	1402,8	110,5	82,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1612,3	4,3	19,7	121,4	56,9
Andijon	2477,9	27,0	283,6	111,9	123,2
Buxoro	1576,8	10,3	121,7	110,0	136,0
Jizzax	1090,9	12,0	47,7	111,6	59,5
Qashqadaryo	2537,6	11,2	55,0	109,2	60,4
Navoiy	834,1	4,6	54,1	108,3	128,4
Namangan	2196,2	25,6	108,9	109,8	52,9
Samarqand	3032,0	27,8	196,6	106,7	84,4
Surxondaryo	2012,6	13,3	77,5	101,3	79,6
Sirdaryo	698,1	4,9	15,8	106,9	40,2
Toshkent	2537,5	23,5	121,0	115,3	72,2
Farg'ona	2997,4	38,5	199,3	111,9	65,9
Xorazm	1517,6	11,4	101,9	115,9	116,7

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizdagi jami mevali daraxtzorlarning 42,5 foizi Farg'ona vodiysi viloyatlari hissasiga to'g'ri keladi. Samarqand va Toshkent viloyatlarida ham mevali daraxtzorlar maydoni boshqa viloyatlarga nisbatan ancha yuqori ko'rsatkichga ega. Meva yetishtirish hajmi bo'yicha Andijon, Farg'ona va Samarqand viloyatlari yetakchi o'rinni egallaydi. Hosildorlik darajasi bo'yicha esa Buxoro viloyatida eng yuqori natijaga erishilgan.

Yurtimizning janubiy mintaqasi bo'lgan Surxon vohasi o'ziga xos iqlim sharoitlariga ega va bu ayrim mevali daraxtlarni, jumladan, anor, xurmo, anjir va boshqalarni yetishtirish imkonini beradi. Bundan tashqari, viloyatda mevalar boshqa viloyatlarga nisbatan ertaroq pishib yetiladi. Ushbu imkoniyatlardan samarali foydalangan holda Surxondaryo viloyatida mevachilikdan yuqori daromad olish imkoniyatlari mavjud va shu imkoniyatlardan foydalanish lozim.

Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2008-yilda uzum maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 13.9-jadvalda keltirilgan.

13.9-jadval

Mamlakatimiz bo'yicha 2008-yilda uzum maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Aholisi soni, ming kishi	Maydoni, ming ga	Yalpi hosil		Hosildorlik, s/ga
			ming tonna	2007-yilga nisbatan, foizda	
Respublika bo'yicha jami	27313,7	125,4	791,0	89,9	77,4
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1612,3	0,5	3,2	109,0	54,4
Andijon	2477,9	4,2	30,5	118,9	86,8
Buxoro	1576,8	9,5	73,5	55,0	89,9
Jizzax	1090,9	4,9	19,1	104,4	47,2
Qashqadaryo	2537,6	8,6	35,2	81,4	55,8
Navoiy	834,1	6,5	39,6	101,9	63,6
Namangan	2196,2	12,8	64,6	101,3	55,8
Samarqand	3032,0	38,6	299,1	100,9	97,3
Surxondaryo	2012,6	14,7	46,0	48,8	43,2
Sirdaryo	698,1	1,5	6,6	104,7	56,3
Toshkent	2537,5	16,6	95,2	112,9	71,7
Farg'ona	2997,4	4,9	56,4	106,2	134,0
Xorazm	1517,6	2,1	22,0	112,8	114,0

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda uzum maydoni bo'yicha Samarqand, Toshkent va Surxondaryo viloyatlari boshqa viloyatlarga nisbatan ancha yuqori ko'rsatkichga ega. Uzum yetishtirish hajmi bo'yicha Samarqand va Toshkent viloyatlari yetakchi o'rinni egallaydi. Hosildorlik darajasi bo'yicha esa Farg'ona va Xorazm viloyatlarida yuqori natijalarga erishilgan.

Iqlim sharoitlari va quyosh energiyasining optimal tushishi ta'sirida yurtimizda yetishtirilayotgan meva va uzumning sifati va ta'm xususiyatlari juda yuqori darajada bo'ladi. Shu sababli respublikamizda yetishtirilgan mevalarga xorijiy mamlakatlarda, ayniqsa Rossiya Federatsiyasida talab yuqori. Shuni e'tiborga olgan holda, meva va uzum yetishtirishni ko'paytirish, aholi ehtiyojlarini to'liq qondirish hamda xorijiy mamlakatlarga eksport qilishni yo'lga qo'yish bo'yicha tadbirlarni izchil amalga oshirib borish lozim.

Amalga oshirilayotgan islohotlar va hukumatimiz tomonidan qaratilayotgan e'tibor tufayli mamlakatimizda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishni ko'paytirish hamda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash borasida ijobiy natijalarga erishilmoqda. Bunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 20-oktabrdagi «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 4041-sonli Farmoni va 2009-yil 26-yanvardagi «Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi Q-1047-sonli qarorini alohida ta'kidlab o'tish lozim. Bundan tashqari Prezidentimiz tashabbusi bilan qabul qilingan "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" Davlat dasturida ham oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu me'yoriy hujjatlarga muvofiq tegishli tadbirlar amalga oshirilmoqda hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmini oshirishga erishilmoqda.

Mamlakatimizda 2008-yilda kartoshka ekilgan maydon 7,1 foizga, sabzavot ekin maydoni 1,4 foizga, poliz ekinlari maydoni 11,0 foizga oshgan bo'lsa, chorva ozuqasi ekinlari maydoni 4,2 foizga qisqargan va 278,1 ming gektarni yoki umumiy ekin maydonining 7,7 foizini tashkil etgan. Bunday hol ekinlarni almashlab ekishga salbiy ta'sir etishi mumkin. Shuning uchun kelajakda ekin maydonlari salmog'ini tartibga solishda almashlab ekish joriy etilishini ta'minlashga alohida e'tibor berish lozim.

Surxondaryo viloyatida ham qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblangan dehqonchilikni rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. 2008-yilda viloyatda 345,6 ming tonna paxta xomashyosi va 607,2 ming tonna don tayyorlangan.

2008-yilda Surxondaryo viloyatida 123 ming gektar yerga paxta ekilgan bo'lib, 345,6 ming tonna paxta xomashyosi yetishtirildi. Viloyatda 99,2 ming gektarga, shu jumladan 95,0 ming gektar sug'oriladigan va 4,2 ming gektar lalmi maydonlarga boshqoqli don ekilgan bo'lib, barcha toifadagi xo'jaliklarda 607187 tonna don, shundan 585736 tonna boshqoqli don, shu jumladan 578379 tonna bug'doy tayyorlandi. Jami tayyorlangan donning 481854 tonnasi umumiy sektorda va 125333 tonnasi dehqon xo'jaliklarida yetishtirildi. 2008-yilda viloyatda barcha turdagi xo'jaliklarda 105,9 ming tonna kartoshka ishlab chiqarilib, 2007-yilga nisbatan 109,7 foizni tashkil

etgan. Bundan tashqari 369183 tonna sabzavot yetishtirilgan bo'lib, uning 89927 tonnasi umumiy sektorda, 279256 tonnasi dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarilgan. Surxondaryo viloyatida 2008-yilda 93275 tonna poliz mahsulotlari, 46029 tonna uzum va 77523 tonna ho'l meva ishlab chiqarildi.

Dehqonchilikning respublikamiz hamda qishloq xo'jalik korxonalarini iqtisodiyotidagi o'rnini, ahamiyatini e'tiborga olgan holda kelajakda ularni rivojlantirish va samaradorligini yuksaltirish eng asosiy vazifalardan biridir. Bu muammoni ijobiy hal etish uchun, avvalo, erkin bozor talablarini e'tiborga olgan holda qanday turdagi dehqonchilik mahsulotlarini va qancha miqdorda yetishtirish zarurligini aniqlab olish lozim. Bunda davlatning qanday mahsulotlarga va qancha miqdorda ehtiyoji borligini aniqlashga alohida e'tibor berish lozim. Chunki davlat aholi ehtiyoji uchun zarur tovar ishlab chiqaruvchilar uchun imtiyozlar yaratmoqda.

Xo'jaliklar boshqa iste'molchilarning qisqa va uzoq muddatli talablarini ham chuqur o'rganishlari hamda o'z ichki ishlab chiqarish ehtiyojlarini aniqlab olishlari lozim. Qaysi mahsulotni va qancha miqdorda yetishtirish maqsadga muvofiq ekanligini aniqlashda ularning samaradorligini e'tiborga olish zarur. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir xo'jalik kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan miqdorda foydaga erishishi lozim. Yuqorida ta'kidlangan masalalarni hal etishda ekinlarni almashlab ekishning nazariy hamda amaliy jihatdan asoslangan tizimi joriy etilishiga ham alohida e'tibor berish kerak. Chunki bu tuproqning unumdorligi oshishini ta'minlaydi va chorvachilikning mustahkam ozuqa bazasi bilan ta'minlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Dehqonchilik mahsulotlarini belgilangan miqdorda yetishtirish uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini: ularning turlarini, miqdorini hamda holatini aniqlab olish alohida ahamiyatga ega. Chunki ular yordamida mahsulot yetishtirish jarayonlari belgilangan muddatlarda, sifatli bajarilishi ta'minlanadi. Natijada ishlab chiqarish xarajatlari tejaladi foyda hajmi oshadi.

Dehqonchilik tarmoqlarida yetishtirilayotgan mahsulotlarning samaradorligi bir qancha ko'rsatkichlar yordamida aniqlanadi. Ular miqdor (natural) va qiymat shaklida namoyon bo'lib, quyidagi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi:

a) ekin turlari bo'yicha 1 gektar maydondan olingan hosil, ya'ni ekinlarning hosildorligi. Uni aniqlash uchun jami yetishtirilgan hosilni shu hosil olingan ekin maydoniga taqsimlash lozim. Buning uchun quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Hd = \frac{YaH}{Em};$$

Bunda: Hd – ekinlarning hosildorlik darajasi, sentner/ga;
 YaH – olingan yalpi hosil, tonna yoki sentner;

Em – ekin maydoni, ga.

b) ekinlarning turlari bo'yicha ishlab chiqarish tannarxi. Uni jami ishlab chiqarish xarajatlar summasing olingan mahsulot miqdoriga nisbati bilan, ya'ni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

$$Mtt = \frac{\sum IChX}{YaH}$$

Bunda: *Mtt* – mahsulot turini yetishtirish tannarxi, so'm/sentner. Bu ko'rsatkich yetishtirilgan har bir mahsulotning bir sentneri necha so'mga tushganligini ko'rsatadi.

d) Mahsulot turlari bo'yicha rentabellik darajasi. Ushbu ko'rsatkich mahsulotlarni sotishdan olingan foydani ushbu mahsulotlarning ishlab chiqarish xarajalariga bo'lish va natijani 100 ga ko'paytirish orqali topiladi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$R = \frac{SF}{IChX} \times 100$$

Bunda: *R* – har bir mahsulot turining, dehqonchilik tarmog'ining rentabellik darajasi, foizda;

SF – olingan sof foyda, ming so'm.

Barcha vositalardan yil davomida to'g'ri, to'liq hamda samarali foydalanish orqali talabni qondiradigan miqdorda sifatli dehqonchilik mahsulotlari yetishtirish, ularning samaradorligini yuksaltirish uchun muayyan chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

13.3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar.

Globalashuv sharoitida dunyo iqtisodiy inqiroz domida bo'lishiga qaramay, O'zbekistonda mazkur salbiy jarayon oqibatlarining nafaqat oldi olindi, balki barqaror iqtisodiy rivojlanish ham ta'minlanmoqda. Bunday ijobiy natijaga Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan ilgari surilgan, islohotlarni amalga oshirishning besh tamoyiliga asoslangan ijtimoiy-iqtisodiy siyosatni yuritish hamda inqirozga qarshi choralarni o'z vaqtida qabul qilish tufayli erishildi.

2009-yil yakunlariga ko'ra, mamlakatimizda yalpi ichki mahsulotning o'sishi 8,1 foizni, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sishi – 9 foizni, qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 5,7 foizni, chakana tovar aylanmasi – 16,6 foizni, pullik xizmatlar ko'rsatish hajmining o'sishi 12,9 foizni tashkil qildi. Davlat budjeti unda belgilangan xarajatlarni kamaytirmagan holda barqaror ravishda profitsit bilan ijro etildi, inflatsiya darajasi esa prognoz ko'rsatkichdan oshmadi va 7,4 foizni tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov tashabbusi bilan o‘z vaqtida qabul qilingan iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror faoliyatini ta‘minlashga va eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan Inqirozga qarshi choralar dasturi Xalqaro valyuta jamg‘armasi tomonidan mintaqaning barcha mamlakatlari orasida inqirozga qarshi kurashish bo‘yicha eng samarali choralar sifatida qayd etilgani bejiz emas.

2008-yil 28-noyabrda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta‘minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida»gi PF-4058-sonli Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonga muvofiq iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta‘minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi ishlab chiqilgan. Mazkur dasturning ikkinchi qismida mamlakatimizning tovar ishlab chiqaruvchilari va xizmat ko‘rsatuvchilari mahsulotiga ichki talabni noinflyatsiyaviy rag‘batlantirish bo‘yicha choralar belgilab berilgan. Unda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish bo‘yicha qo‘shimcha choralarga bag‘ishlangan alohida punkt bo‘lib, quyidagi tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutilgan:

- aholini oziq-ovqat mahsulotlarining asosiy turlari bilan barqaror ta‘minlash maqsadida viloyatlar hokimliklari qoshida meva-sabzavot mahsulotlari va kartoshka yetishtirishga bo‘nak ajratish, xarid qilish, transportga yuklash, saqlash va ulgurji savdosi bo‘yicha ixtisoslashtirilgan kompaniyalar tashkil etish hamda yangi tashkil etilayotgan ixtisoslashtirilgan kompaniyalarga aylanma mablag‘lar ajratish va zarur moddiy-texnik bazani ularga ijaraga berish. Shu maqsadda meva-sabzavot mahsulotlari va kartoshka yetishtirish uchun avans ajratish, ularni xarid qilish, tayyorlash, saqlash va ulgurji sotish bo‘yicha 13 ta hududiy ixtisoslashtirilgan “Mevasabzavot-tayyorlovsavdo” kompaniyalari tashkil etildi;

- 2009-yilda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini joylashtirishni optimallashtirish va samaradorligini oshirish hisobidan qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtirishni kengaytirish: sabzavotlarni - 5,6 foizga, poliz ekinlarini - 6,6 foizga, kartoshkani - 6,2 foizga ko‘paytirish;

- har bir tumanda muqobil energiya manbalaridan foydalanuvchi yengillashtirilgan konstruksiyali 5-6 ta issiqxona barpo etish. 2009-yilning birinchi yarmida umumiy maydoni 341 gektarga teng bo‘lgan yengillashtirilgan konstruksiyali, muqobil issiqlik manbalaridan foydalanuvchi 648 ta issiqxona tashkil etildi;

- 2009-yilda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo va Xorazm viloyatlarida 2 ming gektarli umumiy maydonda, shu jumladan xorijiy

sarmoyadorlarni jalb etgan holda qishloq xo'jalik ekinlarini tomchilab sug'orish texnologiyalarini joriy etish;

- meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari va agrofirmalariga bo'nak tarzida va xaridlar bo'yicha hisob-kitoblar uchun naqd pul mablag'lari berilishi ustidan muntazam nazorat olib borish.

2009-yilning birinchi yarmida iqtisodiyotning agrar tarmog'i samaradorligini oshirish bo'yicha kompleks choralar doirasida, eng avvalo, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash bo'yicha zamonaviy korxonalarni barpo etish ishlarini jadallashtirish evaziga hisobot davrida meva-sabzavot, go'sht va sut mahsulotlarini qayta ishlovchi minitexnologiyalar bilan jihozlangan 66 ta korxonani tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 20-oktabrdagi «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 4041-sonli Farmoni va 2009-yil 26-yanvardagi «Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 1047-sonli qarori e'lon qilindi va oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish hajmini oshirishga e'tibor kuchaytirildi. Jumladan, Surxondaryo viloyati hokimining 2008-yil 23-oktabrdagi 169-sonli qaroriga ko'ra, 2009-yil hosilidan boshlab paxta ekib kelingan yer maydonidan 3400 gektari oziq-ovqat ekinlari ekish uchun ajratilgan. Shu maydonning 3000 gektari g'alla, 115 gektari sabzavot, 30 gektari kartoshka va 255 gektari moyli ekinlar uchun ajratilgan.

Bundan tashqari "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" Davlat dasturida ham dehqonchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu dasturda 2009-yil mobaynida quyidagi ishlarni amalga oshirish nazarda tutilgan edi:

- barcha mintaqalarda ilg'or xorijiy texnologiyalarni joriy etgan holda meva-sabzavot va chorvachilik mahsulotlarini saqlash, chuqur qayta ishlash va idishlarga joylash bo'yicha korxonalar tashkil etish (8 ta yangi korxonani tashkil etish va 12 ta mavjud korxonani modernizatsiya qilish);

- yetakchi xorijiy kompaniyalar - mini-texnologiyalar va ixcham asbob-uskunalar ishlab chiqaruvchilarni jalb etgan holda minitexnologiyalar va ixcham asbob-uskunalar bo'yicha doimiy ishlaydigan ko'rgazma-savdolar va yarmarkalar tashkil etish.

13.4. Dehqonchilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish imkoniyatlari va samaradorligini oshirish yo'llari.

Dehqonchilik tarmoqlarining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyatini inobatga olgan holda uni rivojlantirib borish lozim.

Dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishni rivojlantirish va ularning samaradorligini yuksaltirish yo‘llari quyidagilar:

a) dehqonchilik mahsulotlari yalpi hosilini ko‘paytirish uchun:

- ekin maydonlarini kengaytirish;
- ekinlarning hosildorligini oshirish zarur;

b) hosildorlikni oshirish uchun:

- ekin maydonlarining meliorativ holatini yaxshilash;
- ekin maydonlarining suv bilan ta‘minlanishini yaxshilash va sug‘orishning zamonaviy, tejamkor usullarini qo‘llash ;
- urug‘larni sermahsul, tezpishar navlarini ekish;
- mineral va mahalliy o‘g‘itlardan oqilona foydalanish;
- boshqa kimyoviy vositalardan samarali foydalanish;
- agrotexnik tadbirlarni muddatida va sifatli bajarish;
- almashlab ekishni joriy etish;
- ishchi va xizmatchilarni moddiy va ma‘naviy rag‘batlantirish;
- ishlab chiqarish vositalaridan to‘liq va samarali foydalanish lozim.

d) mahsulot yetishtirishda xarajatlarni tejash uchun:

- zamonaviy texnikalarni, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish;
- mahsulot yetishtirish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirishga e‘tibor berish.

e) ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va ekinlarni maqsadga muvofiq joylashtirish zarur;

f) yetishtirilgan hosilni tashish va saqlash jarayonlarini samarali tashkil etish lozim;

g) mahsulotlarni bozor talablari asosida sotishni amalga oshirish kerak.

Dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishni ko‘paytirishning ikkita – ekstensiv va intensiv usullari mavjud.

Ekstensiv usulda mahsulot miqdori asosan ekinlar maydonini ko‘paytirish hisobiga, intensiv usulda esa ekinlarning hosildorligini oshirish hisobiga ta‘minlanadi. Dehqonchilik mahsulotlari miqdorini intensiv usul orqali ko‘paytirish uchun tuproq unumdorligi oshishini ta‘minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish, masalan, irrigatsiya-melioratsiya tizimini qurish, ta‘mirlash, yerlarni tekislash, o‘g‘itlardan samarali foydalanish, almashlab ekishni joriy etish kerak.

Yetishtirilayotgan mahsulotlar samaradorligini yuksaltirish uchun esa ishlab chiqarish va boshqarish xarajatlari tejalishini ta‘minlaydigan tadbirlarni oqilona amalga oshirish zarur. Buning uchun mehnatni tashkil etishning bozor iqtisodiyoti talablariga mos shakllarini tatbiq qilish, ishlab chiqarish, hosilni yig‘ishtirib olish, saqlash jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, ishlab chiqarish vositalaridan to‘liq va samarali foydalanish, zamonaviy texnika, ilg‘or texnologiyalarni joriy etish, ishchi-xizmatchilarning moddiy va ma‘naviy rag‘batlantirilishini izchillik bilan amalga oshirish kerak.

Dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish, uning samaradorligini yuksaltirish maqsadida xo'jaliklarda faoliyat ko'rsatayotgan barcha a'zolarining ishlab chiqarishga bo'lgan munosabatlarini bozor talablari asosida tubdan o'zgartirish lozim. Ya'ni, ular mahsulot yetishtirish, yig'ishtirib olish, saqlash va sotish bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni vaqtida, oqilona amalga oshirishdan moddiy manfaatdor bo'lishlari kerak.

Yuqorida ta'kidlangan barcha tadbirlar vaqtida, sifatli amalga oshirilishi natijasida dehqonchilik mahsulotlari yetishtirish hajmi ko'payib, ularning samaradorligi yuksalishi ta'minlanadi.

Qisqacha xulosalar

Dehqonchilik mamlakat qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'idir. Ushbu tarmoq aholining oziq-ovqat mahsulotlariga va sanoatning xomashyoga bo'lgan talabini qondirishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari dehqonchilik tarmog'i chorvachilik tarmog'ini ozuqa bazasi bilan ta'minlashda ham muhim o'rin tutadi.

Mamlakatimizda dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirish, ularning samaradorligini yuksaltirish uchun huquqiy, tashkiliy, texnologik hamda iqtisodiy shart-sharoitlar yaratilgan bo'lib, tarmoqda iqtisodiy islohotlar izchil amalga oshirilmoqda.

Dehqonchilik mahsulotlarini yetishtirayotgan fermer xo'jaliklarida ushbu mahsulotlarni qayta ishlovchi minitexnologiyalarni joriy etishga e'tiborni kuchaytirish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Dehqonchilik tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rini, ahamiyatini tushuntirib bering.
2. Dehqonchilik mahsulotlarining inson hayotidagi ahamiyatini izohlab bering.
3. Dehqonchilik o'z navbatida qanday tarmoqlarga bo'linadi?
4. Mamlakatimizda dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarishning holati qanday?
5. Dehqonchilik mahsulotlari samaradorligini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi?
6. Mamlakatimizda dehqonchilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorlik darajasini qanday holatda?
7. Dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishni rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirishning qanday yo'llari mavjud?
8. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida hukumatimiz tomonidan dehqonchilikni rivojlantirish borasida qanday tadbirlar amalga oshirilmogda?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» davlat Dasturi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi №1046-sonli Qarori. «Xalq so'zi», 2009-yil 28-yanvar
2. «Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi №PQ-1047 sonli Qarori. «Xalq so'zi», 2009-yil 28-yanvar
3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009
4. Karimov I.A. Dehqonchilik taraqqiyoti - farovonlik manbai. -T.: «O'zbekiston», 1993
5. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
6. Doniyorov S. G'alla mustaqilligi va mamlakat taraqqiyoti. "Xalq so'zi" 2009-yil 12-avgust
7. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
8. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003
9. Toshboyev A.J. Tarmoq iqtisodi va menejmenti. Uslubiy qo'llanma. -T.: TIQXMII, 2000
10. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008
11. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

«Dehqonchilik tarmoqlari va ularni rivojlantirish yo‘llari» mavzusidagi
ma’ruza darsi uchun

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Dehqonchilik tarmoqlari va ularni rivojlantirish yo‘llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo‘yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko‘nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga qishloq xo‘jaligining tarmoqlari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, ularni rivojlantirish imkoniyatlari va ushbu tarmoqlarning mamlakatimiz iqtisodiyotida tutgan o‘rni bo‘yicha tushuncha berish. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida dehqonchilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish bo‘yicha mamlakatimiz hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan tadbirlar to‘g‘risida ma’lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg‘otish, mustaqil fikrlashga o‘rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O‘quv jarayoni	«Dehqonchilik tarmoqlari va ularni rivojlantirish yo‘llari» mavzusi bo‘yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo‘yicha bilim va ko‘nikma hosil qilish.	
O‘quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o‘tiladi	
	Shakl: ma’ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o‘qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	Baholash: faol talabalarga tegishli ballar qo‘yish	
	O‘qituvchi: Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo‘yicha bilim va ko‘nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg‘otish va mavzu bo‘yicha mustaqil ravishda qo‘shimcha bilimlarni egallashga yo‘naltirish	Talaba: Dehqonchilik tarmoqlari, ularning ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari hamda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida dehqonchilik tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan tadbirlarni o‘rganish. Mavzu bo‘yicha tushuncha va ko‘nikmalarga ega bo‘lish

14-BOB

CHORVACHILIK TARMOQLARI VA ULARNI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI

-
- Chorvachilik tarmoqlarining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.
 - Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati.
 - Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan islohotlar.
 - Chorvachilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo‘llari.
-

14.1. Chorvachilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.

Chorvachilik - mamlakatimiz qishloq xo‘jaligining muhim tarkibiy qismidir. Chunki bu tarmoqda inson salomatligi uchun zarur, oqsil moddalariga boy bo‘lgan turli xildagi oziq-ovqat mahsulotlari yetishtiriladi. Go‘sht, sut, tuxum - aholining asosiy oziq-ovqat mahsulotlari bo‘lib, ularsiz oziq moddalarga bo‘lgan talabni qondirib bo‘lmaydi. Chorvachilik sanoat uchun jun, teri, go‘sht, sut kabi xomashyo yetkazib beradi. Natijada sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga shart-sharoit yaratiladi.

Chorvachilik tarmog‘i dehqonchilikni mahalliy o‘g‘it bilan ta‘minlaydi. Bu esa yerlarning mahsuldorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Chorvachilik yurik tarmoq bo‘lib, hayvonlar turlari va yetishtiriladigan mahsulotlar xususiyatidan kelib chiqqan holda quyidagi tarmoqlarga bo‘linadi:

- qoramolchilik;
- qo‘ychilik;
- parrandachilik;
- cho‘chqachilik;
- yilqichilik;
- mo‘ynachilik;
- baliqchilik;
- asalarichilik va boshqalar.

Shuning uchun respublikamiz hukumati chorvachilikni rivojlantirishga qaratilgan yirik dasturlar ishlab chiqib, ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha qator chora-tadbirlarni amalga oshirmoqda. Masalan, shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollarini ko'paytirishni rag'batlantirish dasturini amalga oshirish yuzasidan bajarilayotgan chora-tadbirlar bugungi kunda sezilarli natijalar bermoqda.

Qoramolchilik chorvachilik tarmoqlari tarkibida alohida ahamiyatga ega. U aholini qimmatli oziq-ovqat mahsulotlari – sut va go'sht bilan ta'minlaydi. Ularning terisidan esa ko'p turdagi cherm mahsulotlari tayyorlanadi. Boshqa turdagi chorva mollari bilan taqqoslaganda, qoramollar yuqori sut mahsuldorligiga ega. Bir yil mobaynida bir bosh qoramoldan 5-8 ming kilogramm, bir sutkada esa 25 kilogrammgacha sut sog'ib olish mumkin. Bundan tashqari, qoramollar ratsioni tarkibiga kiruvchi ozuqalar ham boshqa turdagi chorva mollari ozuqasiga nisbatan ancha arzon bo'lib, asosan dag'al xashak iste'mol qiladi.

Qo'ychilik ham chorvachilikning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, go'sht, jun, teri, qorako'l teri, sut va boshqa mahsulotlar beradi. Mamlakatimizda 2009-yil holatiga 20846,2 ming gektar yaylovlar mavjud bo'lib, ushbu yaylovlarda qo'ychilikni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar mavjuddir.

Parrandachilik chorvachilikning eng mahsuldor, samaradorlik darajasi yuqori bo'lgan tarmoqlaridan biridir. Parrandachilik aholini to'yimli parhez oziq-ovqat mahsuloti va oqsilga boy tuxum bilan ta'minlaydi.

Keyingi yillarda mamlakatimizda baliqchilikka ham alohida e'tibor berilmoqda. Baliqchilikni rivojlantirish bo'yicha maxsus dastur va me'yoriy hujjatlar qabul qilinib, baliq yetishtirishga ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari tashkil etilmoqda.

14.2. Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati.

Mamlakatimizda qoramollarni aholiga va fermer xo'jaliklariga kimoshdi savdolari orqali sotish, ularga maqsadli va imtiyozli kreditlar berish, veterinariya xizmati ko'rsatishning sifati va hajmini oshirish, ozuqa bilan ta'minlash bo'yicha samarali mexanizmlar yaratilgan. Chorvachilikni rivojlantirish dasturining ijrosi doirasida 2008-yili kimoshdi savdolarida 20,3 ming bosh, 2009-yilda yana 24,6 ming bosh qoramol sotilildi. Agar 2007-yilda qoramol sotib olish uchun 42,5 mlrd. so'mlik imtiyozli kreditlar ajratilgan bo'lsa, 2008-yilda bu raqam 48,2 mlrd. so'mni tashkil etdi. Ma'lumki, mamlakatimizda kam ta'minlangan oilalarni bepul sigir ajratish yo'li bilan qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2006-yildan 2008-yilga qadar ana shunday oilalar uchun 103 mingdan ziyod qoramol berildi.

Natijada 2009-yilning 1-yanvarigacha shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarida qoramol boquvchi sifatida ro'yxatga olingan fuqarolarning umumiy soni 1,1 milliondan ko'proqni tashkil etdi. Shulardan 54 ming kishiga yangi mehnat daftarchasi berildi, 111 ming fuqaroning esa mavjud mehnat daftarchasiga ish staji tegishli tartibda qayd etildi. Bunday tadbirlarning amalga oshirilishi qoramollar soning oshishi va ulardan olinadigan mahsulot hajmining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Surxondaryo viloyatida ham mamlakatimiz miqyosida bo'lgani kabi chorvachilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, 2008-yilda viloyatda 99752 tonna yoki 2007-yilga nisbatan 103,9 foiz miqdorida go'sht, 454629 tonna yoki o'tgan yilga nisbatan 102,6 foiz miqdorida sut, 131,3 mln. dona yoki o'tgan yilga nisbatan 104,0 foiz miqdorida tuxum yetishtirildi. Viloyat bo'yicha 2008-yil 1-yanvar holatiga qoramollar soni 625,5 ming boshni yoki 2007-yilga nisbatan 110,0 foizni, shu jumladan sigirlar 273,3 ming boshni yoki o'tgan yilga nisbatan 106,2 foizni, qo'y va echkilar soni 1533,3 ming boshni yoki o'tgan yilga nisbatan 105,7 foizni va parrandalar soni 1640,4 ming boshni yoki o'tgan yilga nisbatan 120,6 foizni tashkil etdi.

2008-yilda mamlakatimiz bo'yicha 4874,1 mlrd. so'mlik yalpi chorvachilik mahsuloti yetishtirilgan bo'lib, 2007-yilga nisbatan 106,7 foizni tashkil etgan. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tarkibida chorvachilik tarmog'ining ulushi 2008-yilda 46,5 foizni tashkil etgan bo'lib, 2007-yilda bu ko'rsatkich 44,9 foiz edi. Mamlakatimizda chorvachilik mahsulotlari yetishtirishda dehqon xo'jaliklarining ulushi ancha yuqoridir. Chorvachilik tarmoqlarida yetishtirilayotgan mahsulotlarning asosiy qismi respublika aholisi talablarini qondirish maqsadida ichki bozorlarda, cheklangan miqdori esa tashqi bozorlarda sotilmoqda. Ularni eksport qilish natijasida valyuta tushumiga erishilmoqda, lekin bu mavjud imkoniyatlar darajasidan ancha pastdir. Kelajakda bu masalani hal etishga alohida e'tibor berish maqsadga muvofiqdir, buning uchun tarmoqda imkoniyatlar mavjud. Respublika chorvachiligida ekologik jihatdan barcha talablarga javob beradigan go'sht, sut mahsulotlarini, teri, ayniqsa, qorako'l terisini, jun yetishtirishni rivojlantirib, ularni tashqi bozorda sotish mumkin. Bunda aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish darajasi ham yuksaltiriladi. Natijada tarmoqning mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni yanada ortadi.

Chorvachilik tarmog'idan dehqonchilik tarmog'ining rivojlanishini ta'minlaydigan mahsulotlar ham olinadi. Masalan, chorva chiqindisi mahalliy o'g'it sifatida tuproq unumdorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Respublikada bozor munosabatlarini shakllantirish chorvachilik tarmoqlarida ham davlat rahbarligida bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Jumladan, dastavval davlat va jamoa mulki hisoblangan chorvachilik fermalari xususiy lashtirildi. Natijada bu sohada ham mulkdorlar sinfi shakllandi.

Qoramolchilik asosan sug'oriladigan hududlardagi xo'jaliklarda joylashtiriladi. Bu xo'jaliklarda yem-xashak yetishtirilib, qoramolchilikning ozuqa bazasi ta'minlanadi. Qoramolchilik o'z navbatida, xo'jaliklarning boshqa sohalarini rivojlantirishga hissa qo'shadi. Shu bilan birga almashlab ekishni joriy etish imkoniyati yaratiladi. Demak, qishloq xo'jalik tarmoqlari o'zaro bog'liq holda rivojlantirilishi maqsadga muvofiqdir.

2009-yil 1-yanvar holatiga mamlakatimizda barcha turdagi xo'jaliklarda qoramollar umumiy soni to'g'risidagi ma'lumotlar 14.1-jadvalda keltirilgan.

14.1-jadval

Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2009-yil 1-yanvar holatiga qoramollar bosh soni to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Qoramollar			Shu jumladan sigirlar		
	Ming bosh	2008-yil 1-yanvar holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz	Ming bosh	2008-yil 1-yanvar holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz
Respublika bo'yicha jami	8024,8	107,6	92,8	3327,0	106,5	94,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	678,6	101,9	89,9	224,1	102,3	90,5
Andijon	629,2	106,0	93,7	268,7	105,8	94,6
Buxoro	763,6	111,4	94,9	312,1	109,2	96,1
Jizzax	531,5	107,1	96,7	196,7	104,5	96,3
Qashqadaryo	885,5	114,6	94,2	362,6	112,6	95,1
Navoiy	286,0	108,9	90,5	135,0	108,0	93,3
Namangan	459,9	107,6	94,5	170,1	107,0	95,9
Samarqand	1104,4	105,6	95,0	521,4	102,1	96,9
Surxondaryo	625,5	110,0	90,9	273,3	106,2	92,3
Sirdaryo	244,7	109,4	93,2	96,4	106,8	94,7
Toshkent	540,3	105,5	85,8	243,5	107,4	90,3
Farg'ona	619,4	106,8	92,9	260,0	107,6	92,4
Xorazm	656,2	105,0	91,1	263,1	107,5	92,2

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda jami qoramollar soni bo'yicha Samarqand va Qashqadaryo viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega. Mamlakatimizda hozirgi vaqtda qoramollar sonining asosiy qismi dehqon xo'jaliklari tasarrufida. Go'sht va sut mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini yanada ko'paytirish uchun qoramolchilikni fermer xo'jaliklarida ham rivojlantirish, yirik qoramolchilik komplekslarini tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Chunki bunda naslchilik ishlarini yo'lga qo'yish, mehnat unumdorligini oshirish imkoniyatlari ancha kengayadi. Bundan tashqari, ob-havo noqulay kelgan yillarda dehqon xo'jaliklari o'zlarida mavjud

chorva mollarini yetarli ozuqa bilan ta'minlash va ularni saqlashda yuqori imkoniyatlarga ega bo'lmaydi.

2009-yil 1-yanvar holatiga mamlakatimizda barcha turdagi xo'jaliklarda qo'y va echkilar hamda yilqilar umumiy soni to'g'risidagi ma'lumotlar 14.2-jadvalda keltirilgan.

14.2-jadval

Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2009-yil 1-yanvar holatiga qo'y va echkilar hamda yilqilar soni to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Qo'y va echkilar			Yilqilar		
	Ming bosh	2008-yil 1-yanvar holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz	Ming bosh	2008-yil 1-yanvar holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz
Respublika bo'yicha jami	13559,4	107,4	76,9	175,1	104,4	82,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	674,7	103,2	69,1	17,8	103,5	77,5
Andijon	741,0	109,4	94,1	6,5	103,2	84,6
Buxoro	1362,4	107,4	77,4	3,9	102,6	76,9
Jizzax	1219,1	106,0	78,4	17,9	104,1	89,9
Qashqadaryo	2699,2	113,6	85,0	21,0	106,1	91,9
Navoiy	1699,8	105,2	38,0	14,7	103,5	47,6
Namangan	568,3	105,1	96,8	6,2	105,1	93,5
Samarqand	1466,0	105,6	80,0	17,9	104,1	89,4
Surxondaryo	1533,3	105,7	78,9	14,3	102,1	80,4
Sirdaryo	161,4	107,2	92,6	8,1	106,6	90,1
Toshkent	573,9	105,4	76,0	36,3	104,3	81,5
Farg'ona	533,6	108,7	91,9	5,7	105,6	84,2
Xorazm	326,7	103,2	94,9	4,8	109,1	89,6

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda jami qo'y va echkilar soni bo'yicha Qashqadaryo, Navoiy va Surxondaryo viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega. Navoiy viloyati bo'yicha qo'y va echkilar sonida dehqon xo'jaliklari ulushining pastligi bilan ham ajralib turadi. Ularda qo'ychilik, echkichilik va yilqichilik fermer xo'jaliklari va naslchilik xo'jaliklarida rivojlangan. Yilqilar umumiy soni bo'yicha esa Toshkent va Qashqadaryo viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega. Mamlakatimizda hozirgi vaqtda qo'y, echki va yilqilar sonining ham asosiy qismi dehqon xo'jaliklari tasarrufida.

Bizga ma'lumki, hozirgi vaqtda fermer xo'jaliklari tomonidan ko'p miqdorda don yetishtirilmoqda, masalan, 2009-yilda fermer xo'jaliklari tomonidan 4,4 mln. tonna g'alla yetishtirildi. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, g'alla hosildorligi gektaridan 30 sentner bo'lganda don va

somon nisbati 1:1, 40-50 sentner bo'lganda 1:0,9, 50-70 sentnerdan oshsa 1:0,8 ni tashkil etadi. Demak, mamlakatimizdagi fermer xo'jaliklari tomonidan ko'p miqdordagi somon yetishtiriladi. Kuzgi bug'doyning 1 kg somonida 0,20 ozuqa birligi, 8 gramm atrofida protein mavjud. Chorva mollari uchun bunday somon yaxshi ozuqa hisoblanadi. Ushbu ozuqalardan samarali foydalanish uchun fermer xo'jaliklarida ham chorvachilikni rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Chorvachilik tarmoqlari ichida parrandachilik ham muhim ahamiyatga ega. Xalqimiz tomonidan parrandachilik "yetti xazinaning biri" sifatida e'tirof etiladi. Darhaqiqat parrandachilik juda serdaromad soha hisoblanadi. Shu sababli mamlakatimizda parrandachilikni rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. 2009-yil 1-yanvar holatiga mamlakatimizda barcha turdagi xo'jaliklarda parrandalar umumiy soni to'g'risidagi ma'lumotlar 14.3-jadvalda keltirilgan.

14.3-jadval

Mamlakatimiz viloyatlari bo'yicha 2009-yil 1-yanvar holatiga parrandalar soni to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Parrandalar		
	Ming bosh	2008-yil 1-yanvar holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz
Respublika bo'yicha jami	29498,4	113,0	65,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1218,5	111,5	87,9
Andijon	2970,3	110,0	91,9
Buxoro	1460,2	110,8	76,6
Jizzax	1312,3	109,8	86,9
Qashqadaryo	1939,3	126,2	82,0
Navoiy	1071,1	107,0	64,3
Namangan	1065,2	116,4	82,5
Samarqand	4068,2	111,4	47,3
Surxondaryo	1640,4	120,6	70,6
Sirdaryo	544,5	119,4	82,1
Toshkent	7766,6	104,3	48,9
Farg'ona	1827,3	126,7	64,6
Xorazm	2614,5	131,8	64,3

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda jami parrandalar soni bo'yicha Toshkent va Samarqand viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega va ushbu viloyatlar parrandalar umumiy sonida dehqon xo'jaliklari ulushining pastligi bilan ham ajralib turadi. Ularda parrandachilik yirik parrandachilik fabrikalari shaklida rivojlangan. Aholining tuxum va parhez taom hisoblanuvchi parranda go'shtiga bo'lgan talabini yanada to'liqroq

qondirish uchun boshqa viloyatlarda ham parrandachilik fabrikalari tashkil etish va ular faoliyatini rivojlantirish lozim.

Mamlakatimizda chorvachilik tarmog'ini rivojlantirishga hukumatimiz tomonidan alohida e'tibor qaratilishi natijasida ushbu tarmoq mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi yil sayin ortib bormoqda. 2008-yilda barcha turdagi xo'jaliklarda go'sht va sut ishlab chiqarish hajmi to'g'risida ma'lumot 14.4-jadvalda keltirilgan.

14.4-jadval

2008-yilda barcha turdagi xo'jaliklarda go'sht va sut ishlab chiqarish to'g'risida ma'lumot

Viloyatlar	Go'sht			Sut		
	Ming tonna	2007-yil holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz	Ming tonna	2007-yil holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz
Respublika bo'yicha jami	1287,9	106,6	95,0	5426,3	106,5	96,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	50,4	108,0	95,5	158,7	108,3	94,3
Andijon	81,0	106,0	97,0	478,0	107,0	97,7
Buxoro	123,1	109,6	96,7	465,5	108,5	96,7
Jizzax	110,2	107,8	98,6	290,0	105,0	98,7
Qashqadaryo	158,7	109,9	96,4	575,1	108,6	98,3
Navoiy	82,6	108,3	85,5	238,5	107,8	95,6
Namangan	71,8	109,3	97,7	336,3	107,0	98,2
Samarqand	159,7	101,4	95,9	681,8	103,5	96,8
Surxondaryo	99,8	103,9	93,6	454,6	102,6	97,6
Sirdaryo	35,7	105,7	98,0	173,4	106,2	97,3
Toshkent	145,8	105,1	89,9	498,0	107,2	92,6
Farg'ona	85,1	107,2	95,3	509,3	106,7	96,9
Xorazm	84,0	106,2	97,0	567,1	107,5	96,4

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, go'sht va sut ishlab chiqarish bo'yicha Samarqand va Qashqadaryo viloyatlari yuqori o'rinlarni egallaydi. Go'sht va sut mahsulotlarining deyarli barchasi dehqon xo'jaliklarida yetishtirilmoqda. Ferner xo'jaliklarida ham ushbu mahsulotlarni yetishtirishni ko'paytirish hamda ularni qayta ishlaydigan mini texnologiyalarni keng jalb etish lozim.

Aholini oziq-ovqat mahsulotlari, jumladan oqsil va parhez go'sht bilan ta'minlashda parrandachilikning o'rni katta. Bundan tashqari, parrandachilik juda serdaromad soha hisoblanadi.

2008-yilda barcha turdagi xo'jaliklarda tuxum yetishtirish hajmi to'g'risida ma'lumot 14.5-jadvalda keltirilgan.

**2008-yilda barcha turdagi xo'jaliklarda tuxum yetishtirish
to'g'risida ma'lumot**

Viloyatlar	Tuxum		
	Mln. dona	2007-yil holatiga nisbatan, foiz	Dehqon xo'jaliklari ulushi, foiz
Respublika bo'yicha jami	2429,0	109,7	61,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	38,7	120,2	70,6
Andijon	182,7	103,4	95,8
Buxoro	150,9	106,7	59,7
Jizzax	84,8	106,0	84,7
Qashqadaryo	156,3	112,9	89,0
Navoiy	115,8	114,0	59,7
Namangan	70,6	113,3	85,9
Samarqand	489,6	118,8	46,8
Surxondaryo	131,4	104,0	70,9
Sirdaryo	42,8	102,2	95,7
Toshkent	654,4	107,4	40,2
Farg'ona	135,0	109,9	78,5
Xorazm	176,0	103,8	76,8

Manba: Davlat statistika qo'mitasi axborotnomasi ma'lumotlari.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Toshkent va Samarqand viloyatlarida yirik parrandachilik komplekslari mavjudligi sababli tuxum yetishtirish hajmi bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga erishilgan. Aholining oqsilga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirish, shu orqali aholi salomatligiga ijobiy ta'sir ko'rsatish maqsadida hududlar bo'yicha aholi soniga mutanosib ravishda parrandachilikni rivojlantirish lozim.

Dehqon xo'jaliklarida chorvachilik yuqoriroq sur'atlarda rivojlanmoqda. Fermer va dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarish xususiy mulkka asoslanganligi uchun ular xarajatlarni imkoniyat darajasida tejashga, sifatli mahsulot yetishtirib, yuqori baholarda sotishga intiladilar. Shuning uchun ham bu xo'jaliklarda chorvachilik tarmoqlarining rentabellik darajasi tobora oshmoqda.

Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishini, ishlab chiqarish faoliyati samaradorlik darajasini quyidagi ko'rsatkichlar ifodalaydi:

a) chorva hayvonlari bosh sonining o'zgarish dinamikasi. Uni aniqlash uchun hisobot davridagi chorva mollari bosh sonini taqqoslanayotgan davrdagi chorva mollari bosh soniga taqsimlash lozim:

$$ChSo'd = \frac{HDs}{TDs}$$

Bunda: $ChSo'd$ – chorva hayvonlari sonining o'zgarish dinamikasi;

HDs – hisobot davridagi chorva mollari bosh soni;

TDs – taqqoslanayotgan davrdagi chorva mollari bosh soni.

Bu usuldan foydalangan holda yetishtirilayotgan chorvachilik mahsulotlari miqdori o'zgarishi dinamikasini ham aniqlash mumkin. Ushbu ko'rsatkichlar koeffitsiyentda yoki foizda aniqlanishi mumkin.

Korxonadagi chorva mollarining barcha turlari bo'yicha umumiy sonini topish uchun turli chorva mollari sonini umumlashtirishda shartli qoramol o'lchov birligidan foydalaniladi. Chorva mollarini shartli qoramolga aylantirishda quyidagi koeffitsiyentlardan foydalaniladi:

- naslli buqa, sigir, ot, tuya – 1,0;
- yosh o'suvchi qoramollar – 0,6;
- qo'y va echkilar – 0,1;
- chochqalar – 0,3;
- parrandalar – 0,002.

b) chorva hayvonlarining mahsuldorligi. Bu ko'rsatkich yetishtirilgan mahsulot miqdorining (turlari bo'yicha) shu mahsulotni bergan hayvonlar bosh soniga nisbati bilan aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$ChHm = \frac{Mm}{ChHs}$$

Bunda: $ChHm$ – chorva hayvonlarining mahsuldorligi;

Mm – yetishtirilgan mahsulot miqdori (sentner, ming dona);

$ChHs$ – chorva hayvonlarining bosh soni.

d) chorva hayvonlarining sutkalik o'rtacha o'sish vazni. U chorva hayvonlarining ma'lum muddatdagi o'sgan vaznini shu o'sishni ta'minlagan muddatga nisbati bilan aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$So' = \frac{HO'V}{SV}$$

Bunda: So' – chorva hayvonlarining sutkalik o'sishi (grammda);

$HO'V$ – hayvonlarning ma'lum muddatdagi o'sgan vazni (kg);

SV – vazn o'sishi uchun sarflangan sutkalar soni.

e) chorvachilik mahsulotlarining 1 sentnerini yetishtirish uchun sarflangan ozuqa birligi. Uni aniqlash uchun sarflangan ozuqa birligi miqdorini shu ozuqa evaziga yetishtirilgan mahsulot miqdoriga (turlari bo'yicha) taqsimlash lozim. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$OBs = \frac{SOB}{YM}$$

Bunda: *OBs* – chorvachilik mahsulotlarining 1 sentnerini yetishtirish uchun sarflangan ozuqa birligi;

SOB – sarflangan ozuqa birligi miqdori;

YM – shu ozuqa evaziga yetishtirilgan mahsulot miqdori.

f) chorvachilik tarmoqlaridagi mehnat unumdorligi. Ushbu ko'rsatkich mahsulot yetishtirish uchun sarflangan vaqt miqdorining shu vaqtda yetishtirilgan mahsulotga nisbati bilan yoki aksincha aniqlanadi. Bunda quyidagi formulalardan foydalanish mumkin:

$$MUch = \frac{SV}{YM}$$

Bunda: *MUch* – chorvachilik tarmog'idagi mehnat unumdorligi;

SV – mahsulot yetishtirish uchun sarflangan vaqt;

YM – yetishtirilgan mahsulot miqdori.

g) chorvachilik mahsulotlarining tannarxi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun biror turdagi chorvachilik mahsulotini yetishtirish uchun qilingan xarajatlar ushbu mahsulotning umumiy miqdoriga bo'linadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Tchm = \frac{X}{MM}$$

Bunda: *Tchm* – chorvachilik mahsulotlarining tannarxi;

X – biror turdagi chorvachilik mahsulotini yetishtirish uchun qilingan xarajatlar;

MM – shu xarajat evaziga yetishtirilgan mahsulot miqdori.

h) chorvachilik tarmog'ining yoki turlari bo'yicha chorvachilik mahsulotlarining rentabellik darajasi. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun tarmoq faoliyatidan olingan sof foydani mazkur tarmoq uchun qilingan jami ishlab chiqarish xarajatlarga bo'lish va natijani 100 ga ko'paytirish orqali yoki biror chorvachilik mahsulotini yetishtirishdan olingan sof foydani ushbu mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga bo'lish va natijani 100 ga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$Rch = \frac{SF}{Tchm}$$

Bunda: *Rch* – chorvachilik tarmog'ining yoki turlari bo'yicha chorvachilik mahsulotlarining rentabellik darajasi;

SF – tarmoq faoliyatidan olingan sof foyda;

Tchm – mazkur tarmoq uchun qilingan jami ishlab chiqarish xarajatlari.

Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirishda yuqoridagi ko'rsatkichlar orqali tarmoqdagi mahsulot yetishtirish holati va samaradorligi tahlil qilinadi hamda mavjud kamchiliklar o'z vaqtida aniqlanib, ularni bartaraf etish bo'yicha choralar ko'rib boriladi.

14.3. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar.

2008-yil 28-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to'g'risida»gi PF-4058-sonli Farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonga muvofiq iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo'llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta'minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi ishlab chiqilgan. Mazkur dasturning ikkinchi qismida mamlakatimizning tovar ishlab chiqaruvchilari va xizmat ko'rsatuvchilari mahsulotiga ichki talabni noinflyatsiyaviy rag'batlantirish bo'yicha choralar belgilab berilgan. Unda oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishni kengaytirish bo'yicha qo'shimcha choralariga bag'ishlangan alohida punkt bo'lib, quyidagi tadbirlarni amalga oshirish nazarda tutilgan:

- 2009-yilda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini joylashtirishni optimallashtirish va samaradorligini oshirish hisobidan qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishni kengaytirish: go'sht yetishtirishni - 6,0 foizga, sut yetishtirishni - 6,5 foizga, tuxum yetishtirishni - 8,0 foizga;

- 2009-yilda naslchilik ishlarini, zooveterinariya tarmog'ini kengaytirish va parrandachilik rivojini jadallashtirish hisobiga yirik qoramol sonini 5,6 foizga va parrandalarni 7,5 foizga ko'paytirish.

Prezidentimiz tashabbusi bilan ishlab chiqilgan Inqirozga qarshi choralar dasturida chorvachilikni rivojlantirish masalasiga ham alohida e'tibor berilgan. Jumladan, oziq-ovqat va boshqa iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni kengaytirishni rag'batlantirish bo'yicha qabul qilingan dasturlarda 2012-yilning 1-yanvarigacha go'sht va sutni qayta ishlashga ixtisoslashgan mikrofirmalar va kichik korxonalar uchun bo'shagan mablag'larni ishlab chiqarishni texnik qayta jihozlash va modernizatsiya qilishga maqsadli ravishda yo'naltirish sharti bilan yagona soliq to'lovi stavkasi 50 foizga qisqartirildi.

Bundan tashqari "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" Davlat dasturida ham chorvachilikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu dasturda 2009-yil mobaynida quyidagi ishlarni amalga oshirish nazarda tutilgan edi:

- barcha mintaqalarda ilg'or xorijiy texnologiyalarni joriy etgan holda meva-sabzavot va chorvachilik mahsulotlarini saqlash, chuqur qayta ishlash va idishlarga joylash bo'yicha korxonalar tashkil etish (8 ta yangi korxonalar tashkil etish va 12 ta mavjud korxonani modernizatsiya qilish);

- yetakchi xorijiy kompaniyalar - minitexnologiyalar va ixcham asbob-uskunalar ishlab chiqaruvchilarni jalb etgan holda minitexnologiyalar va

ixcham asbob-uskunalar bo'yicha doimiy ishlaydigan ko'rgazma-savdolar va yarmarkalar tashkil etish;

- chorvachilikda, parrandachilikda va issiqxona xo'jaligida 35 mingta, qishloq xo'jaligi va go'sht-sut mahsulotlarini qayta ishlashda 8 mingta yangi ish o'rinlarini yaratish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 23-martdagi "Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollari ko'paytirishni rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-308-sonli qarori bo'yicha chorvachilik bilan shug'ullanuvchi shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklariga quyidagi imtiyozlar berish nazarda tutilgan:

- shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklariga qoramol sotib olish uchun imtiyozli mikrokreditlar berish;

- shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarini omuxta yem va shirali ozuqa bilan ta'minlash;

- 2006-2010-yillar davrida shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklarida chorva mollari, birinchi navbatda qoramollar sonini ko'paytirishni rag'batlantirish;

- chorvachilik bilan shug'ullanadigan shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo'jaliklaridagi fuqarolarning mehnat davri ish stajiga kiritilishi, ularga nafaqa va ijtimoiy sug'urta to'lovlari to'lash va mehnat daftarchalarini yuritish;

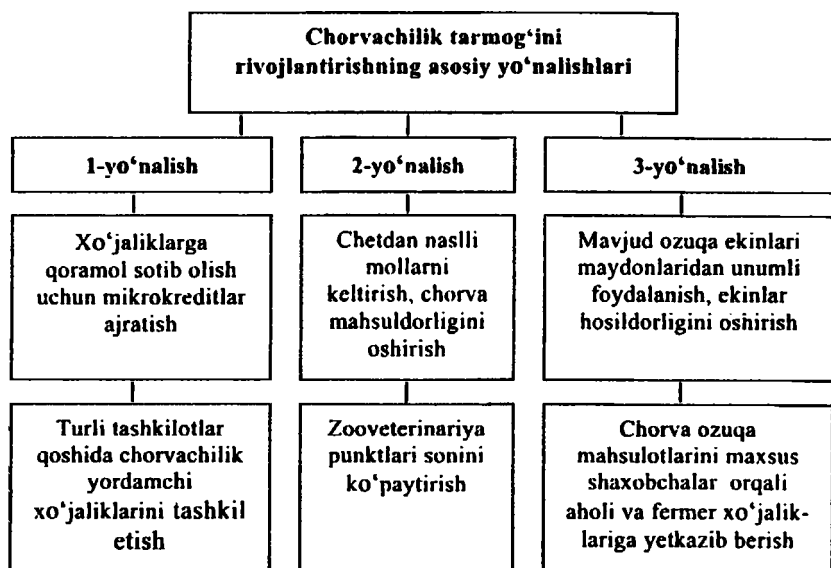
- 2010-yilgacha naslchilik xo'jaliklarini naslli mol uchun bojxona to'lovlaridan, zooveterinariya xizmati va sun'iy qochirish punktlarini yagona soliq to'lovlaridan ozod etish.

Ushbu qarorga asosan, "O'zdonmahsulot" aksiyadorlik kompaniyasi tizimida hozirgi vaqtda 494 ta omuxta yem sotish shoxobchasi ishlab turibdi. Ular tomonidan chorva mollari uchun ozuqa arzon narxlarda yetkazib berilmoqda.

Jamiyatning ekologik jihatdan toza mahsulotlarga bo'lgan talabi o'sib bormoqda. Ammo bu boradagi talab hozirgi davrda to'liq qondirilgani yo'q. Muammoni hal etish uchun bir qancha tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy tadbirlarni amalga oshirish, jumladan, chorvachilikda iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish kerak. Bu jarayonni bir necha yo'nalishlar bo'yicha amalga oshirish mumkin. Masalan, respublika hududlarining, xo'jaliklarning yo'nalishlarini e'tiborga olgan holda chorvachilik tarmoqlarini maqsadga muvofiq joylashtirib, ularni ixtisoslashtirish jarayonlarini rivojlantirishga e'tibor berish lozim.

Mamlakatimiz mustaqillikka crishgandan so'ng aholi farovonligini ta'minlashning asosiy yo'nalishi bo'lgan xalq iste'moli tovarlarini ishlab chiqarishga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Ayniqsa, aholini oziq-ovqat tovarlari bilan ta'minlashda chorvachilik tarmog'ining rivojlanishi muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Hozirgi kunda mamlakatimizda chorvachilik sohasini rivojlantirish asosan uch yo'nalishda amalga oshirilmoqda (14.1-chizma).

14.1-chizma.

Ushbu ishlarni amalga oshirish natijasida:

1) Respublikada qoramollar soni oxirgi 5 yilda 2,6 mln. boshga yoki 145 foiz ko'payib, 8,5 mln. boshga yetdi. Shu jumladan shaxsiy yordamchi va dehqon xo'jaliklarida 2,2 mln. boshga (138 foiz), fermer xo'jaliklarida 200 ming boshga (162 foiz) oshdi;

2) zooveterinariya servis xizmatlarini kengaytirish maqsadida 791 ta punktlar tashkil etilib, ularning soni 2443 taga yetkazildi. Shu yillar davomida pullik xizmat ko'rsatish darajasi 6 barobarga oshdi;

3) aholi qaramog'idagi chorva mollarini ko'paytirish va bandligini oshirish maqsadida qoramollar sotib olish uchun oxirgi 4 yilda 125,6 mlrd. so'm miqdorida mikro kreditlar ajratildi;

4) parrandachilik fermer xo'jaliklari soni oxirgi uch yilda 370 taga oshib, 677 taga yetkazildi. Ushbu maqsadlarda birgina 2009-yilning o'zida 18 mlrd. so'm miqdorida kredit mablag'lari ajratildi.

Bunday keng ko'lamdagi ishlar natijasida aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoji tobora to'laroq qondirib borilmoqda.

14.4. Chorvachilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari.

Chorvachilik bilan shug'ullanuvchi fermer xo'jaliklarining zamonaviy talablarga javob beradigan moddiy-texnika bazasini bosqichma-bosqich rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Chorva mollari bosh sonini ko'paytirish va ularning mahsuldorlik darajasini oshirishga e'tibor berish kerak. Chorvachilik bino-inshootlarini fan-texnika yutuqlarini e'tiborga olgan holda moslashtirishga, tegishli vositalar bilan ta'minlanishiga, chorva hayvonlari yaxshi parvarishlanib, sifatlil mahsulot yetishtirishda yangi texnikalar, ilg'or texnologiyalar joriy etilishiga erishish lozim. Shundagina tarmoqda ishlab chiqarish jarayonlari mexanizatsiyalashtirilib, mehnat unumdorligining oshishi ta'minlanadi. Naslchilik ishlarini rivojlantirib, sermahsul chorva zotlarini yaratib, ular ishlab chiqarishga tezroq tatbiq etilishini ta'minlash, bunda zotli, sermahsul chorva hayvonlarini sotib olish ham kutilgan natijaga erishish imkoniyatini kengaytiradi. Hozirgi vaqtda hukumatimiz tomonidan naslchilikni rivojlantirishga va fermer xo'jaliklarining yuqori mahsuldorlik darajasiga ega naslli chorva mollarini chetdan (Gollandiya) keltirishlariga ko'mak berilmoqda.

Chorvachilikning ozuqa bazasini mustahkamlash uchun yem-xashak yetishtiriladigan maydonlarni kengaytirib, ekinlarni almashlab ekishni rivojlantirish lozim. Bunda yem-xashak ekinlari ekiladigan maydonlarning suv ta'minotiga, meliorativ holatini yaxshilashga hamda mahalliy va mineral o'g'itlardan talab darajasida foydalanishga alohida ahamiyat berish zarur. Bu masalani hal etish uchun qayta ishlash sanoati korxonalarida ishlab chiqariladigan to'yimli ozuqa moddalari talab darajasida olinishini, chorva hayvonlariga ozuqani ilmiy asoslangan ratsion asosida vaqtida berilishini ham tashkil etish zarur. Bu masalaning dolzarbligini e'tiborga olib, respublika hukumati xo'jaliklarga iqtisodiy jihatdan ko'maklashish yo'llarini, mexanizmlarini ishlab chiqqan. Jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishni rivojlantirish uchun imtiyozli kreditlar ajratish, shu maqsadda chetdan moddiy-texnika resurslarni keltirishda bojxona to'lovlaridan ozod etish va boshqa chora-tadbirlar belgilangan.

Bu jarayonda chet el investitsiyalari jalb etilishiga alohida e'tibor berish zarur. Chunki hozirgi davrda bu boradagi mavjud imkoniyatlardan to'liq foydalanish borasida ayrim kamchiliklar mavjud.

Ta'kidlangan barcha masalalarning ijobiy hal etilishi tarmoqda faoliyat ko'rsatayotgan ishchi-xizmatchilarning bilimiga, tajribasiga va moddiy rag'batlantirilishiga bevosita bog'liq. Shunday ekan, bu masalalarni hal etish mexanizmlarini, yo'llarini yanada rivojlantirish zarur. Ishchi-xizmatchilarning ish haqlarini vaqtida berish hamda ularni yetishtirgan mahsulotlari miqdori va

sifatini e'tiborga olgan holda rag'batlantirishning samarali usulini tashkil etish maqsadga muvofiqdir.

Yuqorida ko'rsatilgan masalalarning hal etilishi natijasida chorvachilik tarmoqlari rivojlanib, samaradorligi yuksalishi ta'minlanadi.

Chorvachilikni rivojlantirishda quyidagi yo'nalishlarda chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

1) Ozuqa bilan ta'minlashni yaxshilash. Buning uchun quyidagilarga e'tibor berish kerak:

- ozuqabop ekinlarni mutanosib holda joylashtirishni va almashlab ekish tizimini joriy etish;

- xo'jaliklarni ozuqabop ekinlar o'rim-yig'im texnikalari bilan ta'minlash masalasini hal etish, chorvachilik fermer xo'jaliklarida ozuqa ekin maydonlarining chorva mollari bosh soniga mutanosib joylashtirish lozim;

- yem-xashak ekinlarining hosildorligini oshirish;

- hududlarda chorvachilik bilan shug'ullanuvchi dehqon va fermer xo'jaliklarini omuxta yem bilan ta'minlashda qulayliklar yaratish.

2) Naslchilikni rivojlantirish. Buning uchun quyidagilarga e'tibor berish kerak:

- chorva hayvonlari zotlarining nasl va mahsuldorlik xususiyatlarini takomillashtirish;

- chorva hayvonlari naslchiligi bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga e'tiborni kuchaytirish;

- chorva mollari zotlarining genofondini saqlash;

- chorva hayvonlari zotlarining irsiy imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida sun'iy qochirishni keng qo'llash;

- qorako'l terilarning jahon bozori talablariga javob beradigan raqobatbardosh yangi tiplarini yaratish.

3) Zooveterinariya ishlarini samarali tashkil etish. Buning uchun quyidagilarga e'tibor berish kerak:

- har bir qishloq fuqarolar yig'ini qoshida zooveterinariya shoxobchalarini tashkil etish;

- chorvachilik va parrandachilik mahsulotlari xavfsizligini ta'minlash;

- yuqumli kasalliklarning respublika hududiga kirib kelishini oldini olish;

- chorva mollarini profilaktik emlash ishlarini to'la qamrovda amalga oshirish;

- aholi va fermer xo'jaliklariga zooveterinariya shoxobchalari orqali servis xizmatlari ko'rsatish darajasi va sifatini oshirish.

4) Chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlashni rivojlantirish. Buning uchun quyidagilarga e'tibor berish kerak:

- qo'shimcha ish o'rinlari yaratish hamda bu mahsulotlarga bo'lgan talabni qondirish maqsadida go'sht, sut, jun va teri mahsulotlarini qayta ishlaydigan mini sexlar tashkil etish;

- qorako'lchilikka ixtisoslashgan hududlarda qorako'l teri va jun mahsulotlaridan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi kichik korxonalar tashkil etish;

- mazkur sohaga xorijiy investitsiyalarni jalb etish va zamonaviy minitexnologiya bilan jihozlangan qo'shma korxonalar tashkil etish va hokazo.

Qisqacha xulosalar

Chorvachilik mamlakatimiz qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'idir. Ushbu tarmoq aholining oziq-ovqat mahsulotlariga va sanoatning xomashyoga bo'lgan talabini qondirishda muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari chorvachilik tarmog'i dehqonchilik tarmog'ining rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish, ularning samaradorligini yuksaltirish uchun huquqiy, tashkiliy, texnologik hamda iqtisodiy shart-sharoitlar yaratilgan bo'lib, tarmoqda iqtisodiy islohotlar izchil amalga oshirilmogda.

Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanish holati va samaradorlik darajasini aniqlashda tegishli ko'rsatkichlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish darajasi mavjud imkoniyatlar darajasidan ancha past. Bu masalani hal etish maqsadida tarmoqda huquqiy, tashkiliy va iqtisodiy tadbirlar tizimini maqsadga muvofiq ravishda amalga oshirish zarur.

Chorvachilik mahsulotlarini yetishtirayotgan fermer xo'jaliklarida ushbu mahsulotlarni qayta ishlovchi minitexnologiyalarni joriy etishga e'tiborni kuchaytirish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Chorvachilik tarmog'i mamlakatimiz iqtisodiyotida qanday o'rin tutadi? Uning ahamiyatli ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi?

2. Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishini, ularning samaradorligini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi? Bu ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi?

3. Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati qanday?

4. Chorvachilikning mamlakatimiz mintaqalari bo'yicha rivojlanish holati qanday?

5. Chorvachilik tarmoqlarida islohotlarni qanday qilib yanada chuqurlashtirish mumkin?

6. Chorvachilikni rivojlantirish, uning samaradorligini yuksaltirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim?

7. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida hukumatimiz tomonidan chorvachilikni rivojlantirish borasida qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» davlat Dasturi to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi №1046-sonli Qarori. «Xalq so'zi», 2009-yil 28-yanvar

2. «Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to'ldirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi №PQ-1047 sonli Qarori . «Xalq so'zi», 2009-yil 28-yanvar

3. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T.: «O'zbekiston», 2009

4. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti - to'kin hayot manbai. -T.: «O'zbekiston», 1998

5. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004

6. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011

7. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2003

8. Umurzoqov O'.P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008

9. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009

**«Chorvachilik tarmoqlari va ularni rivojlantirish yo‘llari» mavzusidagi
ma’ruza darsi uchun**

TEXNOLOGIK XARITA

Mavzu	Chorvachilik tarmoqlari va ularni rivojlantirish yo‘llari	
Maqsad	Talabalarga mavzu bo‘yicha tushuncha berish hamda ularda bilim, malaka va ko‘nikma hosil qilish	
Vazifa	Talabalarga chorvachilik tarmoqlari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, ularni rivojlantirish imkoniyatlari va ushbu tarmoqlarning mamlakatimiz iqtisodiyotida tutgan o‘rni bo‘yicha tushuncha berish. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida chorvachilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish bo‘yicha mamlakatimiz hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan tadbirlar to‘g‘risida ma’lumotlar berish, ularda mavzuga qiziqish uyg‘otish, mustaqil fikrlashga o‘rgatish va ijodiy faollikni oshirish.	
O‘quv jarayoni	«Chorvachilik tarmoqlari va ularni rivojlantirish yo‘llari» mavzusi bo‘yicha rejalarni belgilash, adabiyotlar bilan tanishtirish, mavzuga taalluqli qonunlar, hukumat qarorlari va Prezident farmonlari mazmunini tushuntirish, talabalarda mavzu bo‘yicha bilim va ko‘nikma hosil qilish.	
O‘quv jarayonini amalga oshirish texnologiyasi	Uslub: «Muammo» texnologiyasi orqali o‘tiladi	
	Shakl: ma’ruza, suhbat va munozara	
	Vosita: o‘qituvchi nutqi, tarqatma materiallar, kompyuter, multimedia proyektori va doska	
	Usul: rasmlar, jadvallar, diagrammalar	
	Nazorat: kuzatish, savol-javob, fikr almashuv	
Kutiladigan natijalar	Baholash: faol talabalarga tegishli ballar qo‘yish	
	<p align="center">O‘qituvchi:</p> <p>Maqsadga erishish, talabalarda mavzu bo‘yicha bilim va ko‘nikma hosil qilish, ularda qiziqish uyg‘otish va mavzu bo‘yicha mustaqil ravishda qo‘shimcha bilimlarni egallashga yo‘naltirish</p>	<p align="center">Talaba:</p> <p>Chorvachilik tarmoqlari, ularning ahamiyati va o‘ziga xos xususiyatlari hamda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshirilayotgan tadbirlarni o‘rganish. Mavzu bo‘yicha tushuncha va ko‘nikmalarga ega bo‘lish</p>

QISQACHA IZOHLI LUG‘AT

Agrar siyosat – davlatning qishloq xo‘jaligi sohasidagi faoliyati bo‘lib, u qishloq xo‘jaligini, yer mulkchiligini va hokazolarni rivojlantirish yo‘llari haqidagi masalalarni hal qilishga qaratilgan iqtisodiy siyosatning bir turi.

Almashlab ekish – ekinlarni ilmiy asosda navbatlab ekishdir. Bunda almashlab ekish dalalaridagi ekinlar ma‘lum davrda yuqori agrotexnika qoidalariga rioya qilingan holda o‘rin almashlab ekiladi.

Almashlab ekish rotatsiyasi – ekinlarning belgilangan muddatda navbat bilan barcha dalalarda ekib chiqilishi.

Aksiya - uning egasi aksiyadorlik jamiyati kapitaliga o‘zining ma‘lum hissasini qo‘shganiga va uning foydasidan dividend shaklida daromad olish huquqi borligiga guvohlik beruvchi qimmatli qog‘oz.

Bank – iqtisodiyotning me‘yorda amal qilishi uchun zarur bo‘lgan pul massasi harakatini tartibga soluvchi moliya-kredit muassasasi.

Bozor – tovarlar bilan pullarning harakatini ta‘minlovchi ishlab chiqarish va iste‘mol o‘rtasida, sotuvchi va xaridor o‘rtasidagi munosabatlar tizimi. Bozor sotuvchi va xaridorlar uchrashadigan, ayirboshlash amalga oshadigan joyni ham anglatadi. Bozorning faoliyat ko‘rsatishi uchun dastavval mulkchilikning xilma-xil shakllariga asoslangan mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyektlar va bozor infrastrukturasi vujudga keltirish talab etiladi.

Bozor iqtisodiyoti – iqtisodiy munosabatlar erkin amalga oshadigan iqtisodiyotdir. Bozor iqtisodiyotining faoliyat ko‘rsatishi asosan bozor mexanizmlari orqali amalga oshadi.

Bozor konyunkturasi – ma‘lum bir davrda tovarlar talab va taklifi tuzilishi va dinamikasini shakllantiruvchi iqtisodiy sharoit va omillar majmui.

Byudjet – davlat, korxonalar, muassasaning qonuniy tartibda tasdiqlangan davrga mo‘ljallangan pul ifodasidagi daromad va sarf-xarajatlari.

Byudjet defitsiti – muayyan davr mobaynida (odatda bir yilda) byudjet xarajatlarining byudjet daromadlaridan ortiq bo‘lgan summasi.

Byudjet profitsiti – muayyan davr mobaynida (odatda bir yilda) byudjet daromadlarining byudjet xarajatlaridan ortiq bo‘lgan summasi.

Chet el investitsiyalari – chet ellik investorlar asosan foyda olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida ta‘qiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo‘shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklar va ularga doir huquqlar, shu jumladan intellektual mulkka doir huquqlar.

Davlat tasarrufidan chiqarish – davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, aksiyadorlik jamiyatlariga, mas‘uliyati cheklangan jamiyatlarga, davlatga qarashli mulk bo‘lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirish.

Depozit – 1) bank jamg‘armasi; 2) bankka omonat kassasi yoki foydalanish uchun vaqtincha qo‘yilgan pul yoki qimmatli qog‘ozlar, qimmatli narsalar.

Depressiya – ishsizlik darajasi yuqori, tovar va xizmatlarga talab pastligi, ishlab chiqarishning hajmi va ishchanlik tushib ketadigan davrni xarakterlaydigan iqtisodiyotdagi tushkunlik davri. Inqiroz siklining eng past darajasidir.

Devalvatsiya – boshqa mamlakatlar valyutasiga nisbatan milliy yoki xalqaro pul birligi kursining pasayishi.

Diversifikatsiya – 1) turli-tumanlik, o‘zgarish; 2) korxonalar va tarmoqlar faoliyatining kengayishi, ishlab chiqarayotgan mahsulotlarning turlarini bozor talablariga qarab o‘zgartirishidir; 3) davlatning milliy xalq xo‘jaligining zamonaviy ko‘p tarmoqli tarkibini vujudga keltirishga qaratilgan siyosati, kompleks ko‘p tarmoqli rivojlanish.

Dotatsiya – korxonalar, muassasalarga qaytarib olmaslik sharti bilan zararlarni qoplash, bahoni quvvatlash uchun davlat byudjeti hisobidan beriladigan subsidiya (pul mablag‘lari).

Fermer xo‘jaligi – ijaraga berilgan yer uchastkalaridan foydalangan holda qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqarishi bilan shug‘ullanuvchi, mustaqil xo‘jalik yurituvchi subyekt.

Foiz – qarzga olingan pullar yoki moddiy buyumlardan foydalanganlik uchun kreditorga qarzdorning ustama to‘lovi.

Globallashuv – davlatlar va mintaqalar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikning chuqurlashuvi, yagona umumjahon iqtisodiy, madaniy va axborot makonlarining shakllanishi bilan bog‘liq bo‘lgan jarayondir.

Ijara haqi – vaqtincha foydalanish uchun berilgan yer maydoni, bino, inshoot, transport vositalari, qishloq xo‘jalik texnikalari va boshqa shu kabilar uchun mulk egasining ijaraga oluvchidan oladigan haqi (mukofoti). Ijara haqining tarkibiga ijaraga olingan mulk qiymatidan ajratiladigan amortizatsiya ajratmasi va mulkdan foydalanish natijasida olinadigan daromadning bir qismi kiradi.

Ijtimoiy soha – insonning hayot faoliyati darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi mahsulot va xizmatlarni taqdim etuvchi tarmoq va sohalar (masalan, ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat va san’at, uy-joy kommunal xo‘jaligi, savdo, umumiy ovqatlanish, jismoniy tarbiya va sport va boshqalar)ni o‘z ichiga olgan iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi.

Injining – tijorat asosida injener-maslahat xizmatlarini sanoat obyektlari, infratuzilmani tashkil etish masalalarini o‘rganib chiqish bo‘yicha faoliyat turi. Loyiha xarakteridagi, ekspluatatsiyasi bo‘yicha tavsiya xizmatlari kiradi.

Investitsiya – iqtisodiy samara (foyda, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag‘lari, banklarga qo‘yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog‘ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar,

mashinalar, asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyluk.

Innovatsiya – fan yutuqlari va ilg‘or tajribadan foydalanishga asoslangan texnika, texnologiya, mehnatni tashkil qilish, boshqaruv sohasida yangilik kiritish.

Infratuzilma – asosiy tarmoq yoki sohaga xizmat ko‘rsatuvchi, uning to‘laqonli faoliyati uchun shart-sharoit yaratib beruvchi soha. Yo‘nalishiga ko‘ra, ishlab chiqarish, ijtimoiy, bozor va boshqa infratuzilmalarni ajratib ko‘rsatish mumkin.

Integratsiya – 1) turli bo‘limlar, elementlar harakatining bir butunga birlashish jarayoni; 2) iqtisodiy integratsiya – iqtisodiy subyekt (davlat, korxonalar, firma)larning iqtisodiy, texnologik munosabatlarning o‘zaro bog‘liqligi natijasida vujudga keluvchi hamkorlikning chuqurlashuvi.

Intensiv rivojlanish – samaraliroq ishlab chiqarish vositalari va texnologik jarayonlarni qo‘llash, mehnatni tashkil etishning ilg‘or usullari, fan-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan foydalanish asosida rivojlantirish.

Ipoteka – ko‘chmas mulkni garovga qo‘yish bilan beriladigan ssuda. Ushbu ssudani ta‘minlashga xizmat qiluvchi garov kreditorga berilmaydi, balki qarzdorning o‘zida qoladi.

Iqtisodiy sikl – iqtisodiy rivojlanishning bir holatidan boshlanib, birin-ketin bir necha fazalarni bosib o‘tib, o‘zining dastlabki holatiga qaytib kelgunga qadar o‘tgan davr hisoblanadi.

Iqtisodiyotni liberallashtirish – xo‘jalik hayotining barcha sohalaridagi to‘siq hamda cheklolarni, shuningdek, davlat nazoratini keskin ravishda qisqartirish yoki bekor qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar tizimi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash – iqtisodiyot tarmoq va korxonalaridagi ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma‘naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o‘z ichiga oluvchi jarayonni tartibga solishga qaratilgan faoliyat.

Irrigatsiya – suv resurslari bilan ta‘minlash va suv inshootlari faoliyatini tartibga soluvchi tizim.

Jismoniy shaxs – iqtisodiy faoliyatda qatnashuvchi va bu jarayonning to‘la huquqli subyekti sifatida faoliyat ko‘rsatuvchi shaxs. Jismoniy shaxs o‘zining nomidan ish yuritadi, firma yoki korxonalar kabi hokimiyatda ro‘yxatdan o‘tish majburiyatidan ozod.

Kapitallashuv – aksiyadorlik kompaniyalari, banklar tomonidan chiqarilgan va kapitalga aylantirilgan barcha qimmatbaho qog‘ozlarning umumiy summasi.

Kichik biznes subyektlari – korxonalar ko‘lami, ishlab chiqarish hajmi, ishlovchilar soni, moliyaviy mablag‘lari miqdori va boshqalar jihatidan

kichikroq bo'lgan subyektlar. Respublikamizda kichik biznes subyektlari toifasiga yakka tartibdagi tadbirkorlar, mikrofirmalar va kichik korxonalar kiradi.

Kichik korxona – kichik biznes subyektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarishining ayrim tarmoqlarida (masalan, yengil va oziq-ovqat sanoati, metallga ishlov berish va asbobsozlik sanoati va hokazo) 100 kishigacha, ayrimlarida (masalan, mashinasozlik, metallurgiya, yoqilg'i-energetika sanoati va boshqalarda) 50 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 25 kishigacha ishlovchi korxonalar kichik korxonaga hisoblanadi.

Konsalting – tashkily, texnikaviy, moliyaviy, iqtisodiy masalalar bo'yicha ishlab chiqaruvchilar, sotuvchi va xaridorlarga maslahat berish xizmatini ko'rsatuvchi muassasalar (firmalar).

Ko'chmas mulk – yer, imorat, inshoot va boshqa shu kabi mulklar. Yerga egalik huquqlari ham ko'chmas mulkka kiradi.

Likvidlik – kredit moliya majburiyatlarini va qonuniy pul talablarini muddatida uzluksiz to'lash imkoniyatini nazarda tutuvchi korxonalar, firmalar, banklar aktivlarining to'lov qobiliyati.

Lizing - moliyaviy ijaraning alohida turi bo'lib, unda bir taraf (lizing beruvchi) ikkinchi tarafning (lizing oluvchining) topshirig'iga binoan uchinchi tarafdan (sotuvchidan) lizing shartnomasida shartlashilgan mol-mulkni (lizing obyektini) mulk qilib oladi va uni lizing oluvchiga shu shartnomada belgilangan shartlarda haq evaziga egalik qilish va foydalanish uchun o'n ikki oydan ortiq muddatga beradi.

Melioratsiya – yerning tabiiy unumdorligini yaxshilash chora-tadbirlari yig'indisi.

Mehnatga haq to'lash – yaratilgan milliy mahsulotdan ishchi va xizmatchilar mehnatining miqdori, sifati va unumdorligiga ko'ra ulushini belgilash va to'lash.

Mikrofirma – kichik biznes subyektlarining bir turi bo'lib, mamlakatimizda amaldagi qonunchilikka ko'ra sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarida 20 kishigacha, xizmat ko'rsatish sohasida 10 kishigacha, savdo va umumiy ovqatlanish sohasida 5 kishigacha ishlovchi korxonalar mikrofirma hisoblanadi.

Monopoliya – monopol yuqori narxlarni o'rnatish hamda monopol yuqori foyda olish maqsadida tarmoqlar, bozorlar va yaxlit makroiqtisodiyot ustidan hukmronlikni amalga oshiruvchi yirik korxonalar (firma, korporatsiyalar)ning birlashmalari.

Mulkka egalik qilish – mulkdorlik huquqining uning egasi qo'lida saqlanib turishi va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning iqtisodiy shakli.

Mulkdan foydalanish – mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishi yoki ijtimoiy hayotda qo‘llanishi, ya’ni uning nafli jihatlarining bevosita iste’mol qilinishi.

Mulkni tasarruf etish – mol-mulk taqdirini mustaqil hal qilish.

Oilaviy biznes – tadbirkorlik faoliyatining o‘zaro qon-qardoshlik aloqalari bilan bog‘liq bo‘lgan kishilar guruhi (asosan oila a‘zolari) tomonidan birgalikda yuritishga asoslangan shakli.

Ozuqa birligi – 1 ozuqa birligi sifatida 1 kg sulining to‘yimlilik qiymati asos qilib olingan.

Preferensiya – shartnoma bo‘yicha beriladigan ustunlik, imtiyozli shart-sharoitlar.

Proteksionizm – davlatning milliy iqtisodiyot va mahalliy ishlab chiqaruvchilarni xorij raqobatidan himoya qilish siyosati. Bunda mamlakatga olib kelinayotgan ayrim tovarlarga yuqori bojlar belgilanadi, ba’zi tovarlarni olib kelish cheklanadi yoki umuman ta’qiqlanadi.

Ratsion – mollarning fiziologik holatini hisobga olgan holda bir sutkada beriladigan yem-xashak miqdori.

Renta – yer egalari qishloq xo‘jaligi yerlarini foydalanishga berishdan oladigan pul mablag‘lari. Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilari tomonidan yaratilgan qo‘shimcha mahsulotning bir qismi yer egalari tomonidan o‘zlashtiriladi. Yer rentasi yerga mulkchilikning paydo bo‘lishi bilan shakllangan. Monopol, differensial va absolyut rentalar mavjud.

Rekultivatsiya – holati yomonlashgan yer maydonining barcha xususiyatlarini qayta tiklash.

Rekreatsiya maqsadlariga mo‘ljallangan yerlar – aholining ommaviy dam olishi va turizmni tashkil etish uchun tegishli muassasalar va tashkilotlarga berilgan yerlardir.

Resurslar – 1) imkoniyat, boylik manbai, vosita; 2) ishlab chiqarishni ta’minlaydigan omil va vositalar. Iqtisodiy resurslar quyidagilarni o‘z ichiga oladi: moddiy (xomashyoviy, tabiiy), mehnat, kapital va information resurslar.

Retsessiya – uzluksiz ikki chorak davomida aniqlanadigan inqiroz, ishchanlik faolligining pasayishi. Real yalpi milliy mahsulotning kamayishi, iqtisodiy tushkunlik.

Sekyuritizatsiya – qimmatli qog‘ozlardan ssuda kapitali harakatini ta’minlash maqsadida foydalanishni kengaytirish jarayoni bo‘lib, boshqa moliyaviy instrumentlarga an’anaviy qimmatli qog‘ozlar shaklini berish.

Servitut – o‘zganing yer uchastkasidan cheklangan tarzda foydalanish huquqi bo‘lib, qo‘shni bo‘lgan bir yoki bir necha yer uchastkalaridan cheklangan tarzda foydalanish huquqidir. Servitut quyidagi maqsadlarda belgilanishi mumkin: o‘zganing yer uchastkasi orqali piyoda yoki transportda o‘tish; o‘zganing yer uchastkasida drenaj ishlari o‘tkazish; o‘zganing yer

uchastkasidan elektr uzatish, aloqa liniyalari va quvurlar, irrigatsiya, muhandislik va boshqa liniyalar hamda tarmoqlar o'tkazish va ulardan foydalanish; o'zganing yer uchastkasidan ekinzor va mollarni sug'orish uchun suv olish; mollarni o'zganing yer uchastkasi orqali haydab o'tish; o'zganing yer uchastkasidan qidiruv, tadqiqot va boshqa ishlarni bajarish uchun vaqtincha foydalanish; o'zganing yer uchastkasida ihota daraxtlari ekish va tabiatni muhofaza qilishga taalluqli boshqa obyektlar barpo etish. Servitut, uni belgilashni talab qilgan shaxslar bilan o'zga yer uchastkasining egalik qiluvchisi, foydalanuvchisi, ijarachisi va mulkdori o'rtasidagi kelishuvga muvofiq, kelishuvga erishilmagan taqdirda esa, sudning hal qiluv qaroriga binoan belgilanadi.

Shartli qoramol – xo'jalikdagi chorva mollari jami bosh sonini hisoblashda qo'llaniluvchi o'lchov birligi bo'lib, chorva mollarini shartli qoramol o'lchovida ifodalash uchun tegishli koeffitsiyentlardan foydalaniladi.

Subvensiya – hukumat mahalliy organlariga yoki xo'jaliklarning turli bo'g'inlariga davlat tomonidan beriladigan moliyaviy yordam turi.

Subsidiya – bahoni quvvatlash usuli, davlat baholar o'rtasidagi farqni to'laydi; pul yoki natura ko'rinishidagi yordam, nafaqa.

Sug'orish me'yori – bir marta sug'orish uchun kerak bo'ladigan suv miqdori.

Tadbirkorlik faoliyati – shakli, turi va sohasidan qat'i nazar, foyda olish va uni ko'paytirish maqsadida amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat.

Talab – ma'lum vaqt oralig'ida, narxlarning mavjud darajasida iste'molchilarning tovar va xizmatlar ma'lum turlarini sotib olishga qodir bo'lgan, pul bilan ta'minlangan ehtiyoji.

Tender – 1) bozorda obligatsiya va boshqa qimmatli qog'ozlarni taklif etish vositasi; 2) xalqaro savdo shakli; 3) tanlov, talabgorlar o'rtasidagi raqobat.

Tuproq bonitirovkasi – qishloq xo'jalik ekinlari o'sishini ball bonitetlarda (100 balli tizim bo'yicha) ifodalash uchun ularni ahamiyatliroq tabiiy xususiyatlari bo'yicha tasniflash.

Unifikatsiya – yagona tizimga, shaklga, bir xillikka keltirish.

Vaqf yerlari – mulkdorlar tomonidan diniy muassasa ixtiyoriga daromadidan foydalanib turishi uchun berilgan yoki vasiyat qilib qoldirilgan yer maydoni.

Xususiyashtirish – mulkni davlat tasarrufidan chiqarilishi va xususiy mulkka aylantirilishi; davlat mulkini fuqarolarga sotish shakli.

Xususiy mulk – mulk shakllaridan biri bo'lib, fuqaro foyda olish maqsadida o'z mulkidan foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Ishlab chiqarish jarayonida fuqaroning o'z mehnati bilan birga yollanma mehnatdan ham foydalanish mumkin.

Yalpi ichki mahsulot – bir yil mobaynida mamlakat hududida ishlab chiqarilgan barcha tovarlar, ko‘rsatilgan xizmatlar va bajarilgan ishlar summasi.

Yer uchastkasi – o‘z chegaralangan belgisi, maydoni, joylashgan o‘rni, huquqiy tuzilishiga (yer egasi, yerdan foydalanuvchilar va boshqalar) ega bo‘lgan yer sathining qismi.

Yer uchastkasining ijarasi – yer uchastkasiga ijara shartnomasi shartlarida muddatli, haq evaziga egalik qilish va foydalanishdan iboratdir.

Yer kadastri – yerlarning tabiiy, xo‘jalik va huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko‘rsatkichlari va bahosi, yer uchastkalarining joylashgan manzili va o‘lchamlari, ularni yer egaloriga, yerdan foydalanuvchilarga, ijarachilarga hamda mulkdorlarga taqsimlash to‘g‘risidagi zarur, ishonchli ma‘lumotlar va hujjatlar tizimidan iborat.

Yer monitoringi – yer tarkibidagi o‘zgarishlarni o‘z vaqtida aniqlash, yerlarga baho berish, salbiy jarayonlarning oldini olish va oqibatlarini tugatish uchun yer fondining holatini kuzatib turish tizimidan iborat.

ADABIYOTLAR

1. Rasmiy materiallar

1.1. O'zbekiston Respublikasi Qonunlari

- 1.1.1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. -T.: «O'zbekiston», 2008
- 1.1.2. O'zbekiston Respublikasining «Mulk to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi qonun va farmonlari. -T.: «Sharq», 1998
- 1.1.3. O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi». O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi» va boshqa qishloq xo'jaligiga oid qonun hujjatlari. -T.: «Adolat», 1999
- 1.1.4. O'zbekiston Respublikasining «Mehnat Kodeksi». / Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. 2-qism. -T.: «Sharq», 1998
- 1.1.5. O'zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik to'g'risida»gi Qonuni. / O'zbekiston Respublikasi qonun va farmonlari. -T.: «Adolat», 1992
- 1.1.6. O'zbekiston Respublikasining «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi Qonuni. 1993-yil, 2-sentabr. / Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami, -T.: «Sharq», 1998
- 1.1.7. O'zbekiston Respublikasining «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni. 1998-yil 30-aprel. / Qishloq xo'jaligiga oid qonun hujjatlari. -T.: «Adolat», 1999
- 1.1.8. O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi Qonuni. 1998-yil 30-aprel. / Qishloq xo'jaligiga oid qonun hujjatlari. -T.: «Adolat», 1999
- 1.1.9. O'zbekiston Respublikasining «Davlat Yer kadastri to'g'risida»gi Qonuni. 1998-yil 28-avgust. / Qishloq xo'jaligiga oid qonun hujjatlari. -T.: «Adolat», 1999
- 1.1.10. O'zbekiston Respublikasining «Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida»gi Qonuni. / Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. 2-qism. -T.: «Sharq», 1998
- 1.1.11. O'zbekiston Respublikasining «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risida»gi Qonuni. «Xalq so'zi», 1995-yil 23-dekabr
- 1.1.12. O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuni. «Xalq so'zi», 1996-yil 26-aprel
- 1.1.13. O'zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiyalari to'g'risida»gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi tadbirkorlik to'g'risidagi qonun hujjatlari. -T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi», 1999

1.2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Farmonlari va qarorlari

1.2.1. «Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili» davlat Dasturi to‘g‘risidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi 1046-sonli Qarori. «Xalq so‘zi», 2009-yil 28-yanvar

1.2.2. «Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni kengaytirish va ichki bozorni to‘ldirish yuzasidan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 26-yanvardagi Q-1047- sonli Qarori. «Xalq so‘zi», 2009-yil 28-yanvar

1.2.3. «Iqtisodiyotning real sektori korxonalarini qo‘llab-quvvatlash, ularning barqaror ishlashini ta‘minlash va eksport salohiyatini oshirish chora-tadbirlari dasturi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 28-noyabrdagi 4058-sonli Farmoni. -T.: «O‘zbekiston», 2008

1.2.4. «Oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni optimallashtirish va ularni yetishtirishni ko‘paytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 20-oktabrdagi 4041-sonli Farmoni. «Xalq so‘zi», 2008-yil 22-oktabr

1.2.5. «Fermer xo‘jaliklari faoliyatini yuritishda yer uchastkalari miqdorini maqbullashtirish choralari ko‘rish yuzasidan takliflar ishlab chiqish bo‘yicha maxsus komissiya tashkil etish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008-yil 6-oktabrdagi 3077-sonli Farmoyishi. / O‘zbekiston Respublikasining qishloq xo‘jaligiga oid qonun hujjatlari. -T.: «Adolat», 2008

1.2.6. «Qishloq joylarda uy-joy qurilishi ko‘lamini kengaytirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 3-avgustdagi Qarori. «Xalq so‘zi», 2009-yil 4-avgust

1.2.7. «Ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilmani yanada rivojlantirish yuzasidan qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2009-yil 20-yanvardagi 1041-sonli Qarori.

1.2.8. «Qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig‘ini joriy etish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 10-oktabrdagi 2086-sonli Farmoni. «Xalq so‘zi», 1998-yil 11-oktabr

1.2.9. «2004-2006-yillarda fermer xo‘jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 27-oktabrdagi Farmoni. «Xalq so‘zi», 2003-yil 28-oktabr

1.2.10. «Shaxsiy yordamchi, dehqon va fermer xo‘jaliklarida chorva mollarni ko‘paytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 23-martdagi PQ-308 sonli Qarori. «Xalq so‘zi», 2006-yil 24-mart

1.3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari

1.3.1. «O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 23-dekabrda 496-sonli Qarori. / O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami. 2000. - №12

1.3.2. «Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilaridan yagona yer solig'i undirish tartiblari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 26-dekabrda 539-sonli Qarori.

1.3.3. «Qishloq xo'jaligida ijara munosabatlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 5-noyabrda 486-sonli Qarori.

1.3.4. «Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 14-fevralda 79-sonli Qarori.

1.3.5. «2005-2007-yillarda fermer xo'jaliklarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 24-dekabrda 607-sonli Qarori.

1.4. Boshqa me'yoriy hujjatlar

1.4.1. «Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida» Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 5-fevralda 54-sonli Qaroriga ilova. / O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami. - T.: 1999. -№2

1.4.2. «O'zbekiston Respublikasida Yer Monitoringi to'g'risida» Nizom. / O'zbekiston Respublikasi Hukumatining qarorlari to'plami. -T.: 2000

1.4.3. «Dehqon xo'jaliklaridan undiriladigan yer solig'i hamda fermer xo'jaliklaridan undiriladigan yagona yer solig'i tushumlaridan dehqon va fermer xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasiga ajratmalarni amalga oshirish tartibi to'g'risida» Nizom. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 13-fevralda 76-sonli Qaroriga ilova.

2. Maxsus adabiyotlar

2.1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti asarlari va ma'ruzalari

2.1.1. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari. -T: «O'zbekiston», 2009

- 2.1.2. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. -T: «Ma'naviyat», 2008
- 2.1.3. Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. -T.: «O'zbekiston», 1995
- 2.1.4. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. -T.: «O'zbekiston», 1998
- 2.1.5. Karimov I.A. Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti - to'kin hayot manbai. -T.: «O'zbekiston», 1998
- 2.1.6. Karimov I.A. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. -T.: «O'zbekiston», 1993
- 2.1.7. Karimov I.A. Dehqonchilik taraqqiyoti - farovonlik manbai. -T.: «O'zbekiston», 1993
- 2.1.8. Karimov I.A. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. -T.: «O'zbekiston», 1997
- 2.1.9. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. -T.: «O'zbekiston», 1997
- 2.1.10. Karimov I.A. Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. T.9. -T.: «O'zbekiston», 2001
- 2.1.11. Karimov I.A. Asosiy vazifamiz – vatanimiz taraqqiyoti va xalqimiz farovonligini yanada yuksaltirishdir. 2009-yilning asosiy yakunlari va 2010-yilga O'zbekistonni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza. «Xalq so'zi», 2010-yil 30-yanvar
- 2.1.12. Karimov I.A. Barcha reja va dasturlarimiz vatanimiz taraqqiyotini yuksaltirish, xalqimiz farovonligini oshirishga xizmat qiladi. 2010-yilda mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2011-yilga mo'ljallangan eng muhim ustuvor yo'nalishlarga bag'ishlangan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining majlisidagi ma'ruzasi. «Xalq so'zi», 2011-yil 22-yanvar

2.2. Darsliklar, o'quv va uslubiy qo'llanmalar

- 2.2.1. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi va Senatining 2010-yil 12-noyabrdagi qo'shma majlisidagi "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasi" mavzusidagi ma'ruzasini o'rganish bo'yicha o'quv-uslubiy majmua. Toshkent: "Iqtisodiyot" nashriyoti, 2010
- 2.2.2. Altıyev A.S., Toshqulov A.H. Yer solig'i: nazariya va uslubiyot. -T.: «Iqtisod-moliya», 2007
- 2.2.3. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004

- 2.2.4. Abduraxmanov K.X., Boyev X. Bozor iqtisodiyoti sharoitida fermer xo'jaliklari. -T.: «O'zbekiston bilim jamiyati», 1992
- 2.2.5. Abdug'aniyev A. O'tish davrida yer munosabatlari. -T.: TDIU, 1997
- 2.2.6. Abdug'aniyev A. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida yer-suv resurslaridan samarali foydalanishning ayrim masalalari. -T.: TIQXMII, 2001
- 2.2.7. Ergashev R.X. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik -T.: «Extremum press», 2011
- 2.2.8. Erkayev B.A., Karimova G.I. Bozor iqtisodiyoti. -T.: «Sharq», 1997
- 2.2.9. Farmonov T.X. Fermer xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari. -T.: «Yangi asr avlodi», 2004
- 2.2.10. Hakimov R. va b. Agrosanoat majmui iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
- 2.2.11. Hamdamov Q.D. Qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatini boshqarish. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
- 2.2.12. Husanov R.H., Qosimov M. Dehqon xo'jaligini yuritishning ilmiy va amaliy asoslari. -T.: «Cho'lpon», 2000
- 2.2.13. Husanov R., Hamdamov D. Muqobil mashina-traktor parklari (MMTP). -T.: «Cho'lpon», 2001
- 2.2.14. Ishmuhamedov A.E., Asqarova M.T. O'zbekiston milliy iqtisodiyoti. -T.: TDIU, 2004
- 2.2.15. Mamatqulov A.V. Qishloq xo'jaligida sug'oriladigan sho'rxok yerlardan samarali foydalanish. -T.: «Cho'lpon», 2007
- 2.2.16. Murtazayev O., Ismoilov A.Q. Qishloq xo'jaligi iqtisodi. -T.: «Mehnat», 2003
- 2.2.17. Nabiyev H.G., Nabiyev D.H. Iqtisodiy statistika. -T.: «Aloqachi», 2008
- 2.2.18. Nurmatov N.J. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi sharoitida mamlakatimiz qishloq infratuzilmasining rivojlantirilishi. -T.: «Meriyus», 2010
- 2.2.19. Pardayev M.Q., Abdukarimov I.T., Isroilov B.I. Iqtisodiy tahlil. -T.: «Mehnat», 2004
- 2.2.20. Parpiyev U., Salomov I. Bozor iqtisodiyoti asoslari va ishlab chiqarishni tashkil etish. -T.: «Sharq», 1996
- 2.2.21. Qayumov F.K. va b. O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarini sifatii, iqtisodiy va qiymat bahosini aniqlashning muvaqqat uslubi. -T.: 2000
- 2.2.22. Rahimboyev F., Hamidov M. Qishloq xo'jalik melioratsiyasi. -T.: «O'zbekiston», 1996
- 2.2.23. Salimov B.T. va b. Dehqon va fermer xo'jaliklari iqtisodi. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004
- 2.2.24. Salimov B.T., O'raqov N.I. Qishloq xo'jaligi infratuzilmasi iqtisodiyoti. -T.: O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2004

- 2.2.25. Toshboyev A.J. Tarmoq iqtisodi va menejmenti. Uslubiy qo'llanma. - T.: TIQXMII, 2000
- 2.2.26. Toshqulov A.H., To'lakov U.T. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: mohiyati, sabablari va ta'siri. Qarshi. «Nasaf», 2009
- 2.2.27. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Toshboyev A.A. Fermer xo'jaligi iqtisodiyoti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2007
- 2.2.28. Umurzoqov O'P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. -T.: «Iqtisod-moliya», 2008
- 2.2.29. Xodiyev B.Yu., Bekmurodov A.Sh., G'ofurov U.V., To'xliyev B.K. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning «Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishning yo'llari va choralari» nomli asarini o'rganish bo'yicha o'quv qo'llanma. -T.: Iqtisodiyot, 2009
- 2.2.30. Yo'ldoshev Z. Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligini ustuvor rivojlantirish. -T.: «Mehnat», 1996
- 2.2.31. Yo'ldoshev Z. Mustaqillik sharoitida O'zbekiston qishloq xo'jaligi va iqtisodiyoti. -T.: «Mehnat», 2005
- 2.2.32. Choriyev Q., Berkinov B. Dehqon va fermer xo'jaliklarini tashkil etish va yuritishning huquqiy-me'yoriy asoslari. -T.: «Sharq», 2002

2.3. Ilmiy maqolalar va tezislar

- 2.3.1. Altiyev A.S., Toshqulov A.H. Yer solig'i solish va uning yer munosabatlarini tartiblashga ta'siri. // Respublika ilmiy-amaliy seminari materiallari, TIQXMII. -T.: 2000
- 2.3.2. Altiyev A.S., Hayitmurodov A. O'zbekistonda yer mulkchiligining tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari. //«O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 2001.-№4-5
- 2.3.3. Altiyev A.S. Yerning qiymati baholanishidagi iqtisodiy asoslar. //«O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 2001.-№4-5
- 2.3.4. Abdullayev Z. Yer resurslaridan foydalanishda xorij tajribasi. //«O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 2006.-№11
- 2.3.5. Abdug'aniyev A. Yer monitoringi. //«O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2001.-№1
- 2.3.6. Abdug'aniyev A. Sug'oriladigan yerlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi. // «Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida respublika qishloq xo'jaligini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari» ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. -T.: 2002
- 2.3.7. Abdug'aniyev A. Iqtisodiy resurslardan samarali foydalanishning ayrim masalalari. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2002. -№1

- 2.3.8. Abdug'aniyev A. Sug'oriladigan yerlardan foydalanishning iqtisodiy samaradorligi. // «Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida respublika qishloq xo'jaligini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari» ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. -T.: 2002
- 2.3.9. Abdug'aniyev A. Qishloq xo'jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish. // «Iqtisod va hisobot», 1997. -№3
- 2.3.10. Abdug'aniyev A. Tadbirkorlikda xarajatlarni rejalashtirish. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2001. -№6
- 2.3.11. Husanov R.H. Islohotlarning ilmiy asoslari. // «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 2003. -№1
- 2.3.12. Mirzayev Q., Husanov M. Suvdan foydalanish muammolari. // «O'zbekiston qishloq xo'jaligi», 2002. -№4
- 2.3.13. Nurmatov N.J. G'allachilik tarmog'ini rivojlantirish imkoniyatlari. // «Bozor iqtisodiyoti sharoitida qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish muammolari» mavzusidagi xalqaro konferensiya materiallari. -T.: 2003
- 2.3.14. Toshqulov A.H. Yer solig'i va uning agrobiznesni boshqarish tizimidagi o'rni. // Respublika ilmiy-amaliy seminari materiallari, Samarqand, 2000
- 2.3.15. Xolboyev D., Qoraqulov M. To'g'ri hisob-kitob - bozor iqtisodiyoti talabi. // «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 1999. -№3
- 2.3.16. Qunduzova Q. Dehqon xo'jaliklarida yerdan foydalanish samaradorligini oshirish imkoniyatlari. // «O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi», 2003. -№3

3. Hisobotlar va statistik ma'lumotlar

- 3.1. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari.
- 3.2. O'zbekiston Respublikasi Fermer xo'jaliklari uyushmasi ma'lumotlari.
- 3.3. Surxondaryo viloyati Statistika boshqarmasi ma'lumotlari.
- 3.4. Surxondaryo viloyati Iqtisodiyot boshqarmasi ma'lumotlari.

4. Internet saytlari

- 4.1. www.tsue.uz
- 4.2. www.ttesi.uz
- 4.3. www.gov.uz
- 4.4. www.norma.uz
- 4.5. www.biiti.uz
- 4.6. www.UzReport.com
- 4.7. www.ziyonet.uz
- 4.8. www.edu.uz

**NURMATOV NORBEK JO'RAYEVICH
RO'ZIYEV OYBEK ABDIMO'MINOVICH
GULMATOV JONIBEK QUDRATILLAYEVICH
BERDIYEV SAMARIDDIN RAXMATOVICH**

QISHLOQ XO'JALIGI IQTISODIYOTI

(O'quv qo'llanma)

Bosishga ruxsat etildi 18.05.2011. Bichimi 60x84 1/16. «Tayms» garniturası.
Ofset bosma. Shartli bosma tobog'i 19,0. Adadi 200 nusxa. Buyurtma № 39.

«TAFAKKUR» nashriyoti bosmaxonasida bosildi.

Toshkent shahri, Chilonzor ko'chasi, 1-uy.